

Muş, Güzel Muş: Ermenistan'dan ve Türkiye'den Hatıraları Resmetmek

Editörler:

Lusine Kharatyan
İsmail Keskin
Avetis Keshishyan
S. Aykut Öztürk
Nane Khachatryan
Nihal Albayrak
Karen Hakobyan

Yayıncı:

Alman Yetişkin Eğitimi Birliği
(*dvv international*)

Konsept ve Fikir:

Lusine Kharatyan
İsmail Keskin
Avetis Keshishyan
S. Aykut Öztürk
Nane Khachatryan
Nihal Albayrak
Karen Hakobyan

Çeviri:

İsmail Keskin
S. Aykut Öztürk
Nihal Albayrak

Baş Editör:

Lusine Kharatyan

Bu kitapta ifade edilen görüşler, yayıncının görüşlerini yansıtmayabilir. Kitabın tamamının ya da bir bölümünün alıntılanması durumunda, kaynak gösterilmesi zorunludur. Yayıncı, kitaptan bölümlerin alıntılındığı eserlerin bir kopyasının tarafına ulaştırılmasını rica eder.

Bu kitap satılmaz; ticari kullanım ya da kâr amacıyla basılmamıştır.

ISBN: 978-3-942755-12-2

Türkçe Editörleri:

Emre Can Dağlıoğlu
Esra Elmas

Türkçe Redaksiyon:

Sibil Çekmen

Tasarım ve Dizgi:

Arthur Mashinyan "CityStudio"

Baskı:

Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No:3
34408 Kağıthane İstanbul
Tel: +90 212 294 10 00
Sertifika No: 12055

İlk Fikir:

Matthias Klingenberg
Nazaret Nazaretyan
Ulrike Pusch

dvv international

ObereWilhelmstraße 32-53225 Bonn
Federal Republic of Germany
Tel.: +49/228-97569-0
Fax: +49/228-97569-55
E-mail: info@dvv-international.de
www.dvv-international.de
Detaylı bilgi için:
www.speakingtooneanother.org

©2015 *dvv international*

Auswärtiges Amt

İÇİNDEKİLER

Önsöz	4	Özge Sebzeçi ve Ruzanna Baghdasaryan	
Teşekkür	5	Dağılmış Parçalar	69
Giriş	6	Armenuhi Nikoghosyan ve Betül Kaya	
Muş: Temel Bilgiler	11	Gerçekdişi ama Canlı: Gerçek ama Ölmekte	77
SÖZLÜ TARİH	12	Armenuhi Nikoghosyan	
Giriş	13	Korku	81
Hilal Ünal ve Shahane Halajyan		Atak Ayaz ve Sofia Manukyan	
Tahayyül Etmek, Hatırlamak:		Tarihin ve Hafızanın Taşıyıcıları Olarak Objeler ve	
Muş ve Ermeniler	15	Yapılar: Birbirimizle Görüşme Yapmak	87
Ani Poghosyan ve Sercan Çınar		Ruzanna Baghdasaryan	
“Gidenler” ve “Kalanlar”	23	Sessizliğin Ufalanan Duvarındaki Geçitler	95
Eylem Nazlı Taşdemir ve Rinnet Isajyan		PERFORMANS	99
Hazinê Avı.....	34	Giriş	100
Rinnet Isajyan		Ariadna Grigoryan, Mariam Grigoryan ve Anna	
Kendini İnkâr Etmek: Kadınların Hikâyeleri	42	Poghosyan	
Hazal Atay ve Tatev Hayrapetyan		Muş Kampı: Final Performansı Senaryosu	106
Bir Tas ve Bağdan Ararat Dağı'na:		Ariadna Grigoryan, Gohar Hovsepyan, Mariam	
Geçmişin ve Geleceğin Sembolleri	48	Grigoryan, Mervê Kan, Sayat Tekir ve Selin Çakar	
FOTOĞRAF	59	Gümrü Kampı: Final Performansı Senaryosu	119
Giriş	60	TERİMLER	125
Betül Kaya			
Geçmişin Sınırlarını Kaldırmak, Şimdiyi Odağa			
Geri Getirmek: Ulus-Devlet Sınırları Çağında			
Haritalandırmak ve Hikâye Anlatmak	62		

Önsöz

2007’de, Türkiye-Ermenistan uzlaşması üzerine ilk kez bir proje fikrini tartıştığımızda, iki ülke arasındaki ilişkilerin kısa dönemde iyileşebileceğine dair büyük bir umut vardı. Bu duygu temelinde ve tarih alanında diğer ülkelerde yapmış olduğumuz çalışmaların sonucunda Birbirimizle Konuşmak projesi ortaya çıktı.

Oluşturduğumuz girişim hızla ivme kazandı ve çeşitli safhalarda akademisyenlerin, sanatçıların ve sivil toplum temsilcilerinin değerli katılımlarına havi oldu. Girişim, özellikle iki komşu ülkenin gençlerini ve onların gelecekte ülkeleri arasındaki ilişkileri şekillendirmede oynayacakları anahtar rolü merkezine aldı.

Proje, uzlaşma ve demokratik bir toplumun oluşturulmasında önemli bir katkı olarak görülen sıradan bireylerin anıları üzerine odaklandı. Birbirimizle Konuşmak projesi, Ermenistan’da ve Türkiye’de genç ve yaşlı kuşaklar arasındaki diyalogun geliştirilmesi ve karşılıklı anlayışın oluşturulmasına katkıda bulundu. Daha genel olarak proje, tarihi idrak etmeksizin ve diyalog kurmaksızın gerçek bir uzlaşmanın mümkün olamayacağına gösterdi.

Öyle ümit ediyoruz ki, proje Türkiye’nin kendi tarihini açıkça ve dürüstçe ele alabildiği ve Ermenilerin de Türkiye sivil toplumundan gelen ve çoğunlukla zor koşullar altında yürütülen girişimleri takdir edebildiği bir atmosfer yaratmaya katkı sağlayacaktır.

Projenin uygulanışı sırasında bölgedeki siyasi durum kötüleşti. Umutların çoğu, futbol diplomasisi ve İsviçre Protokolleri gibi girişimlere bağlanmıştı. Şu an, ne yazık ki, yakınlaşma süreci tümüyle sona ermiş durumda. Bu gelişmelerin ışığında, her iki ülkenin sivil toplum üyeleri ve halkları arasındaki diyalogu canlı tutmanın ve mümkün olduğunda, daha da güçlendirmenin oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu düşünce, Ermenistan, Türkiye ve Almanya merkezli program ortaklarının projeyi bugün gelinen noktaya ulaştırmasına ve genişletebilmesine olanak sağladı.

Elbette, siyasi koşulların kötüleşmesi, proje içinde aktif olarak yer alan bizleri de etkiledi. Baskı artıp toplumsal ruh halini şekillendirmeye başladığında, diyalog içine girmenin ne kadar zorlaştığını, kimi kez kekeleyip tereddüt ederek farkına vardık. Birbirimizle Konuşmak hiçbir zaman kolay bir proje olmadı ve öyleymiş gibi de kabul görmedi. Aslında birçoğumuz öyle olmamasını da özellikle talep ettik. Belki de karşı karşıya kaldığımız zorluklar sayesinde, proje, dâhil olan herkesin hayatında olumlu etkiler bıraktı. Dahası, bu projenin gelecekte de önemini koruyacak çok kıymetli bir çaba olduğunu düşünüyoruz.

Bu zorlu girişimin sonucu olarak ortaya çıkan bu kitap, projenin bir diğer anlamlı ürünü bizim için. Bu kitap, her iki ülkeden öğrencilerin; Türkiye’de Muş’ta, Ermenistan’da Muşlu Ermenilerin yaşadığı köylerde yaptıkları araştırmalar ve kişisel deneyimleri temelinde kaleme aldıkları deneme ve makalelerinin derlemesinden oluşuyor. Yeni ve eski arasında bir ilişki kurmanın yanı sıra, bu insanları neyin ayırdığı ya da neyin “birleştirdiği” üzerine bir diyalog canlandırmak üzere Ermenilerin sürüldüğü bir şehir olan Muş ile soykırımdan sonra sığındıkları köylerin hikâyelerini birbirine bağlıyor.

Bu projeye katılan ve bir şekilde bu kitabın oluşmasına katkı sunan herkese son derece minnettarız.

*Nazaret Nazaretyan
Matthias Klingenberg
Ulrike Pusch*

Teşekkür

Elinizdeki kitabın yazarları olarak çalışmanın son halini almasında katkıda bulunan herkese teşekkür ederek başlamak istiyoruz. Öncelikle projeye maddi destek veren Almanya Dışişleri Ofisi'ne; bakanlık çalışanları Dr. Christine Althaus, Hans-Jochen Schmidt, Petra Dachtler, Semjon Pauker ve ne yazık ki, bu proje sürerken hayatını kaybeden Karsten-Erich Hammer'a da bireysel katkıları ve kesintisiz destekleri için teşekkürü borç biliriz.

Çalışma süresince dvv International'daki (Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü) çalışma arkadaşlarımız bizlere büyük destek sundular. Özellikle projeyi sonuna kadar takip eden ve bize sürekli olarak aldığımız mesafeyi ve zaman sınırlarını hatırlatan Ulrike Pusch'a ziyadesiyle minnettarız. Projeyi ilk kez 2009'da tasarlayan Matthias Klíngenberq ile Nazaret Nazaretyan, tüm süreç boyunca uygulamadaki yükselişleri ve düşüşleri yakından takip ettiler. Proje ve kitap, onların muazzam enerjileri ve çalışmalarımıza olan inançları sayesinde sonuç aşamasına geldi. Ayrıca katılımı ve başarılı aracılık çabalarıyla Erdem Vardar'a ve birçok lojistik katkısının yanında performans grubu öğrencileri arasına bizzat katılarak destek veren Anna Poghosyan'a teşekkür etmek isteriz.

Çalışmanın uzman kadrosuna da değerli katkılarından ötürü son derece minnettarız. Muş'ta ve Gümrü'de verdiği sözlü tarih eğitimleri için Sabancı Üniversitesi'nden Prof. Dr. Leyla Neyzi'ye ve yine Muş ve Gümrü'de gerçekleştirdiği yerel tarih derslerinin yanında kitabın tasarı metinleri için verdiği tavsiyelerden ötürü Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi'nden Dr. Anush Hovhannisyana çok teşekkürler. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden Dr. Alper Kırklar'a, fotoğrafçılık konusunda öğrencilere verdiği eğitimler ve yapıcı geri bildirimler için ayrıca teşekkür ederiz. Shoghakat Galstyan ile Tsovak Galstyan, performans grubuna uzmanlıklarını sunarak performans eğitimleri, alan çalışması, senaryo yazımı ve sahneleme gibi çeşitli konularda öğrencilerle birebir çalıştılar.

Ayrıca Türkiye'deki ve Ermenistan'daki proje ortaklarımıza da bu projeyi başarılı kılmak için harcadıkları çaba ve zamandan do-

layı teşekkürü bir borç biliriz. Anadolu Kültür'den Ragıp Zık, Tamar Nalçı, Meltem Aslan ve Osman Kavala ile Hazarashen'den Dr. Harutyun Marutyana, Dr. Hranush Kharatyan ve Victoria Asatryan'a özellikle teşekkür ederiz. Proje ortaklarımız bu çalışmayı sadece başarılı bir şekilde uygulamakla kalmayıp kitapla ve içerikle ilgili katkılar konusunda da güvenilir bir destek sundular.

Türkiye'de ve Ermenistan'da birçok yerel kurum, rehber, gazeteci ve yerel yönetim üyesi bu projenin mümkün olduğunca başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinde önemli rol oynadı. Elimizden geldiğince çok ismi burada paylaşmak istiyoruz: Türkiye'deki Genç Birikim Demeği'nden Salih Yüce ile Fatih Argun, bize yerel ilişkiler kurmakta yardımcı oldular. Yerel gazeteci Şahin Şahin, köy gezilerimize eşlik etti ve görüşmeci bulmamız konusunda bize yardımcı oldu. Muş'taki yerel rehberimiz Hayrettin Taş, Muş'ta bize eşlik etti ve bizi ulaşmamız mümkün olmayan insanlarla buluşturdu. Deniz Sinan Bulakçıbaşı ile Damla Sanat ve Kültür Merkezi (DSKM), performans grubumuz için prova ve çalışma alanı sağladı. Veysel Semercioğlu, Ahmet Akın, Bilal Bulakçıbaşı, Murat Sümer ve Dilan Aykut (DSKM üyeleri), çalışma süresince performans grubunun ve bizimle birlikte sahnedeki gösterinin bir parçası oldular.

Ermenistan'da, köy muhtarları ve diğer gruplar bize çalışmalarımızı bölgede yaşayan halka anlatmamızda ve bu şekilde köylülerin güvenini kazanmamızda yardımcı oldular. Bu anlamda, Voskehask'ta James Muradyan, Suser'de Gurgen Zaçayan, Tsamakasar'da Gor Grigoryan, Katnaghbyur'da Ashot Hovhannisyana, Zartonk'ta Paruyr Sargsyan, Taronik'te Albert Khachatryan ve Dashtadem köyünün okul müdürü Mushegh Gevorgyan, özellikle çok çaba harcadı. Ek olarak, final performansımızı sahnelediğimiz Oshakan Kültür Evi'nin başkanı Hayk Hovhannisyana ayrıca teşekkür etmek isteriz.

Türkçe editörlerimiz Esra Elmas ve Emre Can Dağlıoğlu'ydu.

Son olarak, bizimle bu önemli proje çerçevesinde hatıralarını ve kişisel tecrübelerini paylaşan herkese tek tek şükranlarımızı sunuyoruz. Hiçbir kelime minnettarlığımızı tam olarak yansıtamaz, zira onlar kelimelerimize hayat vererek bu kitabı vücut bulmasını sağladılar.

Giriş

Proje

Bu kitap, 2009'da "Birbirimizle Konuşmak: Ermenistan - Türkiye Uzlaşım Sürecine Katkı Olarak Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih Çalışması" gibi iddialı bir başlıkla yola çıkan projenin son ürünüdür. Proje, dvv international ile ortakları "Hazarashen" Ermeni Etnoloji Çalışmaları Merkezi (Ermenistan), Ermeni Oyuncular Birliği (Ermenistan) ve Anadolu Kültür'ün (Türkiye) ortak girişimidir. Proje, Almanya Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edildi; yetişkin eğitimi ve sözlü tarih araştırmalarıyla, Türkiye ve Ermenistan halkları arasında köprü kurmayı ve Türkiye ile Ermenistan'dan bireysel hikâyeler aktararak geçmiş hatırlamayı amaçladı.

Projenin toplamda, her biri bir öncekinin başarısı üzerinde yükselen ve 2009–2010, 2010–2011 ve 2011–2013 yılları arasında gerçekleşen üç aşaması oldu. Bu zaman zarfında, proje belirli sayıda öğrenci kampları düzenleyerek, öğrencilerin sözlü tarih görüşmeleri gerçekleştirmelerine, küçük kapsamlı projeler tasarlayarak uygulamalarına ve kendilerini yazı, fotoğraf ve performans yoluyla ifade etmelerine olanak sağladı.

Projenin ikinci aşamasında, Türkiye'den Leyla Neyzi ve Ermenistan'dan Hranush Kharatyan-Araqelyan tarafından hazırlanan ve her iki ülkede, proje kapsamında eğitim almış gençlerce gerçekleştirilen sözlü tarih araştırmalarına dayanan "Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları" kitabı basıldı. Bu sözlü tarih araştırması, aynı zamanda, Türkiye'de ve Ermenistan'da birçok şehri ziyaret eden gezici sergilere de kaynaklık etti.

Projenin üçüncü ve son aşaması iki farklı bileşene sahipti: Öğrenciler için yerel tarih atölyesi ve Tiflis, Batum, Lefkoşa, Berlin ve Paris hattında gerçekleşen gezici bir sergi. Bu kitap, projenin yerel tarih atölyesi bileşeninin bir ürünüdür.

Yerel Tarih

Yerel tarih, belirli bir coğrafi bağlam içinde gerçekleştirilen tarih çalışmasıdır. Yerel tarih atölyeleri, II. Dünya Savaşı sonrası Almanya'da ortaya çıkan toplum temelli gönüllü oluşumlardır. Bugün de varlığını devam ettiren bu oluşumlar, bir mekânın alternatif tarihini, sözlü tarih mülakatları ve belirli bir kişi, olay, mekân ya da yapıyla ilintili, arşiv araştırmasıyla desteklenen yerel anlatılar kullanarak oluşturmayı amaçladılar. Almanya'da ortaya çıkan bu yaklaşımı, şimdiye kadar neredeyse hiçbir ortak tarihsel çalışma yapılmamış olan karmaşık Türkiye-Ermenistan bağlamında ele aldık. Öte yandan, Türkiye-Ermenistan geçmişinin bağlamı, şimdi bir asırdan daha eski bir konuyla ilintili olduğundan, bu yerel tarih araç ve metotlarını (sözlü tarih görüşmeleri, aile arşivleri ve fotoğrafçılık gibi) geçmişin yapıbozumu ve yeniden kurulmasında ve nasıl farklı şekillerde inşa edildiğine işaret ederek kullanmayı başardık.

Bu sebeple, proje grubu, Türkiye'de, Ermenilerin 1915'te toplu kıyımla sonuçlanan resmi tehcire kadar yüzyıllardır yaşadıkları memleketlerinin bir parçası olan özel bir bölgeyi seçti. Bu bölge, bugün Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan Muş şehrini ve çevre köyleri kapsıyor. İlk öğrenci kampımızı Muş'ta düzenledik. Bu kampın amacı, her iki ülkeden seçilen 20 öğrenciyi sözlü tarih, fotoğrafçılık ve performans konularını içeren üç farklı atölyede eğitmektir. Eğitimden sonra, öğrenciler şehir merkezine ve çevre köylere giderek insanlarla mülakatlar yapıyor, fotoğraflar çekiyor ve sahnelemek üzere ilginç hikâyeler buluyorlardı. Böylece insanların kişisel anlatıları ve fotoğrafları aracılığıyla içinde bulunulan mekânın alternatif tarihi oluşturulabildi. Projenin bir sonraki durağı Ermenistan'dı ve öğrenciler, 20. yüzyılın başındaki zulümlerden bir şekilde kurtulmayı başarmış, esasen Muşlu olan ailelerin torunlarının yaşadığı köylerde, benzer bir çalışma gerçekleştirdiler. Böylece, Muş'un yerel tarihi, sınırın her iki tarafından kişisel anlatılarla yeniden inşa edilmiş oldu.

Kamplar

2011 yazında, iki Yerel Tarih Atölyesi'ne katılmak üzere, Ermenistan ve Türkiye'den onar üniversite öğrencisi seçildi. Öğrenciler, daha sonra üç farklı gruba ayrıldı: Sözlü Tarih, Fotoğraf ve Performans. Her grup, Türkiye'den ve Ermenistan'dan eşit sayıda katılımcıya sahipti. Gruplar, rolleri süreç boyunca öğrencileri yönlendirmek, alan çalışmasını koordine etmek, malzemeyi işlemek ve final performansını geliştirmek olan, Ermenistan'dan ve Türkiye'den birer eğitimci tarafından yönlendirildiler. Atölyeler öncesinde eğitimci, arabuluculuk eğitimi almak ve yerel tarihin Almanya'daki deneyimiyle tanışmak üzere Berlin'de bir eğitim gezisine katıldılar. Proje, esas iş yükü eğitimcilerin sırtında olacak şekilde tasarlandı ve atölyelerin her bir grubunda aynı zamanda birer uzman da yer aldı. Uzmanların rolü ise dâhil oldukları grupla ilgili öğrencilere eğitim vermek (yerel/sözlü tarih, fotoğraf ve performans); atölyelerin uygulanması, malzemenin işlenişi ve kitabın gelişimi sırasında gerekli olabilecek rehberliği sağlamaktı.

İlk öğrenci atölyesi 2011'in Ekim ayında Muş'ta gerçekleşti ve iki hafta sürdü. Muş kadar küçük bir şehir için, grubumuz oldukça büyük ve dikkat çekiciydi. Grup öğrenciler, eğitimci, uzmanlar ve organizatörler dâhil yaklaşık 40 kişiden oluşuyordu. Ayrıca, gittiğimiz her yerde bizi takip eden bir belgesel ekibimiz vardı; çünkü onların da gerçekleştirdiğimiz kamplar üzerine hazırlayacağı belgesel, projemiz kapsamındaki bir diğer çalışmaydı.¹ Kamp, Türkiyeli ve Ermenistanlı öğrencilerin aynı yaşam alanını paylaşmaları fikriyle tasarlandı. Böylece öğrenciler aralarındaki iletişimin kuvvetlendirilmesi ve birbirlerini daha iyi tanımaları yönünde yöreklendirildiler. Başlangıçtaki tanıtımın ardından, her gruba uzmanlar tarafından sahada gerçekleştirilecek çalışmanın teorik eğitimi verildi. Sözlü Tarih Grubu, sözlü tarih metotları ve Muş'un yerel tarihi üzerine eğitim alırken; Fotoğraf Grubu fotoğraf ve Performans Grubu ise proje çerçevesinde planlanan göste-

¹ 'Yolun Başında' belgeseli, bu proje için çekildi ve bazı festivallerde gösterildi (yönetmen: Somnur Vardar, yapımcı: Zeynep Güzel, görüntü yönetmeni: Gor Baghdasaryan).

ri temelinde performans sanatına giriş eğitimi aldılar. Alan çalışması, eğitimlerin hemen ardından başladı. Eğitimci yönetiminde Sözlü Tarih öğrencileri, Muş şehri ve çevre köylerde insanlarla söyleşi yapmak üzere buluştu ve onların aile anlatılarını kayda geçirdi. Fotoğrafçılık öğrencileri, Muş'u fotoğraflarken; Performans öğrencileri kampın finalinde sunacakları gösteri için ilginç yerel hikâyeler toplamaya çalıştılar. Alan çalışmasıyla geçen her günün sonunda, öğrencilerin karşılaştıkları durumları ve hislerini tartıştıkları uzun yansıtma oturumları gerçekleşti.

Tarihle uğraşanlar, onun geçmişte gerçekleşenlerden ibaret olmadığını bilirler. Tarih, yaşadıklarımız ve 'geçmiş'in nasıl olduğuna inandığımızdır. Grubumuz, Muş'un yerel tarihinin dâhili bir gözlemcisi oldu. Bölgede PKK ve ordu arasında çatışmalar meydana geliyordu. Muş'taki ilk haftamızın sonunda, 23 Ekim 2011'de ise Türkiye'nin doğusu, merkez üssü Van ve çevresi olan 7,1 şiddetinde yıkıcı bir depremle sarsıldı. Muş Havalimanı yardım temininin ana dağıtım merkezi olurken, grubumuz hem depremi hem de artçı sarsıntılarını hissetti. O noktada, öğrenciler için yanı başlarında tarihin kendisi gerçekleşirken, bir asır önce gerçekleşmiş olaylar üzerine odaklanmak zordu. İlginç bir şekilde, Türkiyeli kimi katılımcılar için bile bu bölge, yabancı bir ülke gibiydi. Hem Türkiye hem Ermenistan grubunun çoğunluğu için bu gezi, Muş'a yapılan ilk ziyaretti. Medya, tarih kitapları ve resmi anlatıların yanı sıra aile hikâyeleri ve edebiyattan (özellikle Ermeniler için) beslenen belirli bir mekân algımız ve mekândan ne gerçeklikle ne de kendi tecrübelerimizle uyuşma zorunluluğu olmayan beklentilerimiz vardı. Ermeniler için Muş, bir hayaller ülkesi, dünya üzerindeki cennet, en önemli kahramanları ve sanatçıların diyarıydı. Zihinlerindeki bu resim, 20. yüzyılın başlarında bir yerde takılıp kalmıştı. Bu resim, Ermenistan Cumhuriyeti'ndekilere çok benzer eski ve meşhur kiliseleri, güzel manzaraları, belki de nehri barındırıyordu ama insanlar yoktu. Bir anlamda, bu bir natürlük ya da güzel bir manzara çizimiydi. Türkiyeli, çoğu İstanbul'dan gelen kimi katılımcılar için ise bölge, sorunların olduğu, çatışmaların yaşandığı bir

bölgeydi. Sonuçta gerilen iç ve dış ortam, gerçeklik ve tarihle sahici bir biçimde karşılaşma, bazı katılımcıların projeyi terk etmelerine sebep oldu. İlk haftanın sonunda, Türkiyeli üç öğrenci kampı terk etti.

Tarih yaşanırken, bir yandan proje geliyordu. Geride kalan öğrenciler, kısa bir teorik eğitimin ardından, zihinlerindeki resimlerle, hiçbir pratik eğitim almadan, neredeyse hiçbir öncül alan çalışması tecrübesi olmaksızın ve bağlam hakkında çok sınırlı bir bilgiyle, sahaya inmek durumundaydılar. Artık başka bir tarihe, Muş'un şimdiki sakinlerinin tahayyül ettikleri geçmişe daldılar. Tarihin bu sürümü, o tarihin Ermeniler için bittiği yerden, 20. yüzyılın başlarında bir yerlerden başlıyordu. Mekân ile oranın Ermeni nüfusu için tarihi önemi arasında dev bir hafıza boşluğu vardı. Hoş, Ermeniler, Kürtler ve Türklerin bir arada yaşadığı "eski mutlu günler" üzerine bazı hikâyeler vardı; fakat bu hikâyeler ekseriyetle hayali denilebilecek kadar tahminiydi ve yerel anıtlar ile Ermeni kültürünün kalıntıları hakkında genel popüler bilgi mevcut değildi. Ayrıca söyleşi yapmanın kendisiyle ilgili başka bir mesele de söz konusuydu. Görüşme yapılanların çoğu Türkçe, bazıları da sadece Kürtçe konuşuyordu. Öğrenciler çiftler halinde görüşmelere katıldılar; bu yüzden, Türkçe bilen katılımcı mülakatları yönetti ve çeviri yaptı. Dolayısıyla süreci takip etmek gerçekten zordu. Bazen süreç daha da karmaşıklaştı. Mesela bir Ermeni öğrenci sorusunu İngilizce olarak soruyor, Türk öğrenci soruyu önce Türkçeye çeviriyor; ardından yerel rehber, soruyu Kürtçe yöneltiyordu. Alınan cevap için süreç, bu sefer tersinden işliyordu. Dolayısıyla görüşmeler, her zaman bir sözlü tarih çalışmasında olması gerektiği gibi pürüzsüz akmadı. Sonuç olarak, Muş görüşmelerimizde, kitapta farklı metinlerde tekrarlanan bazı hikâyelerden anlayacağınız üzere, ilginç anlatılar ve olay örgülerine ulaşmak zordu. Yine de, tüm bu zorluklarına rağmen, ilk kamp, katılımcılar için duygusal ve entelektüel açıdan zorlayıcı, ancak faydalı bir deneyimdi ve metin, gösteri parçaları, iyi fotoğraflar ve hepsinden önemlisi, kendi ortak tarihimizi üretmekte başarılı olduk.

İkinci kamp Nisan 2012'de Ermenistan'da gerçekleşti. Muş'taki gruba bazı yeni katılımcılar da eklenmişti ve grup, aktif saha çalışması üç farklı bölgede (Aragatsotn, Armavir ve Shirak) gerçekleşirken, Ermenistan'ın Gümrü şehrinde konakladı. Çalışmanın farklı bölgelere yayılmasının sebebi, 20. yüzyılın başında, hayatta kalan ve Muş'tan gelen çok az sayıda insanın ülkeye dağılmış olmasıydı.

Kampın başlangıcında, tüm gruplar için başka bir eğitim oturumumuz oldu. Akabinde seçilen Ermeni köylerine günlük geziler düzenlemek suretiyle saha çalışması yapıldı. Hem Muş hem de Ermenistan'da mülakatlar sırasındaki çeviri süreci gibi bazı ortak saha çalışması meseleleri mevcutken, önemli farklılıklar da vardı. Muş'ta fiilen sahada konaklamışken, Ermenistan'da farklı yerlerde konakladık. Bu, Gümrü'de konaklayıp farklı köylerde saha çalışması yapmak ile Muş'ta konaklayıp sahanın da Muş olması örneğindeki gibi sadece fiziksel lokasyona işaret etmiyor, aynı zamanda, bu odağın içeriğinin ta kendisine de atıfta bulunuyor. Muş'ta odağımız, insanlar olmaktan çok, mekân ve onun coğrafyası, doğası ve eserleriydi. Ermenistan'da ise odağımız, insanlar ve onların hikâyeleri üzerine kuruldu. Muş'taki insanların pek çoğu orada geçmişte yaşanmış olan zulümleri ya bilmiyor ya da konuşmaktan kaçınıyor, Ermenistan'da herkes kendi aile hikâyesini anlatmaya hazır. Yine, Muş kampındaki kaynaşmanın tepe noktası Van depremi iken, Ermenistan'da bu nokta, 24 Nisan Soykırımını Anma Günü'nde gerçekleştirilen Soykırım Müzesi ziyaretiydi. Ermenistan'daki atölye, Erivan yakınlarındaki Oshakan köyündeki final performansı ve fotoğraf sergisiyle kapandı. Bu mekânın sembolik anlamı mühimdi, zira Muş Ovası'nda doğmuş olan Ermeni alfabesinin kurucusu Mesrop Maşdotz, Oshakan'da gömülüydü. Final performansı, tıpkı sergiye dâhil edilen fotoğraflar gibi hem Türkiye hem de Ermenistan hikâyelerini içerdi. Böylece geçmiş ve şimdi, sınırın her iki tarafından insanlar ve onların hikâyeleri, sınır(sız) tarihlerini anlatmak üzere Oshakan'da buluştular.

Kitabın Kavramsal Çerçevesi, İçeriklendirilmesi ve Yazımı

Bu kitabın kavramsal çerçevesi şu kişilerce (Kitap Ekibi) 2011 yılının Eylül ayında Berlin’de geliştirilmiştir:
Lusine Kharatyan (Kitap Koordinatörü ve Editörü)
Avetis Keshishyan (Sözlü Tarih Eğitmeni, Ermenistan)
İsmail Keskin (Sözlü Tarih Eğitmeni, Türkiye)
Nane Khachatryan (Fotoğrafçılık Eğitmeni, Ermenistan)
S. Aykut Öztürk (Fotoğrafçılık Eğitmeni, Türkiye)
Nihal Albayrak (Performans Eğitmeni, Türkiye)
Karen Hakobyan (Performans Eğitmeni, Ermenistan)

Kitabın kavramsal çerçevesi, sürecin başından itibaren dâhil olabilmeleri için uzmanlar, organizatörler ve öğrencilerle paylaşıldı. Bu ekip, aşağıda belirtilen içeriklendirme, yazma ve gözden geçirme kuralları ve prosedürlerini geliştirdi. Uzmanlar, öğrencilerle saha çalışması boyunca yakın bir şekilde çalışarak tasarıların hazırlanması, kavramsallaştırması ve haritanın ortaya çıkarılması sürecinde onlara rehberlik ettiler. Bu kitaptaki neredeyse tüm fotoğraflar, çizimler ve metinler, öğrenciler ve kitap ekibi tarafından oluşturuldu.

Her kamptan sonra öğrenciler görüşme kayıtlarını deşifre ettiler ve fotoğrafları işlediler. Sonrasında, görüşme metinleri asıl dillerinden İngilizceye çevrildi. Ses kayıtları, orijinal transkripsiyonlar, çeviriler, fotoğraflar ve diğer tüm ürünler, tüm proje katılımcıları tarafından erişilebilir olacak şekilde elektronik bir veri depolama sisteminde toplandı.

Gümrü kampında, Sözlü Tarih ve Fotoğrafçılık öğrencileri ikiye ayrıldılar, böylece bir Ermeni ve bir Türk öğrenciden oluşan ikili gruplar tercih ettikleri konular üzerinde birlikte çalışabiliyordu. Bu durum, öğrencilerin hassas konularda ya da ifadelerde daha en başından bir anlaşma zeminini yakalayabilmeleri adına tasarlandı. İlk önce, ikiye ayrılan öğrenci grubu veya bazı durumlarda tek bir öğrenci, bir metin üzerine bir fikirle geliyor, fikir tartışılıp eğitmenlerin yardımıyla bir çerçeve çıkartıldıktan sonra, öğrenciler ilk tasarı metnini yazmaya başlıyorlardı. Performans grubundaysa, öğrenci eşleştirmesi

yoktu; çünkü performans için gerekli malzeme ya öğrencilerin bireysel günlüklerinden ya da Muş ve Ermenistan’daki kamplarda tüm gruplar tarafından birlikte geliştirilmiş gösteri senaryolarından geliyordu.

Öğrenciler tarafından geliştirilen içerik için birkaç gözden geçirme aşaması gerçekleştirildi. Tasarı hazır olduğunda, ilgili eğitmenler ve kitap editörü, bu parçayı gözden geçirip yorum yapıyordu. Bazen bu gözden geçirme süreci birçok kez tekrarlandı. Bir sonraki adım, sadece eğitmenleri ve genel editörü değil, tüm uzmanları ve organizatörleri de kapsıyordu. Bu aşamadan sonra, parçalar son halini alarak, anadili İngilizce olan editöre gönderildi. Ancak bu İngilizce düzeltme sonrasında, metinler eğitmenler tarafından Türkçeye ve Ermeniceye çevriliyordu.

Bir Söylem Olarak Muş

Her ne kadar kitabın bu bölümüne, bölgenin Ermeniler için kültürel önemini ve 20. yüzyılın başındaki bazı istatistiki verilerine odaklanan Muş tarihi üzerine bir bilgi metnini eklemiş olsak da, niyetimiz, Muş’un yerel tarihini, bir olgular dizisi, mekân veya o mekânda neler olduğuna dair kati gerçeklik olarak sunmak değil. Bir bakıma, Muş bir söylem olarak yer alıyor bu kitapta. Biz sadece Muş’un tarihini anlatmıyoruz. Mekânı, Türkiye ve Ermenistan’da hatırlandığı, tahayyül edildiği ve anlatıldığı şekliyle sunuyoruz. Muş’u siyasi, idari ya da tarihi anlamda tanımlamak, açıklamak ya da konumlandırmak istemiyoruz. Biz, Muş’un haritasını çıkarıyoruz, fakat siyasetçilerin ya da resmi tarih yazıcılarının yaptığı şekliyle değil. Haritayı insanların anlatıları ve grubumuzun tecrübeleri üzerinden çiziyoruz. Mevcut siyasi haritaların tanımladığı sınırlarla bu söylem zaman zaman çelişse de, o haritaların insanların zihinsel haritalarına hükmetmediğine inanıyoruz.

Metinler ve Dil

Bu kitabın hazırlanma sürecinde, en büyük zorluklardan biri üç dilde basılacak bir kitap için ortak bir terminoloji kurmaktı. Bunun sebebi, kitabı hazırlayanların ve editörlerin

birbirlerinin entelektüel isteklerini anlamaması ve reddetmesi değil; daha çok üç dilli bir kitabın en az üç farklı ulus-devlet düzlemine ve tahminen üç farklı okuyucu kitlesine hitap edecek olmasıydı. Benzer çok dilli yayınlar, geçmişte bu problemi farklı okuyucu kitleleri için farklı terminolojileri kullanarak çözmüş görünmekteler. Fakat farklı okuyucu kitlelerine farklı terminolojilerle seslenmenin nihayetinde aynı meseleye farklı yaklaşımlar geliştirmeyi getireceğine inandığımızdan, bu seçenek bize cazip gelmedi. Başka bir deyişle, aynı kitabın üç farklı versiyonunun ortaya çıkması riski vardı. Bu sebeple, bu projeye başladığımız ilk andan itibaren kitabın İngilizce, Türkçe ve Ermenice kısımlarında aynı terminolojiyi kullanmaya karar verdik. Bu yüzden, elinizde tuttuğunuz kitap, bir dildeki baskısında mevcut olup diğerinde olmayan bir kavram içermiyor.

Öte yandan, herkesi aynı anda mutlu etmenin mümkün olup olmadığından emin değiliz. Bazı kelimeleri fiilen kullanmadan ya da kitabın farklı versiyonlarında o kelimeleri farklı kelimelerle ikame etmeyi nereye kadar sürdürebilirdik? Bazılarımız soykırım terimini kullanmaktan yanayken, bazılarımız, bu kelimenin II. Dünya Savaşı sonrasında belirli bir hukuki çerçeve kapsamında üretildiğini ileri sürerek, bu kavramın kullanılmasından hoşnut değildi. Bu bakış açısına göre, soykırım seçici ve 1915'te olanları tam anlamıyla karşılamayan, belli başlı bazı tarih anlatılarını susturmak için kullanılan bir kelimeydi. Benzer şekilde, grubumuzun kimi üyeleri ise uluslararası ilişkilerde bir siyaset ve hegemonya aracı olarak kullanılagelmesinden ötürü soykırım kelimesine eleştirel yaklaşıyordu. Bu eleştirinin arkasındaki entelektüel kaygı, tarihin iktidarın sosyal bir teknolojisi (otorite ve disiplin) olarak kullanılmaması ve soykırım teriminin çeşitli aktörlerin belirli siyasi çıkarlarının kesişmesi haricinde birçok diğer bağlam için bu kadar kolayca telaffuz edilmemesi fikrine dayanıyordu. Aynı zamanda, bazılarımız 1915'te yaşanan olayların boyutunu gölgelediğinden "katliam" kelimesinin kullanımından tatmin olmuyordu. Bir kısmımız, imha gibi daha güçlü kelimeleri; diğerleri ise felaket gibi daha az aşırı anlamlar yüklenmiş

kelimeleri öneriyordu. Çoğumuzun 1915'i Ermenilerin Anadolu'daki varlığının kademeli olarak imha edilmesinin doruk noktası olarak kabul ediyor olmasına rağmen, ismini koymak konusunda bir fikir birliği olmamasını gözlemlemek ilginçti. Bu nedenle, kitabın editörleri için bile terminolojinin çeşitlilik gösterdiği çok açıktı. Bu kitap, sözlü tarih görüşmeleri, fotoğraflar, Muş ve Ermenistan'daki gündelik tecrübelerimizin bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığından, görüşme yaptığımız bölgelerde karşılaştığımız insanların terminolojilerini ve yaklaşımlarını kullanmaya karar verdik.

Kitabın Yapısı

Yukarıda bahsedilen ve perde arkasındaki süreçler, yaklaşımlar, kavramlar ve söylemler, elinizde tuttuğunuz bu kitapta nihayete erdi. Bu giriş ve Muş üzerine bir sayfalık "geleneksel" bilgilere ek olarak, bu kitap üç bölüm ve bir terimler sözlüğünden oluşmakta. Böylece yürüttüğümüz her bir atölyenin (Sözlü Tarih, Fotoğraf ve Performans) Muş'la ilgili, orayı nasıl gördülerse öyle anlattıkları kendi mecraları mevcut. Buna ek olarak, kitabın sonundaki bölmede bir de harita bulunmakta. Kitabın kalbi olduğuna inandığımız bu harita, bizim alternatif Muş haritamız. Kitaptaki her bir hikâyenin bu haritada işaretlendi. Bu harita, bizim gördüğümüz Muş'un haritası.

Muş: Temel Bilgiler

Muş, modern Türkiye'nin güneydoğusunda yer alır. Bugün Türkiye sınırlarında yer alsa da, Ermeniler için büyük bir tarihi ve kültürel öneme sahiptir. Tarihi Ermenistan'ın önemli bir parçası olan şehir, 5. yüzyıldan bu yana, MS 9. ve 11. yüzyıllar arasındaki Ermeni Bagratidis Hükümdarlığı hariç, birbiri ardına farklı imparatorluklar tarafından yönetilmiştir. Muş şehri ve çevresindeki bölge, Muş Ovası olarak bilinir. Bu bölge kimi zaman Ermeni edebiyatında Taron diye anılır. Muş Ovası ve nüfusu, Ermeni tarihi boyunca, Ermeni halkı için önemli bir rol oynamıştır. Bu bölge, tarih boyunca sadece önemli savaşların burada gerçekleşmesi nedeniyle değil, aynı zamanda asırlar boyunca Ermeni dinine ve kültürüne beşiklik etmesi nedeniyle de önemlidir. Pagan Ermenilerin merkezi ve dini liderlerinin ikametgâhı Ashtishat, Muş Ovası'nda Doğu Fırat'ın (Ermenice Aratsani) kıyılarında yer almaktadır. MS 301'de Hıristiyanlığın resmi din olarak seçilmesinden sonra, Ermeni Kralı II. Tiridates ve eşiyle birlikte ailesi, ordusu ve halkı burada, Taron'da vaftiz edilmişlerdir. Yine Muş-Taron'da, tüm pagan tapınaklar, Hıristiyanlığın kabulüyle yıkılmış ve yerlerine ilk Hıristiyan kiliseleri inşa edilmiştir. Binlerce el yazması ve minyatür burada ortaya çıkmıştır. Ermeni tarih yazıcılığının, kültürünün, dil biliminin, felsefesinin ve politikasının önde gelen isimleri burada doğmuştur. Bu isimlerin çalışmalarının Ermeni kimliğinin oluşumunda muazzam etkisi vardır. Bu isimlerin en ünlüleri, Ermeni alfabesinin kurucusu Mesrop Maşdotz (MS 4–5. yüzyıl), Ermeni tarih yazıcılığının "babası" Movses Khorenatsi (MS 5. yüzyıl), ünlü ortaçağ Ermeni filozofu David Anhağt (MS 5–6. yüzyıl) ve geleneksel olarak Ermeni ordusunun başını çeken asil Mamikonyan ailesidir. İlginç bir biçimde, Ermeni epik hikâyesi Sasonlu David'in kökeni de bu bölgeye dayanır.

20. yüzyılın başında, bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıdır ve idari olarak Bitlis Vilayeti'ne bağlıdır. 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre, Bitlis Vilayeti'nde 309.999

Müslüman ve 117.497 Ermeni yaşamaktayken¹, Ermeni Patrikhanesi, bu vilayette yaşayan Ermenilerin sayısını 218.404 olarak verir.² Nüfusunun %60-65'i Ermeni olan Muş, Bitlis Vilayeti'nin Ermeni nüfusu en çok olan bölgelerinden birisiydi. Farklı kaynaklar, o dönemde 12.450'si merkezde olmak üzere Muş'ta yaklaşık 86-100.000 Ermeni yaşadığını belirtir.³ Şehir, Ermeni ve Müslüman olmak üzere iki parçaya ayrılmıştır. Şehirde 12 mahalle, taştan yapılmış bir hamam ve iki otel bulunmaktadır. Şehir merkezi, yaklaşık 800 dükkân ve çeşitli büyüklüklerde imalathanelere sahip bir pazaryeridir. Bu dükkânlardan 500 tanesi Ermenilere aittir. Ayrıca şehirde iki cami ve yedi kilise bulunmaktadır. Şehirde, yedi Ermeni okulu ve iki Ermeni yetimhanesi vardır. Bu okullara ek olarak, Muş Ovası'ndaki Aziz Garabed, Aziz Arakelots ve Aziz Aghberik manastırları içerisinde de Ermeni okulları bulunmaktadır.

Günümüzde ise Muş Ovası'nda hiçbir Ermeni yerleşimi bulunmuyor ve bölgede yaşayan Ermeni yok. Muş'un 109 köyünden, sadece 1.500 kişi katliamlardan kurtulabilmiş ve 1915 sonrasında Doğu Ermenistan'a (o tarihlerde Rus İmparatorluğu, günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti) yerleşmiştir.⁴ Din değiştirerek hayatta kalan insanların torunları olan yalnızca birkaç kişi ve aileleri Muş'ta yaşamaktadır. Ziyaretimiz sırasında bölgedeki kiliseler ve sivil yapılar harabe halindeydi.

1 Shaw, Stanford J. and Shaw E. K., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II, Cambridge University Press 1977 [Türkçesi için bkz. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, E Yayınları, 1994]

2 Kévorkian, Raymond H. ve Paboudjian, Paul B., Ermeniler: 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda, Aras Yayıncılık, 2012

3 Ansiklopedi, "Ermeni Meselesi", Erivan, 1991 (Rusça)

4 a.g.e

SÖZLÜ TARİH

Giriş

Fotoğrafçılar renklerin, oyuncular hareketin peşinden koşarlar. Bizim bu seyahatte payımıza düşen, hikâyelerin peşinden koşmak oldu. Bir mekân hakkında acı, tatlı ya da 'acı-tatlı' hatıralar üzerinden bir uzlaşma projesi gerçekleştirmek iyi, ancak zorlayıcı bir fikirdi. Çünkü hikâyeler dostluk ilişkilerinden pek de farklı olmayacak şekilde sıra dışı bir kimya üzerinden tomurcuklanırlar. Dünü ve bugünü, geçmiş ve bugünü, acıyı ve neşeyi içeren birçok şeyle karışmış acayip bir birleşimin kimyası... Muş'un yerel tarihi üzerine hem Türkiye'de hem de Ermenistan'da anlatılar toplamakla görevli ekibimiz, Türkiye ve Ermenistan semalarında müthiş zorlu, ancak çok ilginç ve son derece öğretici bir seyahat gerçekleştirdi. Kitabın bu bölümünde sunulan beş deneme metni, Muş (Ekim 2011) ve Gümrü'de (Nisan 2012) 14 günlük çalışma kampları süresince, Sözlü Tarih Grubu tarafından gerçekleştirilen söyleşi ve gözlemlere dayanıyor.

Farklı akademik arka planlara ve sözlü tarih alanında mütevazı bir deneyime sahip olan katılımcılara söyleşi teknikleri, çalışacakları sahanın özellikleri üzerine ve bölgenin tarihine giriş niteliğinde üç günlük bir eğitim verildi. Gruba mümkün olduğunca pratik bilgi ve rehberliğin sağlanması bir zorunluluktur; çünkü bizlerin, grubu sahada iyi yönlendirebilme becerisi ve yeteneği, çalışma sonrasında ortaya çıkacak bu yayının kalitesini de yansıtacaktır.

Projemizin başarısındaki bir diğer belirleyici etken de saha çalışmasının organizasyonu ve hazırlığıydı. Her kampa önce, olası görüşmeciler ve bölgenin sakinleriyle görüşme yapma konusunda bize yardımcı olacak irtibat sorumluları bulmak amacıyla birer bilgi toplama çalışması yaptık. Fiili saha çalışmamız gibi, bu süreçler de Türkiye ve Ermenistan'da oldukça farklı işledi. Ermenistan'a oranla, Türkiye çok daha büyük bir ülke ve İstanbul'dan (organizatörlerin bulunduğu şehir) binlerce kilometre uzaklıkta bir kamp organize etmek, bir ön ziyaret gerçekleştirilmesine ve Muş merkezli

partnerlerin varlığına rağmen, çok daha çetrefilliydi. Ayrıca üzerinde çalıştığımız konuların bölgede açıkça tartışılmamış ve bölgenin bu konularda büyük oranda susturulmuş olması sebebiyle, hikâyelerini anlatmaya istekli görüşmeciler bulmak daha zordu. Bu durum, Ermenistan'da tam tersiydi. Ziyaret ettiğimiz yerlerin tamamının organizatörlerin bulunduğu Erivan'a arabayla iki saat uzaklıkta olması, partner organizasyonun saha çalışması üzerine uzmanlaşması ve insanların çoğunun hikâyelerini mümkün olduğunca yüksek sesle dile getirmek istemesi sebebiyle organizasyon ve saha çalışması daha kolay gerçekleşti. Türkiye'deki esas mesele suskunluksa, Ermenistan'daki mesele konuşkanlık ve bazen çok dirençli olan peşin hükümlülüktü.

Muş'ta beş günlük saha çalışmamız boyunca, çoğu deneme metinlerinde yer alan, 21 görüşme gerçekleştirmeyi başardık. Buluşmaların bir kısmı, Muş'ta irtibatla olduğumuz kişiler ve arkadaşlarımız tarafından ayarlanırken, büyük bir kısmı kendiliğinden, kasabanın ya da köyün sokaklarında rastladığımız insanlara mekânın tarihi hakkında sorduğumuz sorularla gerçekleşti. Bu tecrübe, bize, görüşmenin önceden güvenilir bir aracı üzerinden ayarlanmadığında, insanların güvenini kazanmanın ve onlarla açık bir konuşma gerçekleştirmenin oldukça zor; bazı durumlarda ise neredeyse imkânsız olduğunu gösterdi.

Görüşmecilerimizden birinin, etnik kökeni sorulduğunda bir süre sessiz kalıp ardından verdiği şu cevap Muş'ta dinlediğimiz hikâyelerin çoğu için mükemmel bir açıklama ve özet oldu: "Bilmiyorum... Bilmiyorum... Ama acı çekiyorum..." Gizlilik, suskunluk ve insan trajedisinin unsurları orada konuştuğumuz her insanın hikâyesinde vardı ve öğrendiğimiz ve tecrübe ettiğimiz onca şeye rağmen, Muş'u, tam da insanların bize alışmaya başladığı ve sahanın nihayet bize açılmakta olduğu zamanda terk ettik.

Kamplar arasındaki altı aylık süre boyunca, Muş görüşmelerini deşifre etmeyi ve İngilizceye çevirmeyi planlamıştık. Fikir, Muş'ta elde ettiğimiz malzemelere dayanan sonraki tar-

tışmalarımız için iyi bir zemine dönüşebilecek ve yazılacak deneme metinlerinin temelini oluşturabilecek kısa hikâyeler yazmak ya da bir blog oluşturmaktı. Bu hikâyelerin yazılmasını ve Muş görüşmelerinin çoğunun ikinci kamptan kısa bir süre önce yazıya geçirilmiş olmasına rağmen tartışıp değerlendirmeye ancak Gümrü kampında başlamamızı büyük bir eksiklik olarak görüyoruz. Uzun süren sessizlik, kesinlikle işimize yarayan bir durum olmadı, fakat tüm proje boyunca, bu acılı konuları tartışmaya başlamak, Pandora'nın kutusunu açmak gibiydi. Kapağı hafifçe araladık ama devam eden görüşmelerin duygusallığından, kendi arka plan hikâyelerimizden ve çeşitlenen daha başka bir sürü anlatıdan bunalarak, daha derinlere gitmeye cesaret edemedik.

Genel olarak, ikinci kamp en az ilki kadar ağır geçti. Muş'tan (ve Sason'dan) kurtulanların torunları ağırlıklı olarak Ermenistan'ın kuzeybatısında bulunan ve Türkiye'nin kuzeydoğu sınırındaki Talin bölgesine yerleşmişlerdi ve Gümrü'den buraya ulaşmamız en az 40 dakikamızı alıyordu. Muş'tan farklı olarak, Talin'deki köyler bir Türk-Ermeni grubunun geleceği konusunda haberdar edilmişlerdi ve gelişimize önceden onay vermişlerdi. Kulağa biraz dramatik gelebilir ama grubumuzdaki Türklerin, tarihleri hakkında bu köylülerle görüşme yapmak bir yana, o köylere ayak basan ilk Türkiyeli temsilciler oldukları bir gerçek. İnsanlar bizimle konuşmak konusunda isteklilerken ve görüşmeci bulma konusunda endişelenmemiz gerekmezken, onların da bize soracak çok fazla sorusu vardı. Türkiye'den biriyle karşılaştıkları her görüşmede, sordukları basit ancak çetrefilli ilk soru, "Soykırımı kabul ediyorlar mı?" oluyordu. Nihayetinde hikâyelerini "öteki"ne duyurmayı, nesiller boyunca seslendirmeyi beklemişlerdi. Görüşmeler Ermenice yapıldığından, görüşmeciler bu konuşmalar sırasında Ermeni katılımcıların söylediklerini çevirip çevirmediğini defalarca kontrol etti. Bazen görüşmeyi kayıt altına alıp almadığımızı soruyor ve sonra her şeyi detaylıca kaydetmemizi istiyorlardı.

Görüşmeci sayımız o kadar fazlaydı ki, bazılarımız günde üç görüşme yapmak durumunda kaldık. Bu sebeple, Erme-

nistan'daki dört günlük saha çalışması boyunca grubumuz yedi köyde 35 görüşme yaptı. Muş'taki bulgularımıza kıyasla, Ermenistan'daki anlatılar çok daha ahenkliydi ve en az 4-5 kuşağın ömrünü kapsıyordu. Bu belki de, Muş'ta sorduğumuz soruların orada yaşayanların ve aile büyüklerinin Ermeniler hakkında ne bildiklerine odaklanırken, Ermenistan'da sorduklarımızın insanların aile anlatıları üzerinden ne yaşadıklarına odaklanması sebebiyleydi.

Her iki durumda da, hikâyelerin "eğer"le başlayan cümlelere sıkıca bağlı olduğunu fark ettik. Bu, "Eğer birlikte yaşıyor olsaydık, ben nasıl olurdu; bu mekân nasıl olurdu; benim hayatım nasıl olurdu" hakkındaki düşüncelerin küçük bir penceresi anlamına geliyordu. Şüphesiz, gerçekleştirdiğimiz saha çalışması ve yaptığımız tüm görüşmeler büyük bir meydan okuma. Sadece tarihsel bağlama, siyasi belirsizliğe ya da organizasyon zorluklarına karşı değil; aynı zamanda, zorlu koşullar ve ağır bir tarihsel bağlam altında bir ekip oluşturmanın kaçınılmazlığından ötürü de büyük bir meydan okuma... Kişiler arasındaki karşılıklı güveni her adımda zorlayan bir bağlam... Fakat en başta bahsettiğimiz üzere, dostluklar sıra dışı bir kimya üzerinde tomurcuklanır ve biz, sonunda tüm bu zorlukların üstesinden, yeni kurulan dostlukların ekibimize verdiği enerjiyle gelmeyi başardık. İlerleyen sayfalarda bulacağınız deneme ve hikâyeler, bir ekip olarak yüzleşilen zorluklara rağmen inşa edilen dostluğun ürünü olarak ortaya çıktılar. Aslında kimse bir diğerine görüş dayatmadı ve hiçbir noktada sansür uygulamadı. Tüm bunları söyledikten sonra, geçmişe ve geleceğe uzun bir yolculuğun küçük evrenine, ortak bir anlayışa doğru atılmış dürüst ve zor bir adım olarak tanımladığımız bu çalışmayı sizlere sunmaktan mutluluk duyarız.

Tahayyül Etmek, Hatırlamak: Muş ve Ermeniler Hilal Ünal (Türkiye) Shahane Halajyan (Ermenistan)

Dağlarla kuşatılmış, görünürde küçük bir şehir olan Muş'un, Anadolu'daki şehirlerden bir farkı yok. Şimdiye kadar, büyük ölçüde kendi haline bırakılmış şehirde geçmişin izleri, son dönemdeki gelişmelerle birlikte yok olmaya başlamış. Şehrin eski bölümünde konuştuğumuz bir kadın, evlerinin yerine TOKİ'nin (Toplu Konut İdaresi) bir apartman yapacak olmasından mutluydu. Şehir sakinlerinin hayat standartlarının artmasını ve gelişmesini isteme hakları var kuşkusuz, fakat bu hızlı değişimin geçmişten kalan sembol ve bellek izlerinin yok olması sürecini oldukça hızlandıracağını hissettik.

Eğer yakından bakılır ve doğru sorular sorulursa, Muş'un geçmişinden geriye kalanlar görülebilir. Değişimin daha yavaş olduğu köylerde, zaman daha yavaş geçiyor ve bellek daha kolay korunuyor. Biz de hem Muş'un merkezinde hem de çevre köylerinde, görüşmeler yapıp önceki nesilleri torunlarının ağzından duymaya, dinlemeye çalıştık. Geçmiş kuşakların evlerinde, çevrelerinde ve şu an yaşayanların bakış açılarında bıraktıkları izlere dikkat etmeye çabaladık.

Muş'taki seyahatlerimizden biri şarap bağlarındaydı. Şehir merkezinden fazla uzakta olmasalar da, bağlara zorlu yollardan geçerek, tozlu ovaları, şehri kuşatan yeşil ve engin dağları aşarak ulaştık. Bir şarap bağında, yaşlı bir adam olan bağın sahibi Tevfik Rençber tarafından karşılandık. Kendimizi tanıttık, ancak Tevfik Bey ilk soruyu sorarak bizi şaşırttı: "Bu topraklar kime ait öğrenmek istiyor musunuz?". Bu sorunun yanıtını almak için orada olmadığımızı söylesek de, o ceva-

bı almaya geldiğimiz konusunda ısrarlıydı ve bize savaşın (I. Dünya Savaşı) nasıl başladığını anlatmaya başladı. Hikâyesini anlatırken, geniş çaplı katliamların gerçekleştiğinden bahsetti ama “savaşı başlatan” Almanları, “Türklerden daha fazla insan öldüren” Kürtleri ve “Rus tarafına geçen” Ermenileri suçladı. Hikâyesini, “Ben hiç Ermeni tanımadım, ama babamdan duydum” diyerek sonlandırdı. Daha sonra bize etrafımızdaki şarap bağlarının duvarlarında kalan izleri gösterdi ve bundan önce o bağın sahibi olan Ermenilerin isimlerini sıraladı: “Bu Sepan’ın şarap bağı. Bu Sirko’nun. Şu aşağıdaki Baricci’nin. Hepsini biliyorum, babam anlatmıştı.”

Tevfik’in babasından dinlediği hikâyeler, onun hiç görmediği insanları idealize etmesine ve müthiş bir nostaljiye neden olmuştu. Daha sonra, geçmişteki insanları bugünkülerin tersi olarak tasvir etti:

“Komşusu isterse Müslüman olsun. Çok fakir, zavallı olsun. Gece çağırır mış evine. Bak gündüz değil. Çağırıp al parayı değil. Gece... Gece çağırır mış evine. Getirirdi evinde ne varsa, Allah ne verdiyse verirdi ki, gece kimse duymasın. Öyle komşularmış. Anlıyorsunuz? Beraber yaşamışız işte. Çok iyiymişler, çok. Adamın ekmeğini yeseydi dünyada ona katiyen kötülük yapmazdı. Derdi ki, ben bunun ekmeğini yemişim.”

Tevfik Bey’in anlatısı, bu toprakların asıl sahibi olan Ermenilerin bugünkü Muş nüfusuna hiç uymayan “çalışkan insanlar” ve “iyi komşular” olarak nostaljik temsiline yer veren, savaş ve mütekabil suçların altını çizen Türk tarih tezinin daha mütevazı bir versiyonu olarak başlamıştı. Muş’ta konuştuğumuz diğer insanların hikâyelerinde de benzer ana temalar vardı. İnsanlar, resmi söylem (çoğu zaman gerçekliği önceden kabul edilen) ve kendi ebeveynlerinden, dedelerinden, ninelerinden (elbette onlar da doğruydular) duydukları anlatılar arasındaki çelişkileri anlamlandırmaya çalışarak, kendi geçmiş versiyonlarını ortaya çıkarmışlardı.

Bizimle sohbeti sırasında, Tevfik oldukça abartılı bir şe-

kilde geçmişte orada yaşamış Ermenilerle yeniden bir arada yaşama dileğini dile getirdi. Örneğin, Tevfik'in "bugün Muş'ta Ermenilerden başka dostu olmaması" şeklindeki ifadesi bize, sosyal ya da kolektif hatıraların onun babasının hatıraları ile kaynaşarak bireysel hatıralarının çerçevesini oluşturduğunu gösteriyordu. Kendisi bağın önceki sahipleriyle tanışmamıştı ama babasının onlar hakkındaki görüşleri onun kafasında bir Ermeni imajı oluşturmuştu. Öte yandan, bu, onun yaşamakta olduğu problemlerle de ilişkiliydi. Çevresindeki insanların, kendi ailesinden olanlar da dâhil güvenilmez, bağnaz ve hilekâr olmalarından yakınmasını, çevresindeki insanlar tarafından engellenen Ermenilerin şarap yaptıkları üzümlerden şarap yapma özlemiyle ilişkilendirdiği görülüyordu. Şehrin giderek yok olan eski hali, kendi arzularına daha uygundu ve göç ve ekonomik değişimler gibi yeni dinamiklerin onun ideal gördüğü yaşamı ve ilişki şekillerini değiştiriyordu.

İronik olan, geçmişte Muş'ta yaşamış olan Ermeniler bugün hala orada yaşıyor olsalar, bağa çevirmeyi çok istediği bahçelerin muhtemelen kendisine ait olmayacağıydı. Muş'ta, Ermenilerin hatırası, genellikle şarap yapımıyla özdeşleştiriliyor ve Ermenilerin bu sarp ancak verimli (üzerinde çalışıldığında) toprak örtüsünden şarap üretme hüneleri saygıyla ifade ediliyor. Arınç köyünde, Mümtaz (ninesinin Ermeni olduğunu dile getirmekle birlikte kökeninin Arap olduğunu vurguluyor) ve onun Çeçen arkadaşı İsrail ile karşılaştık. Bölgenin geçmişle ilgili konuşmanın bir yerinde, konu doğal olarak şarap üreticiliğine geldi ve İsrail bize onun da katıldığı bir şarap fuarından bahsetti:

"Orada Muş şarabı diye bir şarap gördüm ben. Bu 1820'lerden önce bir şarapmış. Burada, bu dağlarda Muş üzümünden şarap yapıyorlar. O şarabı oradan toprak borularla şehre akıtıp burada depolayıp pazarlamasını yapıyorlarmış Ermeniler. Sütü orada sağıyorlarmış. 10 km ilerden oradan sütü dağdan boşaltıyorlarmış on litre. Kürtler Ermenilerin yanında işçi olarak çalışıyorlarmış. Buranın hâkimleriymiş yani Ermeniler. Maddi yönden (...)

yani o zamana kadar Ermenilerin yaşama şekli iyiymiş. Şimdi burası da Ermeni evidir. Aha bir Ermeni daha geldi."

Konuşmanın bu anında, gruba hem anne hem de baba tarafından Ermeni olan arkadaşları Hikmet de katıldı. Aramızda geçen konuşmalar kendi başına bir makale olabilir, fakat geçmişle ilgili ve bugün ne yapılması gerektiğine dair çeşitli görüşlerini açıkça birbirleriyle ve bizimle paylaşan bu üç arkadaşın dostluğunun, bir arada yaşadıkları zamanda, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında var olduğu anlatılan güveni bugüne yansıttığı görülüyordu.

Şehrin eski mahallesinde, Salim ve ailesini ziyaret ettik. Salim'in doğduğu ev Petros Efendi adındaki bir Ermeni'den kalmış. Salim, Petros Efendi'den kalma ve itinayla sakladığı aynayı gösterirken, bize bu "birlikte yaşama"yı anlattı:

"Çarşıda dükkânlar, Ermeni, Müslüman yan yanaymış. Mesela ezan okunmuş, Müslüman camiye gidirmiş. Anahtarını çıkarıp Ermeni'ye veriyormuş. Yani, filan kişi gelip malını alacak diye ona veriyormuş. O kadar güveniyorlarmış birbirlerine."

O zaman, sadakatleri ve çalışkanlıkları çok yaygın bir şekilde övülen bu insanlar neden bir anda ortadan kaybolmuştu? Bu sorudaki ima, olumlu Ermeni imajı ile çelişen cevaplarda karşılığını buluyordu. Kimisi, "terk ettiler çünkü halk olarak 'incindiler'" dedi, kimisi "biz gelmeden önce gitmişler" diyerek bu durumdan kendilerinin sorumlu olmadığını ima ederek cevapladı sorumluluğu, az sayıda kişi ise açıkça ama çok detaya girmeden "katliam" kelimesini kullandı. İnsanların cevapları her ne kadar "bu tarafta" herkes masum şeklinde kati bir kanaat taşır gibi dursa da, konuşma tarzları bizzat kendilerinin de merak ettiğini gösteriyordu. Tıpkı, yirmi yıldır Goms köyünün muhtarlığını yapan Mehmet Koç'un bu soruya retorik bir şekilde verdiği cevapta olduğu gibi:

"Buradan Gölbaşı'na kadar hepsi Ermeni'ymiş ova. Bazı

İslam varmış dağlardan kalıyordular. Dağda kalıyordu birkaç hane. Şehir olduğu gibi onlarındı. Yalnız bir de şehirde babamın hanesi vardı. 10 hane falan vardı onların içindeydi. Hepsi olduğu gibi onlarınmış, Ermeni'ymiş. Ondan sonra nasıl oldu ne yaptılar vurum kırım mı oldu hep çektiler gittiler. Bir kısmı çekti gitti bir kısmı kaldı.”

Bağlar, ev duvarlarındaki haçlı taşlar, köylerin hâlâ halk tarafından kullanılan Ermenice isimleri, hepsi geçmişin devamlı hatırlatıcıları. Muş'un sakinleri geçmişten kopamıyorlar, çünkü eski kilise ve manastır harabeleri gibi fiziksel çevreyiciler vasıtasıyla yeniden yeryüzüne çıkmaya devam eden geçmişin varlığı veya yaşadıkları, uyudukları ve yemek yedikleri birkaç kuşak önce Ermenilerce inşa edilmiş evler veya iletişim kuramadıkları, fakat kendilerine geçmişin varlığını sürekli anımsatan, ellerinde mumlarla gelen yabancı ziyaretçi grupları tarafından kuşatılmış durumdadır. Aynı anda, nehrin ve dağın öteki yakasındaki insanlar da geçmişini yeniden yaşamaya özlem duyuyorlar; fakat sınırlar, zaman ve diğer pratik engeller tarafından alıkonulmuşlar.

Ermenistan'da, Voskehask köyünde dingin bir mizaca sahip 77 yaşındaki Rafik ile tanıştık. Rafik, bizi evine götürdü ve eve girer girmez, duvarda asılı duran büyük Batı Ermenistan haritası gözümüze çarptı. Ermenistan'da Mshetsi'nin köylerinde (Muşlu torunların köyleri) geçen birkaç gün, oturma odalarındaki bu haritaların çok yaygın ve o evlerde yaşayanlar için çok önemli olduğunu anlamamızı sağladı. Bu haritaları görmek, bizlerin kafasındaki köy algısının değişmesine katkıda bulundu, zira bizim imgelemimizde köy, heykellerle karşılaşılan bir mekân değilken, burada her köyde, Rafik'in bize gösterdiği Andranik heykeli gibi en az bir heykelle karşılaşıyorduk veya bizim “köylü” algımız, ziyaret ettiğimiz neredeyse her kişinin köy tarihini ve Soykırım hatıralarını ya kendisinin yazmaya teşebbüs etmesi ya da yazmış akrabalarından birinin el yazmalarını bize göstermesi gerçeğine uymuyordu.

Rafik de köyünün ve köyde yaşayanların tarihi üzerine yazmıştı. Bu hikâyeleri kimden aktardığını sorduğumuzda,

Rafik bize soykırımdan kurtulan insanların hatıralarını korumak ve belki de hatırlamanın ağır yükünü paylaşmak üzere köydekilerle bir araya gelerek kendi hikâyelerini derlediklerini anlattı. Sovyet döneminin başında Soykırım hakkında açıkça konuşmak yasak olduğundan buluşmalar gizlice yapılmış. Rafik on yaşındayken bu gizli buluşmaları gizlice dinleyip bir kenara yazarmış. O küçük yaşında o derece büyük hatıraları gizlice kaydederken aklından ne geçiyordu merak ettik. Rafik bunu Shahane'ye anlatırken, eşi geri kalanımızı duvarlarının Rafik'in yağlı boya manzara resimleri, babasının ve Andranik'in amatörce çizilmiş portreleriyle kaplı olmasına şaşırtdığımız yatak odalarına götürdü.

Rafik harita üzerindeki Muş'a bağlı köyleri ezbere biliyordu. Nasıl Muş'ta köylerin orijinal isimleri korunduysa, buradaki köylere de geçmişteki köyleriyle aynı isimleri vermişler; tıpkı kurtulamayan akrabaların isimleri verilen insanların, onların hikâyelerini kendilerininmişçesine anlatmaları gibi... Bu insanlar memleketlerinden toprak getirip, Sovyet Ermenistanı'ndaki mezarlarına dökmeye çalışmışlar ve kendilerine "Muşlu" anlamına gelen Mshetsi ismini vermişler. Muş hakkında konuşma biçimleri, hiç gitmedikleri ve muhtemelen çoğunun hiç gitmeyeceği Muş'u nasıl tahayyül ettiklerini gösteriyordu.

"Benim için Muş kutsal bir yer. Benim ebeveynlerimin yaşadığı, onların hayallerinin mekânı, benim memleketim. Anne babam sıklıkla, "Gevorg, oğlum, bir gün gidip orayı göreceksin" derdi."

Ermenistan'da, bir köye vardığımızda, köy muhtarları ilk durağımız oluyordu. Rafik'inki gibi evleri ziyaret etmeden önce kendimizi muhtarlara tanıtıyorduk. Bu buluşmalarda onlara içinde Muş'ta çektiğimiz fotoğrafların olduğu bir fotoğraf albümünü hediye ediyorduk ve insanlar sessizce ve hevesli bir şekilde fotoğraflara bakmak için albümün etrafına toplanıyorlardı. Evlere vardığımızda ise ailelerinde kaç kuşak geriye gidebildikleri sorusuyla başlıyorduk konuşmaya. Bu soruya ilk

cevapları genellikle duygu yüklü oluyordu, aile büyükleri hakkında konuşmaya başladıklarında insanların gözleri doluyor, tek tek aile üyelerinin mesela babalarının, annelerinin ya da dede veya ninelerinin kıyımlardan nasıl kaçtığını anlatıyorlardı. Nerede gerçekleştiğini, nasıl kurtulmayı başardıklarını ve sonrasında ailelerinin nasıl durmaksızın acılarını ve memleket özelemlerini dışa vurduklarını anlattılar. Aile büyüklerinin şahit oldukları, kendilerinin de birlikte büyüdüğü acının kendilerine iletilmesi, onlara miras kalıyordu.

Örneğin, anne-babası Bingöllü olan Pulos Hakhoyan kıyımlar boyunca ailesinin başına gelen trajik olaylar dizisini, annesinin ilk eşinin nasıl kıyımlardan önce öldüğünü, çocuğunun ve teyzesinin Türkler tarafından nasıl kaçırıldığını ve teyzesinin, trajik biçimde iki oğlunun sınırı sağ salım geçtiklerini asla öğrenmeden, kendini bir evin çatısından nasıl attığını anlattı. Ebeveynlerinin daha sonra, nasıl o sırada bulunduğu köye, Katnaghbyur'a kaçarken tanışıp evlendiklerini aktardı. Pulos bizimle duyduğu acı hikâyeleri ve bu tecrübeler hakkında yazdığı şiir kitabını paylaştı.

“Anne babamın acısı bana genlerimden geçti
Der Zor çölü çağırıyor beni
Yollar kapalı, ben gidip eğilemem... mezarları başında”

Hakhoyan'ın Muşlu ve Der Zor çölüne sürülenlerden biri olan amcasına yazdığı bu mısralar, Muş'un onun için ne anlama geldiğinin dokunaklı ifadeleriydi ve sınırın açılmasının onun için taşıdığı anlamı ifade ediyordu. İnsanların bugünün Muş'unu görme isteklerinin, orada ailelerinin başına gelen, onlardan dinledikleri ve detaylarını özümstedikleri bu trajik olaylarla ilişkisi var. Onlarla bu bağlantı hakkında konuşmak, bize şimdiki zamanın geçmişle dolu olduğunu gösterdi.

Yaşadığı köy Suser'den daha yaşlı olan Matevosyan Hanım ise bize kocasının ve ailesinin başına gelenleri anlattı. Hikâyeyi anlatırken aktardığı duygu, basitçe empatiden fazlasıydı, ailesinin acısını derinden hissediyordu:

“Annem çok fazla zorlukla vefat etti... Her hatırladığında ağlardı. Konuşamazdı. Atın üzerine çıplak ayakla oturmuş. Sonra kaçıp Kürt bir adamla karşılaşmış. O ona Aras nehrini geçmesine yardım etme sözü vermiş. Birlikte geçmek için anlaşmışlar. Birileri ona çarık vermiş ama o uykuya daldığında Kürt adam onun çarıklarını çalıp kaybolmuş. Meğer gözü o çarıklardaymış. O sırada yalın ayak kalmış. Düşün ne kadar süre öyle yalınayak dolaştı... Çok anlatamaz, duygusallaşır, ağlardı [Kendisi de ağlamaya başladı...].”

Bu hikâyeleri dinleyerek büyüdüklarini düşününce bu insanlar için Muş'un acıyla özdeşleştirilmiş olması şaşırtıcı değil. Fakat arazinin verimli, evlerin büyük ve ailelerin mutlu olduğu başka bir hayatın hikâyelerini de anlatıyorlardı. Kıyımlar öncesinde ailelerinin sahip olduğu bu bolluk ve müreffeh yaşamın da, onların, Ermenistan'dakilerin hayali Muş coğrafyasını büyük oranda şekillendiren şey olduğu görülüyordu. Ebeveynleri Sason ve Muş bölgesinden olan Pulos, bu noktaya şu sözlerle işaret etti:

“İyi bir yaşamları olmuş olsa gerek. Zor bir hayat geçirmiş olan geçmişten üzüntü duymaz. Hayatları çok sofistikeydi demiyorum, hayır. Bir taşra sakininin basit hayatıydı. Fakat memnundular.”

Gılgamış Destanı'nın Babiller versiyonunda, Gılgamış abihayati bulmak için Cennet Bahçesi'ni arar. İstikameti, dört Mezopotamya nehrinin kaynağının bulunduğu Ararat Krallığı'dır. Bu efsane, İncil'in belli bölümlerine de girmiştir. Katnaghbyur'dan 71 yaşındaki Vardges, bu miti Ergir ile bağlantılandırıyor.

“Memleketin güzelliklerini övmek bana kalmadı. İncil bütün kitapların üzerinde olan kitaptır ve der ki, Tanrı İnsan'ı yarattı ve onu Cennet Bahçesi'ne koydu. Dört nehrin kaynağı Cennet'teydi: Dicle, Fırat, Aras ve Kur. Bu bizim

memleketimizi –Cennet Bahçesi. Daha ne diyebilirim? Dünyadaki cennet Batı Ermenistan'daydı.”

Hakobyen ve Matevosyan, ataları aslen Muş'un Tsonk köyünden ve Karslı olan Suser köyü sakinlerinden yaşlı bir çiftti. Muş'un pagan gelenekten Hıristiyanlığa, bereket ritüellerinden dağlardaki evliliklerine kadar tüm adetlerini biliyorlardı. Matevosyan bize manana olarak da bilinen ve Mshetsi Ermenilerinin köylerinde pek çok kez duyduğumuz gaspe adındaki bir bitkiden bahsetti. Bize bu bitkiyi çok detaylı bir şekilde anlattı, hatta daha sonra onunla ilgili bir şarkı da söyledi:

“Muş Vadisi'nin bitkiler açısından ne kadar zengin olduğu hakkında fikriniz var mı? Khavrtsil. Derlerdi ki, ne zaman bir şikâyetleri olsa, vadiye gidip bir dal khavrtsil getirip yerleşmiş. Bu onları iyileştirmiş... Gasp sabah çiynin tatlandırdığı bir bitkiydi. İnsanlar onu toplayıp kaynatırlarmış.

Derlerdi ki, bizim ürettiğimiz bal bile gaspe-manananın tadıyla karşılaştırılmaz. Ona manana da derler, cennetten gelen hediye demektir.”

Muş'un cennetle özdeşleştirilmesinin nedenlerinden biri de, insanların geçmişte ve bugün toprakla kurdukları bağdan ve taşra insanı için verimli toprağın öneminden kaynaklanıyordu. Dedelerinin ve ninelerinin hikâyelerini kendi hikâyeleriymişçesine anlatan bu insanların özlemle dolu memleket hikâyelerindeki bolluğu ne kadar abarttıklarını söylemek zor. Bu hikâyeler memleketlerinden getirebildikleri tek şey olduğu için mi, yoksa gerçekten Muş anlatılanlar kadar bereketli miydi? Her zaman öznel bir şey olan gerçek, nesiller boyunca giderek daha da öznelleşir. Hal böyleyken, tanıştığımız neredeyse tüm insanlar, Muş'a özlem ve geri dönme isteği atfediyordu. Bir insanın üzerinde hiç yürümemiş olduğu bir toprağa özlem duyması fikri, bize acayip gelebilir, fakat bu insanların

tüm hayatlarını, sürekli geçmişte yaşadıkları toprağa duydukları özlemi ifade eden aileleriyle geçirdikleri düşünüldüğünde, bu bir şekilde anlaşılabilir. Kendilerinin hiç görmedikleri bu topraklarla bağları, Muş'tan getirilen bir avuç toprağın mezarlara serilmesi pratiğinde sembolize oluyor. Fiziki olarak Ermenistan Cumhuriyeti'ne, duygusal olarak Ergir'e bağlı çifte vatandaşlık hissine sahip bu insanlar için, bu süreçte, özlem ve tahayyül iç içe geçiyor.

Kyaram, dedesi Ermenistan'daki Zartonk köyünün kurucularından olan, Batı Ermenistan köklerine sahip bir Yezidi olarak bu ikiliği şöyle ifade ediyordu:

“Ben özlemimi fotoğraflarla giderdim... Babam o fotoğrafları görmedi, ama sonra fark ettim ki, üçüncü bir şahıs benim anormal biri olduğumu düşünebilirdi.”

Dedesi önce Ermenistan'ın Talin bölgesindeki Dashtadem köyüne, sonra da Zartonk'a taşınmış olan arkadaşı Paruyr devam etti:

“Tıpkı bizim Talinliyiz dememiz gibi. Orada doğmadık, orada büyümedik ama biz Talinliyiz diyoruz.”

Bir diğer arkadaşı, Ashot ekledi:

“Ama biraz sarhoş olur olmaz, ‘Ergirliyiz’ derler!”

Muş'ta ise hayat bugün olağan bir biçimde ilerliyor; insanlar işe gidiyor, tarlasını sürüyor ve Türkiye'nin doğusunda hayatın gündelik meseleleriyle meşgul oluyorlar. Geçmiş düşünmekten başka yapacakları şeyler var. Bu yüzden, Aziz Marine Kilisesi harabelerinin orada olması, içinde yaşadıkları evin Petros Efendi'ye ait olduğu bilgisi onlar için çok da önem taşıyor. Aslında, turistler veya bizim gibi meraklı öğrenciler, geçmişleri hakkında neler bildiklerini öğrenmek için sorular sormasa, az sayıda insan hatırlamaya hevesli. Hatırladıkları

rında ise komşularını genellikle “dürüst” ve “çalışkan”, fakat bazısını da “hain” olarak tanımlıyor ve oraları bir şekilde terk ettiklerini söylüyorlar. Öte yandan sınırın öteki yakasında o diyarları “terk eden” insanların çocukları ve torunları ise sürekli olarak geçmişe bakıyorlar. Oturma odalarında geçmişin haritası asılı, geçmişin isimlerini taşıyorlar ve geçmişin acısı her an hissediliyor. Söylediklerinden, eğer iletişim kanalları açılır ve yaşadıkları acılar, hikâyeleri kabul edilirse miras aldıkları acının dinebileceği anlaşılıyor. İnsanlar biraraya gelmeli, birbirlerini dinlemeliler ve belki de işe sadece birbirlerinin insanlığına inanarak başlamalılar. Bu noktada, Muş'taki bağ sahibi Tevfik'in şehrin Ermeni ziyaretçileri hakkında gözlemini aktarma biçimi, şimdiye kadar uykuda olan bu acının çözülmesi için olasılıkların ve hissedilen bu acının kabulü için umudun doğmasını sağlıyor. Tevfik'in sözleri geçmişin ve şimdinin uzlaşısı için umut veriyor:

“Bir tanesi geldi, bu çeşme var bizim burada. Taşlara sarıldı, öptü öptü. Onun babasının bağı da bu evin arkasındaymış. Kadın yaşlıydı. Bundan yirmi beş sene evveldi. Şimdi Erivan'a kaçanlar, onlar da öldüler tabii. Onlar kalmadı; ama torunları var. Yazmış bırakmışlar onlara. Burası için ölüyorlar. Bu Muş'un toprağına ölüyorlar.”

Bunları söyledikten sonra Tevfik grubumuzun Ermeni üyelerine “Yiyin, bunlar sizin dedelerinizin” diyerek bağdan üzüm uzatıyor...

“Gidenler” ve “Kalanlar”

Ani Poghosyan (Ermenistan)

Sercan Çınar (Türkiye)

Seyahat

Değiş odur ki, birini ancak onunla birlikte yolculuğa çıktığında hakkıyla tanırsın. Bizim yolculuğumuz Ekim 2011’de Muş’taki kampı başladı ve o günden beri seyahat etme halimiz hiç bitmedi. Bizimki sadece bir noktadan diğerine yapılan fiziksel bir yolculuk değildi. Bu, bir gerçeklikten diğerine, geçmişten bugüne, efsaneden gerçekliğe ve son olarak bizden

onlara ve oradan da değişen kendimize doğru farklı tür bir yolculuktu. Ermenistan ve Türkiye’deki insanların ruhları ve hatıraları boyunca yolculuk ederek, arka planda kendi hikâyelerimizden soyutlanmaya, dünyayı onların gördüğü gibi görüp, onların bilgisini daha geniş bir çevreye aktarmaya çalıştık.

İkimiz için, bu malzemeyi sindirmek ve bu çalışmayı ortaya koymak umduğumuzdan çok daha uzun sürdü ve sonunda elimizde yazacağımızı umduğumuzdan farklı metinler vardı. Antropolog ya da sözlü tarihçiler olmasak da ve bu alandaki hünerlerimiz son derece kısıtlı da olsa, ekibimiz ciltler dolu su çalışmaya konu olabilecek, gerçekten etkileyici hikâyeler derlemeyi başardı. Fakat projenin zaman ve sayfa sınırı, bizi

malzemenin geniş bir yelpazede çeşitlenen içeriği ve kendi ilgi alanlarımız dikkate alındığında zorlanmamıza sebep olan birçok konu arasından bir seçim yapmaya mecbur bıraktı.

Bizim çift olarak başlangıçtaki fikrimiz, Soykırım öncesinde Ermenilerin ve Kürtlerin yaşamları üstüne bir yazı kaleme almak ve sonrasında Kürt meselesinin bugünkü bağlamından bahsetmektir. Fakat çalışma sonrasında elimize geçen bilgiler planımızı gerçekleştirebilmemiz için yeterli olmadı: Bu noktaları desteklemek için yapmamız gereken ek okuma ve araştırmayı zaman kısıtı imkânsız kıldı. Bu yüzden, yaklaşımımızı değiştirmeye karar verdik ve Muş'taki kırsal yaşamın ve manzaranın önemli bir parçası olan Aratsani/Murat Nehri hakkındaki anılara odaklandık. Fakat Ermenistan'da toplanan malzemenin hacmiyle Muş'taki alan çalışmasında elde ettiklerimiz birbirini dengelemedi.

Tasarlanıp da kenara bırakılmış iki yazıdan sonra, üçüncüsüne başladık. Bu sefer kavramsal bir değişikliğe gittik, tematik ayrıştırma yapmak yerine yaptığımız görüşmelerden ikisini seçerek, görüşmecilerin yaşamlarını anlatmaya karar verdik. Grubumuzun geri kalanı, görüşmelerden alıntılarını ve seçkiler kullanarak belirli konular üzerine çalıştıklarından, biz görüşmecilerimizden ikisinin hayatını tasvir etmeyi seçtik. Ermenistan'ın Irind köyünden Taron Muradyan ve Türkiye'nin Muş şehrinden Süslü Hanım'ın yaşamlarına odaklanmayı seçtik. Onların ve atalarının hayatları, Soykırım tarafından geniş ölçüde önceden belirlenmiş ve Soykırım'dan derinden etkilenmişti. İkisinin de köken olarak Ermeni olan dedeleri, kıyımlar sonrası yetim kalmışlardı ve Kürtlere sığınmışlardı. Taron Muradyan'ın dedesinin akrabalarından biriyle karşılaşmış doğuya, günümüz Ermenistanına kaçması, belki de binlerce olasılık arasından gerçekleşebilecek olan tek bir tanesiydi. Muş'ta kalması halinde, Taron Muradyan'ın dedesinin hikâyesinin rahatlıkla Süslü Hanım'ın dedesinin hikâyesi olarak gerçekleşebileceğinin farkına varmak bizim için çok çarpıcıydı. Taron'un dedesinin Ermenistan'daki yaşamı ise sınırın öte tarafına geçmeyi başaranlar arasında son derece tipikti.

Her ikisinin yaşamı da acı ve korkuyla doluydu ve yalnız-

lığa ve suskunluğa indirgenmişti. Taron ve Süslü hem Türkiye hem de SSCB'deki susturma politikaları üzerine önemli noktalara değindiler ve insanların bu politikalara rağmen nasıl araya gelip konuşmanın yollarını bulduğunu anlattılar. Büyüklerden devrıldıkları travmaların yükü hakkında doğrudan ve dolaylı olarak konuştular ve en önemlisi de, birbirine oldukça benzeyen kişisel korkuları hakkında konuşmalarıydı. Mesela Süslü Hanım, Muş Çarşısı'nda karşılaştığı Ermeni turistlere yaklaşmış dedesini sorma konusunda çekinceler yaşadığını, Taron Muradyan ise Ergir'e gidip dedesinin asıl ülkesini görmek konusunda tereddüt taşıdığını söylüyordu. Bu insanların atalarından kalan bir travmayı taşıyan "dalgalı" kimliklerinden dolayı hala acı çektikleri açıktı. Batı Ermenilerinin bugün Türkiye dışında yaşayan varislerinde devam eden kalp ağrısı ve kayıp memleketle kurdukları güçlü zihinsel bağ, ikili bir aidiyet duygusu yaratmış durumda. Türkiye'de kalarak Türklerle veya Kürtlerle karışanlar ise geçmişi seslendirmenin hiç bitmeyen korkusu ve toplumda kendilerine bir yer edinme çabası sebebiyle soykırımın giderek ağırlaşan hatırası altında eziliyorlar.

“Bu kalıtsal. Bir şeylerin seni çektiğini biliyorsun...”

Ani Poghosyan (Ermenistan)

Hayrettin Bey ya da Ermenice ismiyle Serob, güneşten yanmış teni ve büyük, yeşil gözleriyle orta yaşlı bir adam. Ermeni bir baba ile Kürt bir annenin oğlu olan Serob, Muş'ta Ermeni kökeni hakkında açıkça konuşan birkaç kişiden biri. Serob'un ailesi, Soykırım yıllarında Sason'daymış ve babası, amcası ve teyzesi Kürt Sheko aşiretinin¹ yardımı sayesinde hayatta kalmış. Hayrettin'in babası büyüdüğünde, Sheko aşiretinden biriyle evlendirilmiş ve söylediğine göre birçok başka Ermeni kökenli kişi için de durum buymuş.

¹ Ermenistan'daki çoğu katılımcımız, kendilerine yardım eden Kürtler hakkında konuştuklarında, "Sheko" veya "Shigo" aşiretinden bahsediyorlardı.

Serob'la Muş'taki ilk günümüzde bir araya geldik ve devam eden iki hafta boyunca mesai saatleri sonrasında (yerel bir şeker fabrikasında çalışıyordu) otelimize geldi ve bizimle konuşmak, birlikte vakit geçirmek için son derece istekliydi. Serob, kökeni Ermeni olan insanların "yeraltı" ağının parçası olduğundan, görüşmeci bulma konusunda da bize yardımcı oldu. Hep söylediği gibi, herkese candan ve nazik olmaya çalışıyordu, bu yüzden Muş'taki insanlar ona güveniyordu. Serob, Muş'taki diğer Ermeni kökenli insanları arıyor ve Muş Ermenileri için bir dernek kurmaya çalışıyordu. Bizi Muş platosunun tepesindeki bağa götürüp, kalplerimizde en aydınlık izi bırakan kadınla, Süslü Hanım'la, onun tabiriyle "kız kardeşi"yle buluşturan da Serob'tu.

Süslü'nün ailesi Muş merkezdeki Atatürk Bulvarı'na arabayla 10–15 dakikalık bir mesafede, yeni kurulan bir mahallede yaşıyordu. Kırmızı taşlardan yapılmış küçük bahçeli, modern müstakil evler, kırsal ve görece fakir Muş'tan ayrılıyordu. Şehirdeki ekonomik zıtlıkları görmeye alışmış olsak da (son model arabalara karşılık fakir pazaryeri, şehirleşmiş merkeze karşılık eski yollarıyla eski şehir), kentsel manzaranın değişimi öylesine çarpıcıydı ki, bir an için hâlâ Muş'ta olup olmadığımızdan şüphe ettim. Bir şehrin bu kadar yüzü ve katmanı olması, anlatılmamış ve keşfedilmemiş daha pek çok hikâyenin varlığı heyecan vericiydi. Birden belki de tüm bu insanların hikâyelerini keşfetmek için yeterli süreye sahip olmadığımızı fark ettim. Yeni ve eski Muş ya da bilinen ve bilinmeyen Muş üstüne bu sorularla kafam meşgulken, otobüsten inip eve doğru yürüdüğümüzün bile farkına varmamıştım. Sadece, ev sahiplerimizle selamlaşan Serob'un sesine odaklanmıştım.

Bir kız, bir erkek, iki çocuk annesi Süslü Hanım muhtemelen kırklı yaşlardaydı. Orta boylu, başı örtülü, belirgin bir yüz ifadesine ve durgun bir ses tonuna sahipti. İçten selamı, kibar gülümseyişi, heyecanlı gözleri, konukseverliği ve annelere mahsus öpücükleri bizi birdenbire evimizde hissettirdi. Süslü Hanım bizi salona buyur edip koltuklarımıza yerleştirmizden emin olduktan sonra çay ikram etmek üzere kızıyla

birlikte mutfağa gitti ve ben de yardım etmek için arkalarından gittim. Birbirimizin dilini bilmiyorduk, birbirimizi anlayamadık ama Süslü Hanım o kadar heyecanlıydı ki, beni kucaklayarak yanağıma öpücükler kondurdu. Soykırım'ı yaşamış, dünyası parçalanırken, Ermeniliği solup gitmiş olan bir adamın, dedesinin, hikâyesini duymak üzere olduğumuzu sezebiliyorduk.

Yan odada, oğlu, kocası, tüm sözlü tarih grubu ve belgesel ekibi de dâhil olmak üzere yaklaşık 16 kişi Süslü Hanım'ın konuşmasını bekliyordu.

“Dedem küçükmüş, yedi yaşındaymış. Benim dedemin adı Hüseyin'di; ama önceki ismini bilmiyorum, söylemiyordu. Onun babası Hazar'dır, amcası Muço'dur. Mano'nun oğludurlar. İki kardeşler. Şimdi kayıta o var, bizim bildiğimiz aynen dedemin söylediği gibi. Dedemin çocukları zaten anamış bir de dayımmış. İki çocukları varmış. Dayımın beş kız, üç oğlu var. Anamda da dört oğlan, dört kız var. Sekiz çocuk yani. Şimdi dedemin kardeşini arıyorum, duyduk ki Ermenistan'daymış. Büyük abisiymiş; o zaman artık on yediymiş on sekizmiş kaç yaşındaymışsa... Okumaya gitmiş o zamanlar. İşte o zamandır, kayıptır. Biz de yani onu görmesini istiyoruz. Artık nerdeyse, biz de görsek... Evlatları, torunlarını görmek istiyoruz.”

Süslü'nün anne tarafından dedesi (Hazar'ın oğlu) Osmanlı'nın Bingöl Vilayeti'ndeki Guzi köyünde doğmuş. Dedesi vefat ettiğinde Süslü, dedesine geçmişleri hakkında bir şeyler sormak için çok küçük yaşta olsa da, dedesinin resminin tatlı hatırasını ve annesinden onun hakkında edindiği küçük bilgileri muhafaza etmiş. “Melek gibi bir insandı” diyor ve devam ediyor: “Bembeyaz... Boyu normaldi; ama dersin ki Nur'dur. Hiç konuşamıyordu. Bir kişi zorla bir soru sorunca, bir iki kelime cevap verirdi. Yani hiç konuşamazdı.”

Öte yandan Süslü konuşurken, kocası sessizdi; sadece bazen ona sorular soruyor ya da belli noktalarda bazı şeyler ekliyordu. Muhtemelen ellili yaşlarda, uzun boylu, siyah saçlı bir adamdı ve eşinin karşısındaki koltuğunda gururla oturu-

yordu. “Şimdiki adı Aslankaya köyü” dedi. “Bingöl'e bağlı bir köy... Bir şeyi eksik söyledi yalnız. O Hazar dediği dedesi, o Guzi köyü, 1900'lü yıllarda belediyelikte belde oldu. Oranın papazıymış o büyükbabası.”

Süslü Hanım: “Dedem oranın papazıymış. Hem belediye başkanıymış hem de çok güçlü bir insanmış.”

Süslü Hanım'ın kocası, “Köyün yarısı da onunmuş. Hatta Hazar'ın köyü derler...” diye açıkladı.

Süslü Hanım, “Yani oranın hem hocası, papazı olduğu için hem de belediye başkanıymış. Böyle çok büyük olduğu için onun ismi her yerde varmış. Herkes onu konuşuyor, diyor siz Hazar'ın torunusunuz, o böyle büyük bir insandır.”

Süslü ve kocası tarafından sunulan Hazar portresinin abartılı tarafları olduğu açıktı. Çünkü bir din görevlisi, sivil bir pozisyon olan köy muhtarı olamazdı. Ailelerin bazen atalarının hatıralarına renk katmalarına, yaygınca kullanılan zengin ve güçlü Ermeni stereotipi de eklenince, konuşmalarındaki çelişkiler açıklanabilir diye düşünüyorum.

Ailede Süslü'nün annesi Rinda, aile geçmişleri hakkında araştırma yapmayı denemişti ve aynı zamanda diğer Ermenilerle de iletişimini korumuştur. Süslü bu durumu şöyle açıkladı:

“Kalanlar da hep annemle görüşürlerdi. Kalanları biliyorduk. Bir Fatma Sefo'nun kızı varmış onlardan. Bir de üvey annemin annesi ve teyzesi. Bir de annemin babası. Ondan sonra şeyler... Hep birbirlerini sorarlardı, gidip gelirlerdi. Vardı da, bu soydan tek tük. Bir de üvey annemin annesinin ailesi, Fatma Seko. Onların ailesinde de varmış; ama o da erken ölmüş. Erken öldüğü için, biz onu görmedik. Bir de ablamın kaynanası o da o köktenmiş. Ardak. Biri Ardak, Oruk'lu. Bu ablamın kaynanasıdır. İsmi Zarun. Eski ismi Zarun'dur sonra değiştirmişler. Asya olmuş. Ardak Hiru'nun oğluymuş. Konuşmuyordu ki dedem. Biz küçüktük çocuktuk. Kimse olmadıktan sonra, anam soruyordu. Kaç kardeştiniz, ne oldu? Dedem yedi yaşındaymış. Kaçmak istiyormuş ama kaçamamış. Ben kaçmışım diğerlerini bilmiyorum diyordu. Dedemin annesi zaten o olaylardan

önce rahmetli olmuş. Dedemin büyük ablası da kocasıyla gitmiş Ermenistan'a. Artık bir de büyük kardeşiymiş. Dört beş kardeşmişler; diğerini bilmiyorum. Yani söylemiyordu. Dedi ki, bir büyük abim varmış o da İstanbul'a okumaya gitmiş."

Bugün bile Türkiye'nin farklı illerindeki Ermeni kökenli insanların çoğu etnik arka planları hakkında konuşmaktan korkuyor ve bunu bir sır olarak tutmayı seçiyor. Muş ya da onu çevreleyen köyler gibi herkesin birbirini tanıdığı küçük topluluklarda ise etnik kökeninizi saklamanız zordur ve insanlar nefret söylemi ve ayrımcılıkla karşı karşıya kalırlar. Bunu biz de tecrübe ettik; rastgele girdiğimiz dükkânlardan birinde, nereden geldiğimizi sorduğunda ve Ermeni olduğumuzu öğrendiğinde, dükkân sahibi kendisinin de Ermeni olduğunu söyleyerek kapıyı yüzümüze kapadı ve konuşmayı reddetti. Söyleşi yapmaya söz veren bir diğeri, otelimize geldi, fakat sonra gitmek zorunda olduğunu söyleyerek özür diledi ve görüşme yapmadı. Hafızalarındaki soykırım dehşetine ve dahası ayrımcılığa maruz kalmalarından ötürü, korku hayatı kalan bu insanların ve ailelerinin yaşamlarında oldukça belirleyici unsur haline geliyor. Hikâyelerini açıklasalar dahi, bu dar aile çevresi içerisinde kalıyor ve Süslü'nün dedesinin hikâyesi de bundan farklı değil.

"Dedem Guzi'den kaçtıktan sonra, Oruk'a geliyor. Oruk'tan Koşk'a gidiyor. Koşk'tan Dersim'e geçiyor. Dersim, Muş'un bir köyü. Tunceli'deki Dersim değil. Koşk'un yanında. Bu taraftaki üçüncü köy. Bugünkü isimleri, Yukarı Kalebek ve Aşağı Kalebek. Oradaki küçük bir köy. Orada bir aşiretin yanında kalıyor. Onlar büyümüşler. Buraya yaylaya geliyorlar; onu başka bir köye götürmüşler. Şimdi kendi köylerinde kalıyorlar. Onlar Zaza. Demişler ki, "Hazar'ın oğlunu bize verirsen, ne istersen veririz. Ev dersen ev, arazi dersen arazi..." Ama vermemişler. "Biz canımızı veriyoruz; ama bu oğlanı vermiyoruz" demişler. Ona sahip çıkmışlar. Sağ olsunlar... Çok sessizdi. Böyle

dururdu, tesbihini çekerdi. Annem sorardı, "Kaç kardeştiniz? Baban nasıldı? Size iyi miydi? Sizi sever miydi?"

"Hiç bahsetmezdi. Hoca demiş günahkar olursun, ondan bir şey demezdi. Sakın demişler sen dersen ki, annem babam Ermeni'dir, ben onların üstüne yanıyorum. Ağlıyorum, yanıyorum. Sakın demişler, yok! Demişler cehenneme gidersin, çok günahkâr olursun. Ondan sonra dedem de, küçük zaten, hoca demiş ki sen artık Müslüman oldun sakın demiş. O yüzden bahsetmiyordu. Allah o hocaları nasıl biliyorsa öyle yapsın! Hocalar da onları el altına koymak için öyle yapmışlar. Avuçlarının içine almışlar onları."

Süslü'nün kocası, eşi konuşmasını bitirdiğinde sırayı alarak ilginç bir noktaya değindi:

"Bu bir din değildir. Kendinizi inkâr etmeyin diyorum ben hep. Şimdi ondan dolayı, geçmiş bir kenara bırakıp yeni şeyleri konuşsak gelişen bu dünyada, globalleşen bu dünyada, barış ve huzur ortamında beraber yaşasak, bazı şeyleri beraber paylaşsak kültürümüzü ve geleneğimizi. O yüzden Hayrettin dedi ya, çoğu insan bunu dese de, derler, "Beni karıştırmayın, götürebilirsiniz problem değil". Şimdi benim eşim çok da dindardır. Kur'an'ı Kerim'i ezbere okur. Bak, ben bilmem, o ezbere okur. Beş rekât namazını kılar, ben hiç kılmam; fakat iş Ermeni ırk boyutuna geldiği zaman Hrant Dink'in ölümüne de bir hafta ağlamıştır. Demek ki bu genetik bir şey. Bir şeyler çekiyor yani. Hissi olan bir şeylerden etkileniyor yani. Bu kadar Müslüman bir kadın, demek ki buna da dönebiliyor yani. O yüzden inşallah güzel şeyler olur. Toplumdaki bu kinin baskının nefretin kalkması açısından yani, geçmişteki hataları silme açısından, bu tür etkinliklerin kalkması çok fayda verir bölge insanlarına. Yani artık bu şeyleri aşmamız lazım. Yani, bu feodal düşünceleri, cahilane düşünceleri atlatmamız lazım. Yani, dedim ya, biz daha nasıl ortak yaşayabiliriz, daha nasıl birbirimizi sevebiliriz. Bunu bulmamız

lazım. Bu paydayla paylaşmamız lazım. Yani ben burada, Cumhuriyet Halk Partisi'nin İl Başkanım. Başka biri olsa bu cesareti göstermez. Ama ben gösteriyorum; çünkü bu devletle sorunum var ve Ermenilerle bir sorunum var. Yani 150 yıl önceki olayı da... Bugün içimde hiç kimseye karşı bir kin, bir nefret de yok. Herkesi seviyorum. Ermeni'sini de seviyorum, Kürt'ünü de seviyorum, Türk'ünü de seviyorum. Sevdiğim için de ortak yaşamaya her an müsaidim; çünkü aşmışım bazı şeyleri..."

"Beş rekât namazını kılar ben hiç kılmam; fakat iş Ermeni ırk boyutuna geldiği zaman Hrant Dink'in ölümüne de bir hafta ağlamıştır. Demek ki bu genetik bir şey... Bir şeyler çekiyor yani. Hissi olan bir şeylerden etkileniyor yani. Bu kadar Müslüman bir kadın, demek ki buna da dönebiliyor yani". Bu kelimeler, duyduğum andan itibaren zihnimde dönüp durmaya başladı. Dedesiyle kurduğu güçlü duygusal bağ ve Ermeniliğinin açık bir şekilde farkında olması dolayısıyla Süslü Hanım bu konu üstüne çok fazla düşünmüş gözüküyordu. Görüşmemiz ne kadar kısa sürmüş olsa da ve aidiyeti hakkında az şey öğrenebilmiş olsak da, Ermeni kimliğinin bu kadın üzerindeki güçlü etkisini hissedebiliyorduk. Farklı açılardan önemli ve ilginç olan Süslü'nün kocasının (Süslü'ye göre kocasının annesi de Ermeni'ydi) kelimeleri, bunun kanıtıydı.

Görüşmemiz boyunca, Süslü Hanım 1915'ten bu yana haber alamadıkları dedesinin erkek kardeşinin çocuklarını ve torunlarını ne kadar çok görmek istediğini ve özlediğini tekrarladı. Elbette bir kişinin kayıp akrabalarını arıyor olması, o kişinin yüksek insani vasıflarına işaret eder, fakat hangi boyuta kadar bu temenninin Süslü Hanım'ın kimliğinin fiilen bastırılmış kısmıyla bağlayabileceğimizi de merak ediyorum. Ermeni ataları hakkında açıkça konuşabilen insanların bu "arama" hali Ermenistan'da sürüyor. Mesela Hayrettin, birkaç kez Ermenistan'a gitmiş ve orada Muş kökenli birçok insan tanımış. Talin bölgesine de giden Hayrettin, Süslü'ye Muşlu Ermenilerin o bölgede yerleşik olduğunu anlatmış ve Süslü akrabalarını buralarda bulmayı, belki de aile büyüklerinden kendisine geçmiş

olan yürek yarasını dindirmeyi umuyor.

Ailesinin diğer parçasıyla buluşma anını nasıl hayal ettiğini sorduğumuzda, Süslü Hanım şöyle dedi:

"Ben çok istiyorum. Onları bir görsek, neredeler nasıllar. Biz bilmiyoruz ki öyle uzak. Düşünemiyoruz. Nasıl dayındır, o da ananın amcasıdır. Babanın ne farkı var, anneyle dayının ne farkı var? Ama ananın ailesiyle babanın ailesi arasında çok fark var. Anne tarafına süt ve kan çekiyor. Daha insan düşkün oluyor. İnsan daha çok yanıyor. Baba tarafı da yanıyor da, acıyor da ama bu yürekten yanıyor."

"Üç yıl önce, ben çarşıya çıktım. Onlar da yine gelmişler. Geldiler, öyle onlara baktım. Onlar daha yaşlı, kırk beş falan varlar. Ben dedim, sorsam mı sormasam mı. Sonra gittim yanlarına; ama sormadım. Sonra bu bana dert oldu. Dedim bir daha görsem, soracağım. Kim var kim yok? Tanırlar mı? Çünkü mesela komşu da olsa tanıyacaktı. Değil mi? Nasıl ben Muş'tayım, insanları tanıyorum. Buradakileri tanıyorum, köyleri tanıyorum. Bence herkes öyle."

Onu durduran neydi, sadece utangaçlık mı? Pek sanmam... Dil de ciddi bir engel sayılmaz. O zaman onun bu insanlara yaklaşmak için üstesinden gelmesi gereken şey neydi? Cevabı hiçbir zaman öğrenemedik. Süslü'nün Ermeniliğini ne etrafına ne de ailesine nasıl yansıttığını biliyoruz. Ermenistan ve Türkiye'den bir grup öğrenciyi ağırlamalarının ve annelerinin bu öğrencilerle büyükbabaları hakkında konuştuğunu görmelerinin Süslü'nün çocukları için ne anlama geldiğini de öğrenemedik. Bizim ziyaretimiz çocuklar için aile hikâyelerini dinleyebildikleri bir başka şans mıydı, yoksa tamamen özel bir durum muydu? Böylesi derin ve yakın bir görüşme için onu ikinci veya üçüncü kez ziyaret etmemiz gerektiğini düşünüyorum ama bunu yapmayı başaramadık ve birbirimizi bir daha görebilecek miyiz, Allah bilir. Fakat Süslü Hanım için halen yapabileceğimiz tek şey, sözümüzü tutarak insanlara Bingöl'ün Guzi köyünden Mano'nun oğlu Hazar'ı sormaya devam etmektir.

“Belki dedemin hikâyeleri orada bulacaklarımın daha güzeldi...”

Sercan Çınar (Türkiye)

Taron Muradyan, 1950’de Ermenistan’ın Talin bölgesindeki Irind köyünde doğmuş. Taron doğduğu köyde yaşıyor fakat onunla bu söyleşiyi çalıştığı yer olan Dashtadem köyünde gerçekleştiriyoruz. Bize köklerinin baba tarafından Muş’un Aran, anne tarafından da yine Muş’un Hovarak köyüne dayandığını söylüyor. Taron’un dedesi, Serob Muradyan, Muş’taki Arekelots Manastırı’nda öğrenim görmüş. Serob, soykırımcıların erkek kardeşlerini, kız kardeşlerini ve ailesini öldürmesine şahit olduğunda 14 yaşındaymış. Taron bize dedesinin köylerindeki katliam sırasında hayatta kalma hikâyesini şöyle anlattı:

“Yaşlılar, kadınlar, çocuklar kiliseye doldurulmuşlar. Türkler ve Kürtler kapıyı kapamış ve binayı ateşe vermişler. Vardan’ın oğlu dedem Serob, kısa boylu bir çocukmuş ve kilisenin kapısında durmuş. İnsanlar çılgınlık içinde birbirini üzerine düşerken ortaya çıkan karmaşada cesetlerin altına saklanmayı başarmış. Bu şekilde yanmamış. Sadece bayılmış. Sabah kapıdaki çatlaktan temiz hava girince kendine gelmiş ve sürünerek dışarı çıkarak kaçmış.”

Serob, kıyımdan kurtulan köydeki tek kişiymiş. Sonrasında, yakın bir Kürt arkadaşına, ailesinin komşu köydeki kirvesine gitmiş. Kirveleri Vardan’a kimliğini saklamamanın yolunun Ermenice konuşmamak olduğunu söylemiş.

“Dedeme demiş ki, o noktadan sonra, adı Serob olamaz, ancak Hasan olabilir ve sağır ve dilsizmiş gibi yaparak hiçbir soruyu cevaplamamasını söylemişler. Kürt’ün koyunlarını kıra çıkarıyormuş ve Ermeni olduğunu bilirlerse onu öldürebilirler diye asla tek bir laf dahi etmezmiş.”

Taron’a göre, Serob’un kimliği bazı köylüler tarafından

anlaşılsa da kirvenin köyünde bir ya da iki ay kalabilmiş. Bir gün köyde, çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan hayatta kalmış bir grup Ermeni görmüş. Onların arasında yürürken, birden, teyze dediği, kocası öldürülen teyzekızı Elik’le karşılaşmış. Teyzesi fark edip ona, “Vardan’ın oğlu musun?” diye sormuş ama Serob korkup kaçmış. Ertesi gün geri gelmiş ve teyzesi ona korkmamasını ve ertesi gün öğleden sonra oradan ayrılacaklarını söylemiş. Taron, dedesinin kalmak ya da gitmek arasında karar veremediğini söyleyerek şöyle açıklıyor:

“Tereddüt etmiş. Onlara katılmalı mı, kalmalı mı? Kürt’ün koyunları için sorumlu hissetmiş ama aynı zamanda da kalmaya korkmuş. Hayatta kalanların ufuktan kayboluşunu gördüğünde, kararını içinde bulmuş. Onlara koşmuş ve Vardan’ın oğlu olduğunu, onlarla buradan ayrılmak istediğini açıklamış.”

Taron, akrabalarının Talin’e ulaşmak için çıktıkları yolculuğun inanılmaz acı dolu olduğunu anlattı. Talin’e ancak 1920’de varmışlar.

Bu, Taron Muradyan’ın akrabalarının soykırımdan nasıl kurtuldukları hakkında bize anlattığı öyküsü. Bu arka planı akılda tutarak, şimdi Taron’la olan görüşmemizin farklı kısımları üzerine odaklanmak istiyorum. Bu kısımlar, anlatılan nesiller boyunca nasıl aktarıldığını ve bu anlatılar yoluyla inşa edilen Türkler imajını anlamak açısından önemli bilgiler veriyor. Ayrıca Sovyetler Birliği’nin devlet politikalarının ve söyleminin anlatı aktarımı ve “Türk” imajının inşasındaki rolü üzerine de bu vesileyle konuşmak mümkün.

Bu projedeki görüşmecilerin çoğu soykırımdan sonraki üçüncü kuşağa mensuptu. Bir hikâyenin ne kadarının hatırlandığı ve aktarıldığı, o olayın yaşandığı zamana yıl anlamında olan uzaklıkla yakından ilişkili. Soykırımdan bu yana uzun bir zaman geçtiği gerçeği, önemli bir nokta ve nesillerin birbirlerine aktardığı anlatıların inşasında etkili. Fakat kişisel ve ailesel tecrübeler, kamusal söylem ve devlet politikaları

gibi örnekleri olan farklı yapıların ve katmanların da ayırında olmalıyız.

Anlatıların nesiller arasındaki aktarım süreci boyunca belli dereceye kadar genellemelere rastlanıyor. Örneğin, anlatının sahibi ya da şahidi açısından bazı detaylar daha fazla alakalı görülebiliyor. Zamanla anlatılar, daha kolay aktarılabilirler diye basitleştirilebiliyor. Ben, yaptığım görüşmelerde bu sürecin detayların aktarımını azaltabildiğini ve daha kolay hatırlanabilmesi için hikâyelerin belli kısımlarının öne çıkarıldığını hissettim. Dolayısıyla ahenkli bir anlatı yaratmak için, anlatılarda çoğunlukla genelleştirmeye başvurulsa da, bazı durumlarda detaylara odaklanmak hikâye anlatıcılığının önemli bir aracı.

Dil ve terminoloji yeniden anlatımın bir diğer önemli ögesi. 1915 döneminde ortaya çıkan hikâyeler, bugünkü Türkçe sözlüklerde yer almayan pek çok Türkçe kelime içeren o dönemin dilini kullanıyor. Bunu akılda tutmakta fayda olduğunu düşünüyorum, çünkü belli terimlere farklı kuşaklarca farklı

anlamlar yükleniyor ve kullanılan bazı ifadeler aynı olsa da, bunların o zaman olayın şahidi için taşıdığı anlam ile bugün olayı aktaran için anlamı aynı şey olmayabiliyor.

Tektipleştirilen bir Türk kimliğinin pek çok örneği mevcut. Muş bölgesi hakkında soykırım dönemine ait hikâyelerde, Türklerin hikâye anlatıcısı tarafından katiller ya da soykırımcılar olarak tanımlanmasıyla karşılaşırız. Fakat Muş bölgesinin demografik yapısı bize, hem soykırım döneminde hem de sonrasında bölgede Hıristiyan olmayan nüfusun çoğunluğunun Kürtler olduğunu gösteriyor. Taron Muradyan'ın "Dedem Aran köyünde doğmuştu, Muş'un Arakelots Manastırı'nda okudu. 1915'te, kıyımlar başladığında, 14 yaşındaydı. Köye 14 yaşında kısa boylu bir oğlan çocuğu olarak geldi. Tüm ailesi, erkek kardeşleri ve kız kardeşleri de dâhil olmak üzere gözlerinin önünde öldürülmüş. Yaşlılar, kadınlar, çocuklar kiliseye doldurulmuşlar. Türkler ve Kürtler kapıyı kapamış ve binayı ateşe vermişler" diye anlattığı dedesinin hikâyesi de böyle bir örnek. Bunlara ek olarak, Taron bize "... Murat neh-

rinde kafasında haç şeklinde bir kemik olan bir tür balık olduğunu” anlatıyor. Türklerin bu balığı Hıristiyan balığı olarak görüp yemediğinden de bahsediyor. Ona göre, şu an bu balık türü ya Türkler yemediği için iyice çoğalmıştır ya da tamamen yok edilmiştir. Bu hikâyede, Türk imajı, Müslüman kimlikle bütünleşmiş bir şey. Bunun yanı sıra, hikâyede Muş bölgesinde yaşayan Kürtlere dair bir nokta mevcut. Özellikle bu hikâyede adı geçen Kürtler, ana akımdan farklı olarak, Ermenilere yardım etmeleriyle tanınıyorlardı. Taron, “... Kaçmış ve dağlara gitmiş. Komşu köyde ailesinin yakın dostu, kirvesi olan bir Kürt olduğunu biliyormuş. Ona gitmiş, Vardan’ın oğlu Serob olduğunu söylemiş. Kürt onu tanıyıp kabul etmiş. Dedeme demiş ki, o noktadan sonra, adı Serob olamaz, ancak Hasan olabilir ve sağır dilsiz gibiymiş yaparak hiçbir soruyu cevaplamamasını söylemiş. Kürt’ün koyunlarını kira çıkarıyormuş ve onlar [Kürtler], Ermeni olduğunu bilirlerse, onu öldürebilirler diye asla tek bir laf dahi etmezmiş” diyor. Bu cümlelerin bu durumun bir istisna olduğunu gösteren bir alt metni içerdiğini hissediyorum. Taron’un şu cümlesinin de işaret ettiği üzere, Kürtlerin genel tutumu Ermeni karşıtlığı üzerine kurulu: “Kürt oğlan çocukları onun Ermeni olduğunu anlamışlar. Ona fele diyerek taş atmışlar”. “Fele”, ‘Ermeni çocuğu/Ermeni oğlu’ anlamına geliyor. Aynı zamanda, Taron’un dedesinin Ermeni akrabalarıyla karşılaştığında kimliğini açıklamaktan korkması ise ilginç bir duruma işaret ediyor. Taron’un dedesi, Kürt kirvenin mallarını korumak için kalmak ile gitmek arasında sürünce mede kalıyor. Kürt kirveye karşı taşıdığı görev bilinci açık. Taron’un kendi sözlerinden anlaşılacağı üzere, dedesi karar vermekte çokça zorlanıyor. Kısımlar döneminde yaşamasına rağmen, kararı Kürt’ün malını koruma isteğinden etkileniyor.

Taron’un Türk algısı, 24 Nisan anması hakkında söylediklerinde de görülebilir. Köydeki anmayı Taron bize şu kelimelerle anlatıyor:

“O günü köyümüzde andık. Aynı gelenek şimdi mevcut. Köyümüzde bir tepe var. Görmüş olabilirsin. Gece, araba lastikleri tepeye götürülür ve Türklerin bizim hayatta oldu-

ğumuzu görmeleri için yakılır, biz varız ve biz hatırlıyoruz.”

Bu, Ermenistan’ın Türkiye sınırında yaşanıyor. Taron’da açık bir şekilde sınırın öte tarafındaki nüfusun tamamının Türklerden oluştuğu algısı hâkim ve varlığını onların varlıklarının karşısına konumlandırıyor.

Bir anlatının yapısında ifade edilebilecek bir başka nokta ise dönemin siyasi bağlamı. Mesela bunu, Taron Ermeni siyasetinin güncel bir meselesi olan Karabağ üzerine konuşurken görebiliyoruz. Karabağ Harekâtı hakkında konuşurken, “Karabağ bizimdir, bu yurtseverlikti ama ben yıkıma ve güç kaymasına karşıyım” diyor. Buna “Eğer mücadele etmezsek veya hatıralarımızı kaybedersek, hiçbir şey başaramayız. Dedelerimizin yaptığı gibi her şeyi çocuklarımıza aşılmalıyız” sözlerini eklediğinde, politik yaklaşımını tarihle birleştirmiş olduğu görünüyor. Bu proje süresince, insanların politikalarının hafızaları ya da geçmiş tecrübeleri tarafından şekillenmesinin ortak tema olması dikkatimi çekti. Çocukların siyasi tutumlarını şekillendirirken ve siyaseti üzerine inşa etmeye çalışırken tarihi kullanmak, bütün milliyetçiliklerin ortak paydasıdır ve Türkiye’de de durum böyledir. Eğer tarih, gündelik hayatı ve siyaseti şekillendirmede ve belirlemede büyük rol oynarsa, uzlaşmaya ulaşmak için hiçbir ihtimal kalmayacağından endişe duyuyorum; çünkü tarih, hakikati sabit kılıyor ve ileriye doğru hareket edilmesine izin vermiyor. Bu bağlamda, bir ara nokta ya da başlangıç noktası bulmak imkânsızlaşıyor. Kistaslar ve kimlikler, tarihsel olgularla inşa edilmeye devam eder ve hâlihazırda neler olduğu hesaba katılamaz. Farklı kimliklerle ilgili genellemeler yapmaya ve bir ulusa ait olma hissine ancak eleştirel bir tarih anlayışıyla kafa tutulabilir. Aksi halde, tarih omuzlarımızda bir yüke dönüşür ve inanıyorum ki, uzlaşma mümkün olmaz. Bu cümleler, soykırım konusundaki inkârcı yaklaşımın bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Unutmak ile tarihi omuzlarımızda bir yük olarak taşımak arasında bir orta yol olmalıdır. Her iki tarafın resmi tarihlerinden bağımsız olma fikrine işaret etmeye çalışıyorum. Bu, benim düşünceme göre uzlaşma için elzem.

Taron Muradyan, çocuklarının zihnindeki dedesinin hikâyesini “yurtsever” olmakla denk tutuyor. Çocuklarının dedesinin hikâyesini bilip bilmediği sorumuzu, “Elbette biliyorlar, oğluma her şeyi okuttum, o çok yurtsever” diye cevaplandırdı. Ona göre, tarih bilmek, yurtseverliğin bir ögesi ve ölçütü. Buna ek olarak, Sovyetler Birliği’ne direniş de soykırımı hatırlamak üzerinden şekillendirilmiş. Mesela Sovyetler Birliği’nin 1965 yılına kadar soykırım anmalarına karşı olan sert tutumu, Ermenilerin direnişini ve protestolarını doğurmuş. Taron, bize dedesinin Batı Ermenistan hakkındaki yasaklı edebiyatı konumlandırma çabalarını da anlatıyor. “Serob, Sason’un tarihini buldu ve bunları, akşamları lamba ışığında okurdu. Güve-

nilir bir adamdı, o yüzden ona güvenmişlerdi. Ben çocuktum, beni ona götürdüler ve bana da okudu” diyor.

Bu direniş, birinin kültürü ve tarihi hakkında belirli bilgilerin devlet düzeyinde kararlarla yasaklanması sonucunda ortaya çıkıyor. Direniş, devlet güçleriyle fiilen karşı karşıya gelmek olarak anlaşılmalıdır. Bu hikâyeleri gizlice okumak da bir direnme biçimidir. Taron, bize diğer köylülerle beraber, Soykırım’ın yanı sıra II. Dünya Savaşında ölen hemşerilerini anmak için inşa ettikleri anıttan bahsederken, “Bizim yazdığımız ‘Bütün bir ulus katledildi’ yazısı yerine, Soğomon Tehleryan’ın [Talat Paşa’yı 1921’de Berlin’de öldüren kişi] bir portresini koymalıydık ama bu yasaktı” diyor. Bu nokta,

Sovyet siyasasına karşı direnişin tarihi aktif bir şekilde hatırlayarak ve iki olayı birleştirecek –Köy sakinlerinden toplanan parayla yapılan tek bir anıt iki çeşit kurbanı anıyor: köylüleri olan II. Dünya Savaşı kahramanları ve Soykırım kurbanları–gerçekleştirdiğini gösteriyor. Köylüler Tehleryan'ın portresinin anıtın merkezinde olmasını planlamışlar. Bu anıtı yaratırken, hem Sovyetler için hem de kendi katillerine karşı savaştıklarını söylemeye çalışmışlar gibi görünüyor. Fakat insanların anıtın Tehleryan'ın portresiyle tasarlanması tercihleri, intikam fikriyle şekilleniyor ve bu durum, Ararat'ın iki yakası arasındaki kalıcı çatışmayı tekrar ve tekrar üretiyor.

Son olarak, 1945'ten sonra İğdır'da Kürtler tarafından inşa edilen binalar (aslında bu inşaatlar Türk devleti tarafından desteklenmişti ve o da bundan bahsetti) hakkında konuşurken, Taron Sovyetler Birliği'nin rolüne işaret ediyor. Alexey Kosygin'in (SSCB Başbakanı) Türkiye'ye gitmesinin ve itirazlarının olmadığını söylemesinin ardından, İğdır'da inşaatın başladığını anlatıyor ve sonrasında ekliyor:

“Almanya'nın müttefiki olan Türkiye, birliklerini sınırda tuttu, Ermenistan'da 1945'e kadar Türkler saldırır korkusuyla Sovyet birlikleri vardı. Stalin, Batı Ermenistan'ın o vilayetlerini geri almak ve Doğu Ermenistan'a katmak istedi. Batı Ermenistan Yönetim Komitesi Sekreterlerini bile atamıştı oraya ama Amerika Birleşik Devletleri Başkanı H. Truman, bunun gerçekleşmesini Japonya'ya iki atom bombası atarak engelledi... Ermeniler yine şanssızdı.”

Son iki cümle çok ilginç, çünkü Japonya'ya atılan iki atom bombası, onun tarafından, Batı Ermenistan vilayetlerinin alınmaması nedeniyle Ermenilerin şanssızlığı olarak görülüyor. Atom bombaları ve nükleer savaş, onun zihninde ulus merkezli bir anlama da sahip.

Toparlamak adına başlığa geri dönmek önemli. Dedesinin Muş hakkında konuşurken tarif ettiği bitkiyi sorduğumuzda, şu cümleleri kullandı: “Buna gaspe derler, dedem her zaman

anlatırdı ve gaspe gerçekten bizim kanımızda. Görüyorsun, gitmek istiyorum ama aynı zamanda, bir şey beni tutuyor. Belki dedemin hikâyeleri, orada bulacaklarımdan daha güzel ve ben, sadece harabeler görmekten ya da atalarımın evlerini veya mezarlarını bulamamaktan ötürü hayal kırıklığına uğrayacağım” diyor. Bazen, geçmiş hikâyelerde saklamak, gerçek olanla yüzleşmekten daha akla yatkındır, çünkü insanlar geçmişini güzel bir biçimde inşa etmek isterler.

Hazine Avı

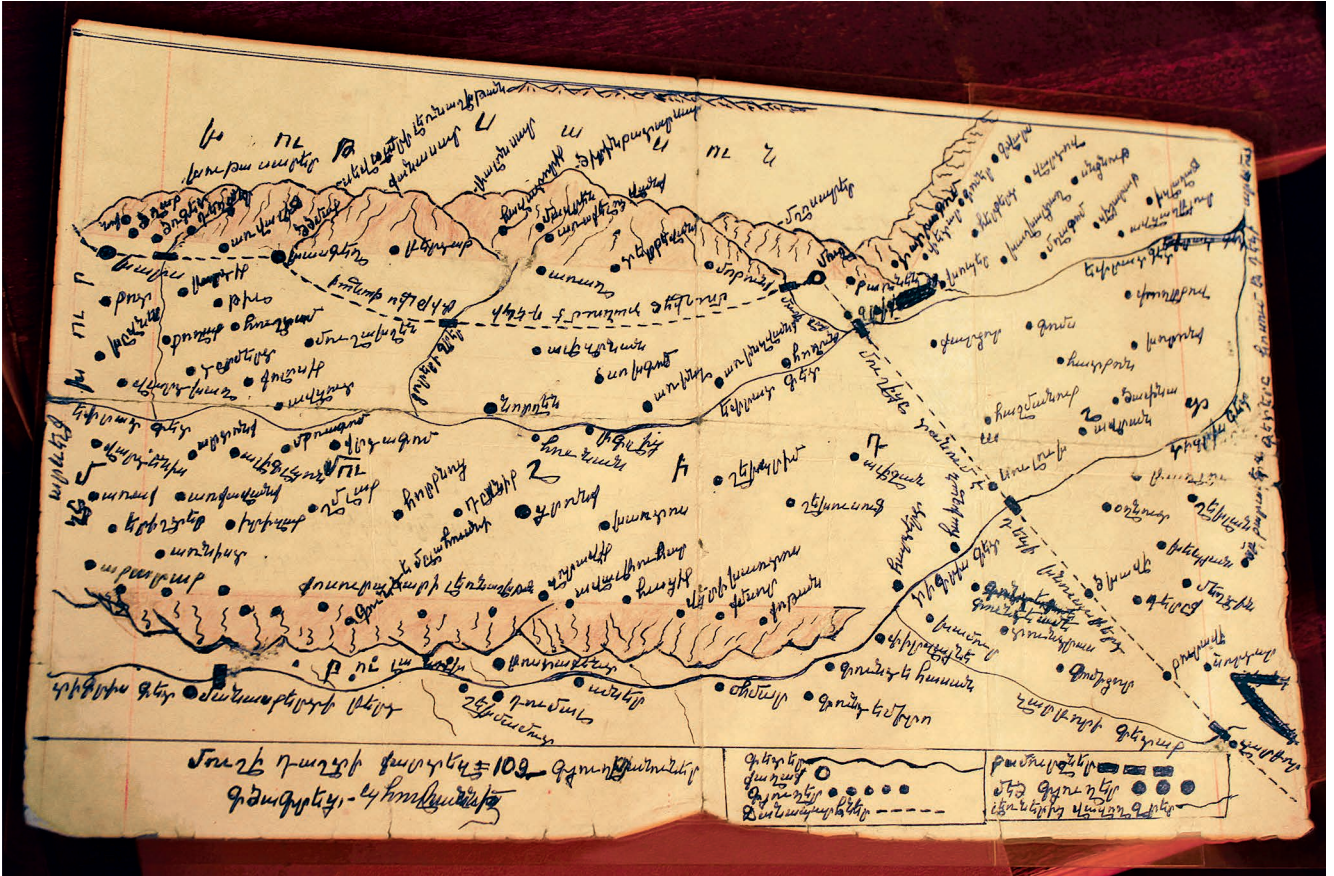
Eylem Nazlı Taşdemir (Türkiye)

Rinet Isajyan (Ermenistan)

Muş'taki Hazine Avcıları

Muş'u ve onu çevreleyen bölgeyi ziyaret eden Ermenilerin sayısı yıldan yıla artıyor. Elle çizilmiş ya da basılmış haritaları kullanarak aile büyüklerinin evlerini arayan turist grupları, artık yoğun sezon boyunca, yerel manzaranın bir parçası haline gelmişler. Fakat daha büyük ve Türkler ile Ermenilerin karma olarak bulunduğu grupların daha uzun süre kalması görece

nadir rastlanır bir durum. Bu nedenle, Ekim 2011'in sonunda, grubumuz, şehir ve bölge için bir "olay" haline geldi. Muş'un daha önce böyle bir şeyi tecrübe etmediği görülüyordu: Biz, yalnızca bir grupta toplanmış Türkiyeli ve Ermenistanlı genç öğrenciler değil, aynı zamanda birlikte o mekânın tarihi üzerine araştırma yapan kişilerdik ve bu yüzden, Muş sakinlerinin dikkatini fazlasıyla çektik. "Ermeni ve Türk öğrenciler şehirde" haberi çabuk yayıldı. Sonrasında, köyleri ziyaret etmeye ve mekânın şimdiki sakinlerinin zihinlerindeki haritaların bir yerlerinde Ermeni varlığını araştırmak için insanlarla konuşmaya başladığımızda, "hazine" tevatürüyle de karşılaştık. Birçok insan, bize, bizim de hazine arayıp aramadığımızı ve dede-

lerimizden kalma hazine haritalarına sahip olup olmadığımızı doğrudan sordu. Geçmişteki Ermeni mukimlere ilişkin algı, onların abartılı zenginlik ve fiziksel özellikleri mitine evrilmişti. Buna ek olarak, haritaların üstündeki Ermenice yazılar ve Ermeni kültürünün kalıntıları da tarihin bu mistik ve hayal ürünü parçasıyla uyumluydu.

Bir keresinde, Muş'un eski şehir merkezinde, konuşmak için birilerini ararken; uzun boylu, orta yaşlı bir adam olumlu yaklaştı ve projemizi ve grubumuzda Ermeni öğrencilerin bulunduğunu öğrendikten sonra, bizi son derece kibar bir biçimde evine davet etti. Konuşmamız büyük oranda Ermeniler ve bir zamanlar yaşadıkları yerlerin isimleri üzerineydi. Misafirperverliği ve köyler ile anıtların tarihleri hakkındaki yardım etme isteğinden çok etkilendik. Halen eskiden olduğu gibi Ermenice isimleriyle anılan yerleşim yerlerinin varlığını öğrendik. Konuşmalarımız sırasında, ev sahibimiz bize elimizdeki haritalara dair sorular sormaya devam ediyordu. Bu bizim açımızdan şaşırtıcıydı, çünkü bize göre, elimizdeki haritalar sıradan ve herhangi birinin rahatlıkla her yerden edinebileceği cinstendi. Evine yaptığımız ikinci ziyaret sırasında, ev sahibimiz elimizdeki haritaya bakarak şöyle söyledi:

“Evet, Ermeniler buradan ayrıldılar, onlar gittiler. O zaman da böyle bir harita vardı. Harita böyleyken, ayrıldılar (...) O zamandan kalan haritayı biliyorsunuz. (...) O bölgelerdeki bütün isimler hala aynı. Hiçbir şey değişmedi. Söyle onlara, değişen bir şey olmadı.”

İnsanların eski isimleri kullandığını duymak ilginçti, çünkü resmi haritalarda, yer isimleri ya değiştirilmiş ya da telaffuzları Türkçeleştirilmişti. Sonradan öğrendik ki, bu, tek örnek değildi, Muş'taki birçok insan, köylerin önceki Ermenice isimlerini biliyordu. Harita ve yer isimleri hakkında konuşurken, eşi ekledi:

“İnşallah gelecek sefer daha çok gezerik, daha dağlara şeylere kadar (...) Altınlar çok çıkar. Yani kazirler zil gelir

zil su. Zil su gelir derelerden altın gelir. Herkes bilir. (...) Altın saklamışlar, eski şeyler var böyle eser gibi bişeyler insan gibi, yaldızlı hep altınlar çıkar. (...) kazmışlar kazmışlar, eşaretleri bırakmışlar. Nere kazmışlar ki, kazirler eşaretleri var. Eşaretleri bırakırlar üstüne. Aynı Ermenistan yazısı bırakırlar üzerine. Çok hani kazarlar gibi de, Ermenistan (Ermeniler demek istiyor) gelir bureye Ermenistan geldiği buraya birlikte Türkle Ermenistan gelirler gezirler, bureye çıkartırlar bulırlar. Çok ele edirler. Bu Türk hep Ermenistan'ın şeyinde böyle zengin olırlar. Ermenistanın oradan gelir haritayı getirir, dedelerin isimleri, köyleri eşaretleri getirirler. Kazmaya şeyedirler onlar da çıkartırlar şey yapırırlar. Şimdi diyirler dedeleri bilir... Şimdi yerleri eşaretleri bişeyleri hama bunlara söyledi de. Bu bayanlarla gidiyoruz birlikte çıkartıyoruz.”

Böylece Muş'un günümüzdeki sakinlerinin Ermenistan'dan Muş şehri ve yaylasını ziyarete gelen insanları nasıl gördüklerini de anlamış oluyorduk: Bu insanların üzerinde acayip işaretler olan, kendilerine ait haritaları var; oysa ki, işaretler gerçekte Ermeni alfabesi ile yazılmış yer isimleriydi sadece. Muş'un şehir merkezinde ve köylerinde daha çok kişiyle konuştuktan sonra, bu yerlerde yaşayanların sadece “altın arayanlar” değil, bazılarının gerçekten “altın” bulan kişilere de şahit olduklarını öğrendik. Mesela, Muş'taki Ermeniler hakkında konuşurken, eski Ermeni köylerinden birinde yaşayan bir Çerkes, şu hikâyeyi anımsadı:

“Biz burada kazı yapıyoruz ve Ermeni paraları ve kurşunları çıkıyor. Bizim hemen evin arkasında, kız kardeşim fasulye ekmişti. Fasulyeyi sularken, suyu bırakıyordu oraya. Suyun yönünü fasulyeye çevirmek için toprağı kazıyor, şöyle kocaman şey çıkıyor altın çıkıyor. İki tane bilezik ve bir de ölmüş adamın cenazesi ve o ölmüş adamın üstündekilerin düğmeleri. Böyle kemiklen de yapışmış o düğmeler. O adam kaçan da herhalde, nasılsa o iki bilezik cebindeyken ölmüş.”

Yani, anlatılar sadece insanların hayal gücüne dayanmıyordu. Haritalar ve define avı hikâyeleri, bu efsanelerin sadece efsane olmadığını anlamamıza yardım etti. Bu hikâyeler bize insanların geçmişi ve birbirlerini nasıl hatırladıklarına dair daha fazla şey anlatıyor. Bu hikâyeler aracılığıyla, Ermenilerin zengin olduklarına dair genel bir kanaat olduğunu ve bazı insanların Ermenilerin zenginliklerini çalışkan doğalarıyla ilişkilendirdiklerini anladık. Muş'taki ilk ev sahibimizin eşi, "Ermeniler, Türklerin aksine güçlüydüler. Bu yüzden, bu kadar altınları vardı. Bizim gibi değillerdi, çalışkanlardı" dedi. Ermenilerin neden altınlarını bırakmak zorunda kaldıklarını ise Muş'un köylerinden birinde konuştuğumuz bir başka kişi şöyle açıklıyordu:

" (...) Bizim burda defineciler çoktur, altın ararlar. Ermeni

altını ararlar. Soruyorum: "Siz hiç düşünüyor musunuz," diyorum "bunlar niye o altını bırakmış orda?" Niye? Ziyetini boynuna, koluna takar götürür. Niye bunları arkalarında bırakmışlar? Çünkü devlet, tehcir yasası çıkarmış..."

Bu anlatılardan anladığımız üzere, efsaneler geçmiş hakkında sosyal hafıza ve tahayyül oluşturuyor. İlginç bir şekilde, yaygın tahayyülde, bu defineler, çoğunlukla terk edilmiş Ermeni kiliseleri ve manastırlarının harabeleri çevresinde bulunuyordu. Bu tezin gerçek bir takım dayanakları da olabilir, çünkü geleneksel olarak, Ermeni zenginleri bu mekânların çevresine gömülüyordu. Ünlü Aziz Garabed Manastırı'nın olduğu yerde bulunan Çengilli köyünün bugünkü sakinleri, bize bazı "define" objeleri satmaya çalıştılar ve köylerine altın ara-

mak için gelen acayip Ermenilerden bahsettiler. Kiliselerde saklı olan hazinelerden bahsederlerken, başka örneklerle de karşılaştık. Köylerden birinde erkek çocuklarla yaptığımız görüşmeden alınan bu kesit, kilise ve manastırların hazinelerle özdeşleştirilme fikrini ortaya koyuyor:

S: Bugün, burada hiç Ermeni yaşamıyor ama eskiden yaşamışlar. Peki, hiç buraya gelip gezen Ermeniler var mı bizim gibi? Biz İstanbul'dan geldik.

- Evet.
- Eskiden de geliyorlardı.
- 1-2 yıl önce gelmişlerdi.

S: Buraya gelince ne yapıyorlar?

- Fotoğraf çekiyorlar.
- Kilisenin fotoğraflarını çekiyorlar.
- Gelince orada (kilisede) saman yoktu. İçine girip işaretleri çektiler.

S: Anladım. Siz biliyor musunuz, özellikle samanların altında neler var? Siz hiç gördünüz mü oranın içini?

- Hayır, görmedik ama orada altın varmış, söyleyenler var.
- Diyorlar...

S: Kilisenin altında mı?

- Evet. Diyorlar define var, altın var.
- Altında bir tane kapı varmış.

S: Hala duruyor muymuş o altınlar?

- Bilmiyoruz.
- Evet.
- Hıristiyanlar saklamışlar.

Muş'tan Ermenistan'a

Bu define hikâyelerinin sadece bugün Muş'ta yaşayanlarca anlatıldığını düşünmüştük. Oysa Ermenistan'daki insanların ailelerinden duydukları böyle hikâyeler olduğunu keşfet-

mek bizi şaşırttı. Ermenistan'ın Voskehask köyünde, 72 yaşındaki Daniel Danielyan'la tanıştık. Bize özlem dolu bir sesle büyükbabasını anlattı. Orada, Muş'un Bulanık bölgesindeki hayatı anlatırken, aile hikâyelerinde geçen verimli tarlaları, bağları ve arı kovanlarını hatırlıyordu. Bir noktada bize döndü ve "Size ilginç bir hikâye anlatmak istiyorum" diyerek devam etti:

"Dedemiz, ölüm döşeğinde ellerini dizine vurdu ve 'Khchka Ago, Khchka Ago' dedi. Öğrendik ki, Khchka Ago altınlarını gömdüğü yerin ismiymiş. Baharda karlar eriyince, insanların çukuru bulmasından ve altınını çalmasından korkuyordu. Babam, gitse orayı bulabileceğini söyledi. Dedemiz alanı ölçmüştü bile (yedi kemer), yani orası sürülü tarlalardan uzaktı. Çocukları dedi ki, 'Kyake Bro, üzüm asmalarından, pınarlardan, böyle şeylerden bahsedeceğine, 'Khchka Ago' deyip duruyorsun.' Dedem, 'Çünkü orası altını sakladığım yerin ismi' diye cevapladı."

Ermenistan'daki insanların bile geride bırakılan aile varlıkları hakkında konuşmasını ve bunun nesilden nesile bir çeşit 'aileden biri bir gün geri gidip altını bulur' umuduyla aktarılmasını keşfetmek ilginçti. Bazıları gerçekten de geri dönüp aile varlıklarını getirmeyi deneyenlere dair hikâyeler duymuşlardı. Suser'den Gevorg Margaryan şöyle anlattı:

"Malları varmış, olan altınlarını gömmüşler ve geride bırakmışlar. Buğdayları saklamak için özel çukurları olmuştuk. Değerli eşyalarını bu çukurlara atıp kaçmışlar. Fakat babam ve onun bir arkadaşı, adı Bareh, savaştan sonra bir gün dönüyorlar, gece vakti sınırı geçip geri gidiyorlar... Altını almak için tüm yolu yürüyorlar... Bareh, değerli eşyalarını sakladığı gübrenin altında bulmuş."

Katnaghbyur köyünden bir kadın, aile büyüklerinin neden varlıklarını sakladıklarını şöyle açıklamaya çalıştı:

"Dedi ki, çukurları varmış ve onları arpa, buğday, altınla

doldurmuşlar. Memleketlerine, topraklarına ve sularına geri dönebileceklerini düşündüklerinden tüm varlıklarını saklamışlardı, bu yüzden sormaya devam etti, 'Döneceğiz dedin, döneceğiz ama asla gitmedik.'

Benzer bir şekilde, Tsamakasar köyünden Sos, ailelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına yakın yerlere yerleşmeyi seçmelerini, sadece geri dönme umutlarıyla değil, saklı altınlarının da olduğu mallarına sahip çıkma istekleriyle de açıklıyordu:

"Bak, o kıyımlar, o sürgün, insanlar çocuklarını, kardeşlerini yitirdiler... Sadece günlük yiyecek katıklarıyla yola çıktılar, tüm varlıkları, tüm servetleri arkalarında kaldı. Hatta bazıları, paraları, altınları, bahçelerine, evlerinin duvarlarının altına geri dönmek ve almak üzere gömdüler."

Yani tıpkı Muş'ta insanların, Ermenilerin varlıklarını geride bırakma nedenlerini tehcir yasasıyla ve insanların yanlarına fazla bir şey alamamalarıyla açıklamaları ve rasyonalize etmeye çalışmaları gibi, Ermenistan'dakiler de aile anlatılarına açıklama arıyorlardı. Fakat onların anlatılarında, hazineler tehcir nedeniyle değil, evlerine geri dönme umudunu taşıdıkları için saklanmıştı.

Aynı zamanda, altınların saklanmadığı, ancak başka şekillerde kullanıldığı mesela Katnaghbyur köyünde ikamet eden 81 yaşındaki Pulos Hakhoyan'ın hikâyesinde olduğu gibi durumlar da vardı:

"Dedemin altını, çok altını varmıştı. Onunla koyun almak istediğini söylemişti. Altın gömülmemişti. Öteki eşyalar gömülmüştü. Altın paralar, karısının ve kızının bellerine özgürlükleriyle takas edilmek üzere bedel olsun diye bellerine sarılmıştı. Kaçtılar ve karısının ve çocuklarının altın karşılığı serbest bırakılmış olmasını ümit ettiler. Başka malları da vardı, buğday, başka mallar."

Muş'ta bırakılan ya da Ermenistan'a getirilen hazinelerin

hikâyeleri gibi, terk etmek zorunda kalmadan önce Ermenistan'da yaşayan Kürt ya da Türk ailelerin geride bıraktıkları altınlar hakkında da hikâyeler dinledik. Örneğin, ailesinin altınlarını sorulduğunda, Voskehask'tan Rafik Avagyan, Muş'taki atalarının gizli hazinelerini anlatmak yerine, bize şundan bahsetti:

"Çalışan, fakir insanlar orada bahsetmeye değer ne bıraksınlar ki? Kendilerinin ve çocuklarının günlük azığını ancak çıkartabiliyorlardı. Ama onlar buraya, Ermenistan'a gelip, Kürtler [Voskehask'tan] ayrıldıktan sonra, zengin olanların evlerinden duvarlara, zeminin altına saklı altınlarını buldukları söylenirdi. Bunu biliyorum, ama gerisini bilmem..."

İlginç bir şekilde, tıpkı bugün Muş'ta yaşayanların hikâyelerindeki Ermeniler gibi, bazı Ermeni köylülerinin algısında, köylerinin eski sakinlerinin geri gelebileceği ve altınlarını aramaya dağ pınarlarına gidebileceği var. Katnaghbyur'dan Aramais Israelyan şöyle anlattı:

"Hayır, terk etmişlerdi. Türkler terk etmişlerdi, fakat dedemin amcasının yerinde yaşamış olan bir tanesi vardı. Bu kadın her zaman gelirdi, her yıl ve pınarın oraya giderdi. Orada suya bakardı. İnsanlar başka başka şeyler söylerdi, 'Muhtemelen orada hazinesini saklıyor' derlerdi."

Yine Katnaghbyur'dan Arshak Torosyan, misafir olarak bir gece geçiren evin eski sahibi olan bir köylünün evden bir şeyler (hazine olduğu varsayılıyor) aldığına şahit olduğunu anlatıyordu:

"Onlar [Türkler ve Ermeniler] bir süre birlikte yaşadılar. Sonrasında, onlar [Ermeniler] bunun böyle yürümediğini fark ettiler ve Türklere eşyalarını alıp gitmelerini söylediler. Mesela, Miro'nun evi. Miro adında bir adam vardı, Ermeni. Türk'ü kovup malına yerleşti. Türk, evine altın saklamıştı.

Ahırda saklıydı, öyle diyorlar, ben kendim görmedim. Neyse, Türk altını ahıra saklayıp Masis'e gidiyor. O zamanlar insanlar, eşekler ve develere fındık ve üzüm yükleyip getirirdi. O zamanlar köyde hiçbir şey yoktu, ne ağaç, ne başka bir şey. Miro tarafından kendi evinden kovulan Türk, Miro'nun yerine, deveyle ticaret için geliyor. Alışverişi bitirdikten sonra bir gece kalıyor. Gece uyanıyor, eve giriyor, bıraktığı altınlarını alıyor ve kayboluyor. Miro kalktığına, zemindeki işaret taşının kaldırıldığını görmüş.”

Bulduğumuz hazineler

Hem Ermenistan'da hem de Muş'ta, saklanan ya da bulunan aile zenginlikleri hakkında birçok hikâye dinlemekle birlikte, başka türlü hazineler hakkında da hikâyeler duymuştuk. Birçok Ermeni aile, eski İncilleri, dua kitaplarını ve diğer ibadet nesnelerini başka türde aile hazineleri olarak kabul edi-

yordu. Ermenistan'ın Voskehask köyünden Seda Pargevyan bize şunları anlattı:

“Altınlarını yanlarında getirmediler. Ninem birkaç parça mücevher getirdi. Mücevherleri azizle birlikte bağladı. Altınımızı geride bıraktık derlerdi. O vakitler mücevherleri satmış ve Aziz şimdi abimin Erivan'daki evinde muhafaza ediliyor.”

Ermenistan'da ziyaret ettiğimiz köylerin neredeyse hepsinde, Ergir'den getirilmiş -orada söylenen şekliyle- ev azizleri vardı. Onlar genelde sadece sahiplerinin koruyucuları olarak değil, aynı zamanda Muş'tan Ermenistan'a kat edilen yol boyunca desteğe ve korunmaya ihtiyaç duyan sahipleriyle seyahat etmiş hazine ve kutsal emanetler olmaları nedeniyle de köylüler için özel bir önem taşıyor.

Fark ettiğimiz en ilgi çekici şey, Ermenistan'daki bazı

insanların hazine kelimesini sadece aile altınlarından ya da zenginliklerinden bahsederken değil, geride bırakılan doğa, tarlalar, nehirler, dağlar, göller, anıtlar ve tarih hakkında konuşurken de kullanmalarıydı. Bunlar, bu insanların hem geçmişte hem de bugün yitirilen memleketlerinin maddi, zihinsel ve tarihi haritalarına ait çok önemli parçalar. Dahası, Ermeni anlatılarında aile altınları bir yer tutsa da, Muş'u ziyaret etme isteklerinin temel sebebi bu değil. İnsanlar yitik memleketlerinin geçmişine ya da gelecekte oraya yapmak istedikleri ziyarete dair konuşurken ve Muş'ta görmek istedikleri yerleri ya da yanlarında getirmeyi arzuladıkları şeyleri sayarken, bu, zihin haritalarında ve gezi rotalarındaki bir çeşit yokluk.

Çoğu insan, genellikle Muş haritalarında halen canlı olan Aziz Garabed ve Arekelots Manastırları, Ermeni alfabesinin mucidi Mesrop Maşdotz'un doğum yeri olan Hatsekats/Hatsik köyü gibi tarihsel ve kültürel önemi olan yerleri ziyaret etmek istiyorlardı. Muş vadisi ve Murat Nehri'ni görmek ve oradan bir avuç dolusu toprakla bir parça taşı yanlarında götürmek arzu-sundaydılar. İnsanlar aynı zamanda köylerini, evlerini, mezarlıklarını, tarlalarını, pınarlarını ve bahçelerini de görmekten bahsediyorlardı. Aramais Israelyan şöyle anımsıyordu:

“Dedem evlerine, bahçelerine ve su pınarlarına, her şeylerine dönecekti. Bunu istedi ama bu, hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bunun gelecekte mümkün olup olmayacağını bilmiyorum. Muş vadisinden bahsederken dedem şöyle derdi, ‘Oğul, çimen deniz gibiydi, sadece buğday eksen, her zaman ekmeğini çıkarırsın, ağaçlarımız vardı, her şeyimiz vardı...’ Diğerleri teker teker orayı görmeye gitti ve ben onları kıskanıyorum. Neden ben Ergir'i görmeye gitmeyi başaramıyorum, babamın yüzdüğü nehre, evlere, hepsine...”

Ermenistan'da Muşlu çoğu insanın arzusu ata topraklarını ziyaret etmektir. Öte yandan, Irind köyünden Taron Muradyan'ın bahsettiği gibi belli çekinceleri de vardı:

“Şimdi, ben Aratsani nehrinin yakasındaki Aran köyüne

gitmek istiyorum. Bu küçük bir köy, her zaman haritada bulamayabilirsin. Meşhur Sulukh köprüsünün, Voghakan kalesinin, Ashtitak köyünün yakınında. Dedemin, Gevorg Çavuş savaşının o köprüsünün yanında yapıldığını söylediğini hatırlarım. 1907'deydi değil mi? O zaman altı yaşında olduğumu ve silah seslerini duyduğunu söyledi. Her insan için, doğduğu yer mutlaka dünyanın en iyi yeridir ama Muş Ovası'nı düşün bir, Aratsani kıyıları, üzüm ve elma bahçeleri, koyunlar, ormanlar, manna, gaspe... Bu bizim kanımızda. Görüyor musun, gitmek istiyorum ama aynı zamanda beni gitmekten alıkoyan bir şey var. Belki dedemin hikâyeleri orada bulacaklarımdan daha güzel ve ben orada sadece yıkıntıları görüp hayal kırıklığı yaşayacağım ya da atalarımın evlerini veya mezarlarını bulamayacağım."

Memleketlerine özlem duyan bu insanlar, Muş'u ziyaret edenlerden, sanki gerçek bir hazineymiş gibi bir taş, bir parça toprak ya da su getirmelerini istiyorlardı. Muş'tan neden bir parça toprak ya da taş getirmediğimizi bize de sordular. Voskehask'tan Rafik Avagyan bize, "Eğer biri Ergir'e giderse, onlardan atalarımın memleketinden gidip bir avuç toprak getirmelerini isteyeceğim" dedi.

Hem Muş'u ve hem de Ermenistan'da Muşluların yaşadığı köyleri ziyaretlerimizden sonra, anlatılan hikâyelerin iki tarafın da geride bıraktığı şeyleri ortaya çıkardığını düşündük. Bu, hazinenin ötesinde ve ondan çok daha değerliydi. Sonra da Hrant Dink'in, Türkiye'de Ermeni mezarlıklarının ve kiliselerinin yıkıntılarında dolanıp hazine arayanlara verdiği o güçlü cevabı hatırladık:

"Kaza kaza yerin altındaki hazineyi arıyorsunuz ve vaktiyle bu toprakların üzerinde yürüyen gerçek hazinenin yok edildiğini anlayamıyorsunuz."

Kendini inkâr etmek: Kadınların Hikâyeleri Rinet Isajyan (Ermenistan)

Muş'ta karşılaştığımız pek çok insan Ermenistanlı olduğumu duyar duymaz, kendi ninesinin de aslında Ermeni olduğunu söylüyordu. Ne yazık ki, bu kadınlar ile ilgili olarak daha derin görüşmeler yapmak için hazırlıklı değildik. Böylesi görüşmeler, Muş ve Ermenistan'daki uzak akrabalar arasındaki birbirine bağlı hikâyeleri ya da aile bağlarını ortaya çıkarabilirdi. Bu bağlantılar, insanların yaşlarını ve özlemlerini yatıştırabilirdi. Sınırın öte yanında, Ermenistan'da da, Muşlu insanlar, hikâyelerinde sıkça anne ve ninelerinden bahsediyorlardı. Bir sınır tarafından bölünmüş, ancak birbirine çok benzeyen ve birbirinden habersiz iki paralel olay örgüsü vardı. Geride bırakılanlar ve kaçıp sınırı geçenler... Her iki anlatı da, şiddet korkusu, bilinmeyen tehditler ve yeni koşullara uyum sağlamanın getirdiği belirli zorluklar tarafından şekillendirilmişti. Muş'taki Ermenilerle yaptığımız görüşmeler sınırlıydı, çünkü birçoğu halen Ermeni kökleri hakkında açıkça konuşmuyorlardı. Edindiğimiz bilgilerin bize sunduğu büyük resimden çok emin değilim ama bütün bu hikâyeleri Ermeni olmayan görüşmecilerimizin aktardıklarıyla karşılaştırmak konusunda daha cesurum. İşte Muş'tan ninesi Ermeni olan bir görüşmecimizin hikâyesi:

“Evet, baba tarafı Ermeni anne tarafı Yezidi. Kars'tan geliyorlar. Babamla annem orada tanışıp evleniyorlar. İşte biz doğma büyüme çocuklar olarak, Muşluyuz. Ninemden Ermeniceyi çat pat öğrendik. Niye öğrendin, diyeceksin. Ninem evde konuşmuyordu Ermenice. Konuşmamasının sebebi, 1915'te 9–10 yaşlarındayken, burada (onlar [Ermeniler] Harpet diyorlar, şimdi Elazığ oldu) yapılan tüm katliamları görmesi. Ninem hepsini görüyor, tanık oluyor...”

Anlattı bana hepsini. Onları ben zorla aldım. Hiçbiri, evde benim kadar bilmez. Ben evde ninemin yakasını tutardım ve zorla öğrenirdim. Herkes inkâr ederdi. Ninem o katliamları gördüğü için, anlatıyordu. Anlattığını anlattı zaten. Yine de çekiniyordu, korkuyordu. Çünkü ninem o olayları gördü, sürekli o olayları yaşıyordu. Aldığı her nefeste, onları yaşıyordu. Ben diyordum ki, “Nine, bana niye Ermenice öğretmiyorsun, ben öğrenmek istiyorum? Ekmek ne, su ne, Allah ne?” Diyordu ki, “Allah Asdvads, su çiv” diyordu. Böyle öğreniyordum onla. Zorla öğreniyordum. Öğrenmeyin diyordu, ben niye diyordum. “Dışarı çıkar kendi aranızda konuşursunuz, köyde herkes bizim tam Ermeni olduğumuzu anlar, bizi bir gecede yok ederler burada. Çünkü yüzlerce, binlerce insan yok ettiler.” Ninemin yani bazı şeyler var, ben anlatamıyorum. Çok acı şeyler var, böyle vurdu, kırdı, ahırda yatma olaylarından çok daha kötü şeyler var, yani ninem anlatıyordu işte.”

Ninesi hakkında konuşurken, kırklı yaşlarında güçlü kuvvetli görünen bu adam, çok duygusallaşabiliyordu. Tüm yaşamı boyunca, ninesinin hikâyesindeki acıları, kendi hafızasının bir parçasıymış gibi çekmişti.

Ermeni nineler hakkında öğrendiklerimizden sonra, Ermenistan'daki görüşmecilerimizin hikâyelerinde, Muş'ta bırakılan kızların izlerini aramaya başladık. Ailelerinden çalınan kız çocuklarının hikâyelerini keşfetmemiz de bu şekilde oldu. Öte yandan, Ermenistan'daki hikâyeler, kaçırılma olayıyla sonlanıyordu, çünkü ardından ne olduğu genellikle bilinmiyordu. Babası Muş'un Tsghak köyünden olan, kendisi Ermenistan'ın Zartonk köyünde yaşayan Sara Ghukasyan bunu, “Bir halamız vardı, uzaktan halamız oluyordu, çok güzel olduğu için Türkler onu aldılar. Evlenmek için mi, yoksa başka türlü mü, kim bilir? Gerçek, onu temelli alıp götürdükleri. Adı Nazo'ydu, tatlım. Emin değilim ama sanırım adı Nazo'ydu” diye anımsıyordu. Dedeleri Muş'un Aner köyünden gelen ve şu anda Ermenistan'ın Katnaghbyur köyünde yaşayan Qloyan Mkhitar “Onlar erkek kardeşini öldürdüler, adı Khaçik'ti, kız

kardeşi kaçırıldı, onun adı Khazal'dı. Çok güzeldi, çok uzun saçları vardı, Khazal. Khazal, bir kuşun ismidir" şeklinde aktarıyordu.

Kaçırılma olayları oldukça yaygın olduğundan, Muş'ta yaşayan Ermeni aileler öncelikle güzel kadınları ve kızları yüzlerine kir sürerek, erkek gibi giydirerek ya da evlerinde bir yerlere gizleyerek saklamaya çalışmışlardı. Ermenistan'ın Voskehask köyünden 80 yaşındaki Seda Pargevyan'ın hikâyesi şöyle:

"Hatsekats, Hatsik. Mesrop Maşdotz'un köyüydü. Atalarım orada yaşadılar ve orada öldüler, oğlum. Nasıl öldüklerini sana anlatacağım. Anneannem, babaannem, göç etmiş ve buraya yerleşmişler o vakit. İki oğlan çocuğu kurtulmuş, sadece babam ve onun erkek kardeşi kurtulmuş. Geri kalanı, 10 çocuğun hepsi ölmüş ve bir kız çocuğu kaçırılmış, 13 yaşındaki kızı almışlar. Benim büyük büyük babam papazdı, onun babası da papazmış. İkisi de öldüler. Türkler ikisini de öldürdüler, onlar din adamıydılar. Dedem Pargev. Pargev'in babası Avag, Avag'ın babası Khachatur, Khachatur'un babası Sahak'tı. Sana her şeyi anlatacağım. Shogho ve Ropee, o zamanlar yaşıyorlardı ve biz bu hikâyelere çok meraklıydık. Onlardan hikâyeleri anlatmalarını ister, öldürülenlere, bu insanların ne kadar zalimce öldürüldüklerine birlikte ağlardık. 14 yaşındaymış halam, çok güzelmiş. Onlar için geldiklerini öğrenince, ninem yüzüne kara sürüp tonire¹ saklamış. Nineme Türkçe küfretmişler "senin dinini..." diye ve çocuğu alıp götürmüşler. Canlı çocuk. Ninem dilinde o kızın ismiyle öldü... Gece gündüz onu hatırlardı. Dedemi öldürmüşler, evde hiç erkek kalmamış. O zavallı kadın çocuklarıyla kalakalmıştı... 12 çocuktan sadece ikisi sınırı geçmiş. On iki amca ve hala, 12 çocuğu varmış. Babam, İkinci Dünya Savaşı'nda öldü. Savaşta öldü ve bizim için hiçbir şey kalmamıştı."

1 Ermenicede tandır [e.n.]

Kaçırılma korkusu o kadar güçlüydü ki, birçok kadın veya kız intihar ediyordu. Ermenistan'ın Katnaghbyur köyünde, Derik'ten Hripsime, ninesi Shushan ve Derik'in diğer genç kızlarının hikâyesini şöyle anımsıyordu:

"... Benim Shushan ninem, çok güzel bir kadındı; onu kaçırmaları diye yüzüne kara sürmüşlerdi. O demişti ki, kızlarımız yüzlerine çamur sürdüler... Ve o molla güzel miyiz diye yakından bakabilirdi... Başlarımızı bir an önce

yere eğerdik... Verilen emir, sadece kızların, özellikle kadınların vergiyi ödemeleriydi. Erkekleri istemiyorlardı, haraç ve vergiyi kadınların ödemesini istiyorlardı. Birçok kadının Türkler tarafından kaçırıldığını söyledi, birçoğu kendini Murat nehrine atmışlar, özellikle de sürgün yolunda. Saçlarını birbirine bağlamışlar ve dinlerini değiştirmek için kendilerini nehre atmışlar.”

Güzel kadınların kaçırılma hikâyeleri, Muş'un bugünkü sakinlerinin hikâyeleri arasında da yer buluyordu. Muş'taki görüşmecilerimizden biri, kıyımlar sırasında güzel kadınların nasıl seçilip kenara ayrıldığını şöyle anlatıyordu:

“Mesela, yüzlerce kadını Fırat nehrinin [Doğu Fırat/Aratsani veya Murat] kenarına götürme olayı var. Götürdükten sonra, güzel kadınları ayırıyorlar. Ondan sonra onların kucağındaki ufak çocukları Fırat'a [atıyorlar]... Güzel kadınları alıyorlar kendilerine. Çirkin olanları kurşunluyorlar ve atıyorlar o nehre. Ve aylarca bu kadınları köle gibi kullanıyorlar. Ve olaylar biraz sakinleyince, onları tekrar Elaziğ Harpet Kalesi'nde kurşuna diziyorlar. O zaman kağıt arabalarla götürüyorlar ve yine atıyorlar. [Kan] o kurşun yaralarından çıkıyor ve o nehri kıpkırmızı yapıyor.”

Muş'ta, din değiştirme ve kendi aralarında evlilikler hak-

kında hikâyeler de vardı: Çengilli köyünden bir görüşmeci, “Kendi aralarında evlilik yok ama [Ermeniler] Salohan yakınında Arakonak-Girvas’tan kaçarken, birçok Ermeni kızı geride bıraktılar. İnsanlar onlarla evlendi. Şimdi bir sürü çocukları var ama onlar Müslüman” diyor. Muş’un Goms köyünden bir kadın, şu sözleri aktarıyor:

“Buradaki tüm Ermeniler Isro’yla kaçmışlar. Çoğu Andok’ta ölmüş. Sadece bir tane kadın sağ kalmış. Ölülerin altında kendini saklamış. Kaynanama anlatmış, biz kadını görmemişiz. Adı Nivart’mış. İslam adıyla Reyhan. Bu köyün gelini, kaçmış ve Muş’a gitmiş. Babası da reismiş, ağaymış. Ermeni bir kadın, Müslüman bir adamla evlenmiş.”

Muş’ta anlatılanlar genellikle hayatta kalanların gizli yaşamları ve Müslümanlaştırılmış kızlar ve kadınlar hakkındayken, Ermenistan’da anlatılan hikâyeler büyük oranda kaçırılmış Ermeni kızlar ve kadınlar üzerineydi. Öte yandan, Ermenistan’ın Suser köyünde, Ermeni bağlamında istisna sayılabilecek çok ilginç, ancak bir şekilde de Muş’ta anlatılanlara “paralel” bir hikâye ile karşılaştık. Muş’taki Ermeni kıyımları sırasında Ifo adındaki genç bir Kürt kadın, Ermeni bir adam tarafından kaçırılıp Doğu Ermenistan’daki Suser köyüne getiriliyor. Grubumuzun üyeleri, Ifo’nun torunu Igit ile birlikte, köy mezarlığını Ifo’nun mezar taşında yazan “Ifo Süleyman Zakharyan” ifadesini görmek için ziyaret ediyor. Ifo’nun hikâyesini, torunu Igit şöyle anlatıyor:

“Ninem öldüğünde, ben 10 yaşımdaydım... Beni kucaklar, severdi. Uzunca bir kadındı, saçları yere değirdi... Nine-miz güzeldi, çok güzeldi... Özleyen, memleketine gidip orayı görmek için hep içini çeken... Orada on erkek kardeşi varmış. Her zaman Kürtçe şarkı söyler, ağlar, şarkı söyler yine ağlardı. Dedem Igit onu 1915’te kaçırdı, Eç-miyadzin’e getirdi, vaftiz ettirdi ve sonra onunla evlendi... Soyadımızı kabul etti ama babasının ismini de muhafaza

etti. Adı Ifo olarak kayıtlıydı. Her zaman dedem Igit’e lanet okurdu. Bana onun adını verdiler. Kaçmasına sebep olan aşkı öğrendi ama akrabalarından ayrı kalması, onun hiç bir zaman mutluluğu bulamayışı demekti.”

Ermeni-Türk ilişkilerinin bir rehinesi olan Ifo, Ermeni ismi olan Mariam’ı hiçbir zaman kabul etmedi. Torunu bu durumu şöyle hatırlıyor: “Bize isimler söyleyip dururdu. Bir gün Ermeniler ve Türkler birleşirse, akrabalarımızı bulabilelim diye bize erkek kardeşleri hakkında her şeyi anlatırdı. Bize derdi ki, Ermenilerle Türkler arasındaki problemler çözüldüğünde akrabalarımızı nerede arayacağımızı bilmemiz gerekir. Fakat o zamanlar Türkler hakkında kim konuşabilirdi ki? Komünist parti iktidarı altında Andranik’in ismini telaffuz etmeyi dahi düşünemezdik. Sürgün edilebilirdik... Sibiryaya ya da başka bir yere... Konuşma hakkımız yoktu, hiç kimse bu savaş hakkında konuşmadı.” Ifo’nun Ermeniler arasında din değiştirdiği mutlaka bilinen bir Müslüman olarak nasıl bir hayatı olduğunu sorduğumuzda, Igit’in cevabı şöyleydi:

“Kurulu düzen, gençlerin her zaman yaşlılara uyması şeklindeydi. Hep yaşlılardan öğüt almaya giderlerdi. Ona sevgi ve hürmet vardı. Oğlu işten gelinceye kadar uyumazdı, yemeğini yediğini görür, öyle uyumaya giderdi. Çok nazik bir kadındı. Fakir aileler için yemek pişirdiğini, onlarla ilgilendiğini hatırlıyorum. Hoşnutsuz olduğunu hatırlamıyorum... Erkek kardeşleri, ailesi, onlar öteki tarafta kalmıştı, şikâyetinin sebebi oydu. Aşk nasıl bir şey görüyorsunuz... Bir Ermeni, bir Kürt’ü kaçırabiliyor. Aşk savaşın, sınırların üstündedir... Yoluna çıkmak mümkün değildir.”

Igit, ninesinin memleket ve akraba hasreti içinde öldüğünü ve onun nasıl her zaman geride kalan ailesi için ağlayıp acı çektiğini anlatıyordu. Ifo her zaman sınırların açılmasını, böylece kardeşlerini ve akrabalarını ziyaret edebilmeyi hayal etmişti ama nesiller değişti ve sıkça belirtildiği üzere, iki taraf birbirinin izini kaybetti.

Kurtulmayı başaran ailelerin üyelerinin anlatılarında, ailelerindeki kadınlara yönelik şiddet içeren hikâyelerden genellikle kesin olarak kaçınılıyor. İkinci ve üçüncü kuşakta bile insanlar, ailelerindeki din değiştiren ve/veya tecavüz edilen kadınların durumları hakkında konuşmak konusunda halen isteksizler veya “hatırlamıyorlar”. Bu konu geldiğinde, insanlar duygularına yenik düşüyor, acayipleşiyor, rahatsız hissediyor ve sinirleniyorlardı. Katnaghbyur köyünden Arshak Torosyan, dedesinin biri erkek ve beşi kız olmak üzere altı çocuğu olduğunu şöyle anımsadı:

“Beş, onların beş tanesi... Babam tek erkek evlattı. Onları öldürdüler... Onları almışlardı (biraz sinirli). Belki alıp muhafaza ettiler, güzel kızlar kaçırılmışlardı. İki tanesi yolda öldürüldüler. Sadece babamı getirdiler, omuzlarında taşıyarak (sesini alçaltıyor)...”

Travmatik hatıralar ve derinlere işlemiş olan korku, belli örneklerde, hayatta kalan kadınların psikolojilerini kökten değiştirerek, kadınlığı inkârla sonuçlanabiliyordu. Kökleri Muş'un Derik köyüne dayanan ve Ermenistan'ın Voskehask köyünde yaşayan Amalia, ailesinin hayatta kalan tek kadın üyesinin, kaçış esnasında kaçırılmaktan sakınmak için erkek kıyafetleri giydiğini anlatıyordu. Kaçıp kurtulduktan sonra, hiçbir zaman tekrar kadın olmamış. Geri kalan yüm hayatını erkek gibi sürdürmüştü:

“Bu benim amcamın oğlu hakkında. O aslında bir kadındı... Hayır, hayır... Kadın değil... Genç bir kız. Erkek kıyafetleri giymişti. Amcamın kızıydı, adı Hovhannes idi [Hovhannes bir erkek ismi]. Tüm ailesi katledilmişti; erkek kıyafetleri giydi ve bir daha hiç çıkartmadı... Hayatının sonuna kadar... 1970'de öldü. Herkes onun bir erkek olduğunu sanıyordu. Onu ne isimle çağırıyorlar, biliyor musun, Sissy Hovhannes. O vakitlerde, kim erkek kıyafeti giyerdi ki?”

Erkekler hükümet emriyle alındıklarından, göç ya da kaçış

yolunda olanlar, çoğunlukla kadınlar, yaşlılar ya da çocuklardı. Tüklenen kadınlar, sıklıkla çocuk ya da çocuklarını yolda terk etmek ve hatta onları öldürmek zorunda kalmışlardı. Bu acımasız hatıralar, hayatta kalanları harap etmişti ve kurtulan kadınların hayatlarını cehenneme çevirmişti. Ermenistan'ın Tsamakasar köyünden Jivan Yeghiazaryan şöyle hatırlıyordu:

“... Babamın amcasının karısı çocuklarından birini, küçük bir çocuğu orada bıraktı. Çocuğunu toprağa yaşarken elleriyle gömdü ki, bebeğin çığlıkları onları buraya getirmesin ve buradaki diğer bin insanı daha öldürmesinler, yani o çocuğu orada bırakmak zorundaydı. Diğer çocuğu yanında getirdi. Çocuğu tarlaya gömdü... Tarlaya... Toprağa... ‘Chuhgil’e... ‘Chuhgil’ ne demek biliyor musun? Tarlalardan toplanan taş yığınları.”

Görünüşe göre, baba tarafından gelen soyun kırılabilmesi endişesi, kızlar ve kadınları imkânsız fedakârlıklara zorlamıştı. “Sürgün sırasında bunu hep söylediler onlar... Üç çocukları olduğunu ve onları kollarında taşımak zorunda olduklarını... Bu durumda kızları bırakıp erkekleri kurtarmayı tercih ettiler ki, erkekler soylarını sürdürsün” diyordu Pulos Hakhoyan'ın akrabası.

Bu talihsiz ebeveynlerin acı hikâyelerini dinlerken, birçok kez anlatılanların bir şekilde abartıldığını, zaman içinde anlatıcıların kendi üzüntülerini de yüklediğini, hatta mitik ve hayali öğelerle baharatlandırılmış olduğunu hissettim. Bu hikâyeler benim için tam anlamıyla gerçeküstü bir hal alıp kurguya dönüşmüştü. Fakat ne zaman ki, Zartonk köyünden Paruyr Zakaryan, Muş'un Tsghak köyünde doğmuş olan ve hayatını gözlerinin önünde yakılan annesine gözyaşları içinde dua etmeye adanmış dedesinin hikâyesini anlattı, o zaman açık bir şekilde fark ettim ki – hissettim bile denemez- bu hikâyeler ziyadesiyle gerçek. Bu hikâyeler, hayatları gerçek olaylarla sonsuza kadar değişmiş olan gerçek insanlar hakkında.

“Dedem ahırdıymış. Yüzlerce insan ahıra doldurulmuş.

Birisi, 'Tsghak'tan Vardan, Tsghak'tan Vardan' diye çağırmış. Dedemin adı Vardan'dı. "İçeride çok insan vardı, oradan zar zor çıkabildim. Dışarı çıktım ve kapı açıldığı gibi annemi kapının önünde dikilirken gördüm. Beni öptü ve sonra onu ittirerek ahırın içine attılar. Anneme dudaklarımla değemedim bile. Annemin kemeri Kürt'ün elindeydi." O Kürt'müş, Türk değil. Belki o, kemeri Kürt'e vermiş ki, dedemi kurtarsın. Böylece dedemle annesi yer değiştirmişler. Öyle olmuş. Yani dedem dedi ki, 'Beş dakika sonra, Kürt beni yanına aldı. Sonra otlarla samanların üzerine benzin ya da mazot döktüler ve tüm ahır ateşe verdiler. Yüzlerce insan...' diyordu, 'Koku... Duman... Biz kilometrelerce uzaktaydık ama rüzgâr ne taraftan eserse essin, o iğrenç kokuyu burnuma dolduruyordu.'"

Bu hikâye kayda aldığımız diğer hikâyelerden daha vahşi değil ama çok daha gerçek. Eğer oğlu yanacaksa ve eğer onun yerini alarak oğlunu kurtarabilecekse, bir anne başka ne yapabilir ki? Bu bana acayip bir netlikte, tam olarak onun nasıl davranmış olabileceğini gösterdi... Sadece... Onun bu davranışı, aynı zamanda oğlunun kurtulmuş hayatının geri kalanını cehenneme çevirmişti. Bu hikâye, her şeyin bittikten sonra benim "Vardan'ın kurtuluşu neydi ki?" diye düşünmemeye sebep oldu. Harap olmuş bir hayat ölümden daha mı iyidir? Annesi, ölümü, onun hayatını kurtarmayı, cehennemde yaşamamak için seçmedi mi? Bu imkânsız bir seçim. Böyle şeyleri anlamaya başlayamam. Tek bildiğim, bu hikâyenin kulağa birer mit gibi gelen diğer hikâyeleri kesin bir gerçekliğe çevirdiği. Kimse asla böyle bir seçimle yüzleşmemeli...

Ermenistan'da, hayatta kalanlar, hafızalarının, trajedinin ve geride kalan çocuklarını her gün düşünmenin yükü altında yaşadılar. Türkiye'de kalan, çoğu Müslümanlaştırılmış kadın ve çocuk ve az da olsa erkek Ermeniler ise her zaman devam eden bir ölüm korkusu ve baskıyla yaşarlarken, hepsi korkularını saklamaya zorlandı. Kimliklerini saklayarak, ailelerini, gelecek nesillerini koruduklarını düşündüler. Muş'ta konuştuğumuz 40 yaşındaki görüşmecimiz, "Çocukken kökeninizin Ermeni olduğunun farkında mıydınız?" sorumuzu duyduktan sonra, ninesini şu şekilde anımsıyordu:

"Evet. Ninem anlatıyordu. Ninem, dedelerimin nasıl yaşadığını, neler olduğunu falan anlatıyordu... Ama çekinerek anlatıyordu. Ninem tüm ömrünü o psikolojiyle geçirdi. Çünkü bir insanın önünde bir kaza olduğunda, insan onu yıllarca unutamıyor. Düşünün siz yani. Ve filmler, savaş filmleri falan olduğu zaman, ninem çocuklar gibi oturup ağlıyordu. O anları yaşadığını söylüyordu. Niye ağlıyorsun diye soruyordum. Bu Yunan-Türk filmleri, bu Kıbrıs Türk filmlerini izliyordu. Böyle vurmalar. "O anlar canlanıyor gözümde diyordu, silemiyorum onları." Onunla yaşıyordu ninem, ölene kadar da atamadı onu üzerinden. Hep bir korku... hep. Gene bizi vuracaklar mı? Gene mi kesecekler? Gene mi yok edecekler?"

1915, binlerce kadının kaderini geri dönüşü olmayan bir biçimde değiştirdi. Amacımız, Türkiye'de kalan ve münzevi bir yaşam sürenlerin hayatlarını, Ermenistan'a sürülenleriyle karşılaştırmak değil. İlk grup, gizlenmeyi, korku içinde yaşamayı, itaati ve dolayısıyla toptan yalnızlığı yaşamak zorunda kaldı. İkinci grupsa, şimdiki zamanda konuşulması dahi mümkün olmayan bir şiddetin hatıralarıyla bir hayat inşa etmeye zorlandı.

Bir Tas ve Bağdan Ararat Dağı'na: Geçmişin ve Geleceğin Sembolleri

Hazal Atay (Türkiye)

Tatev Hayrapetyan (Ermenistan)

“Bu tas Ergir'den. Dedem mi getirmiş, yoksa amcam mı, hatırlamıyorum. Gerçekten buraya nasıl geldiğinin hikâyesini hatırlamıyorum. Biri hasta olduğunda ona bu tasta verilen sudan içerse iyileşeceğini söylüyorlar. Tas hâlâ elimizde... Eğer birimizin ağrısı, sızısı olursa, ondan su içeriz ve ağrı durur. Bu çok aziz bir emanet, çok nadir bir emanet... Alıp Erivan'a götürdüler, müzede [Ermeni Soykırımı Müzesi Enstitüsü'nü kastediyor] sergilemek için. Bir sonraki ay geri getirdiler. Üzerinde ne yazıyor anlamıyorum, ama o kutsal.”

Ermenistan'ın Dashtadem köyü sakini David Hovsepyan, ailesinin Muş'tan getirdiği taşı böyle tarif ediyordu. Türkiye'nin diğer yerlerinden farklı olarak, I. Dünya Savaşı sırasında tehcir edilen ve Suriye'nin Der-El-Zor Çölü'ne doğru ölüm yürüyüşüne zorlanan Ermenilerin tersine, ender olarak hayatta kalmayı başaran Muşlu Ermeniler, köylerinin tümüyle yakıldığını aktarıyor. Hayatta kalmaya çalışırken bir kişinin aynı zamanda köyünden bir şeyler kurtarmayı başardığını hayal etmek zordur. Bu yüzden, atalarının Muş'tan kalan bir şeyler saklayıp saklamadıkları sorusu sorulduğunda, yalnızca ailelerinin hayatta kalma mücadelesini hatırlayıp çoğunlukla duygusallaştılar. Soru, herhangi birinin, böylesi zor koşullar altında, aile üyelerini ve sevdiklerini bile kurtarmayı başaramazken, yanında bir şeyler getirmeyi nasıl başarabildiğidir.

Öte yandan David Hovsepyan'ın baba tarafı, Muş'un Erişter köyündendi ve David dedesinin nasıl hayatta kalmayı başardığını anımsıyor:

“İnsanlarımız sürgünden evvel birçok katliam görmüşler, Türkler ev halkımızı yakmışlar, Erişter'de insanları ahıra

kilitlemişler ve yakmışlar, kimse kaçamamış, hepsi yanmış... Dedemin anlattığına göre, küçük erkek kardeşi çiş yapmaya gitmek istemiş... Hagop [küçük erkek kardeş] ağlamaya başlamış; çocuğu kucaklarına almışlar, kapıya götürmüşler ve Türklerden çocuğun gitmesine izin vermelerini istemişler. Amcam ve babam dağlara kaçmış. Oraya vardıklarında, evin yanmış olduğunu söylüyorlar... Her şey yanmış ve iki yetim erkek kardeş orada kapana kısılmışlar, Ruslar gelene kadar bir o evde, bir bu evde kalmışlar. Buraya Ruslarla gelmişler ve Ashtrak yetimhanesine yerleştirilmişler. Amcaları Michael Michaelyan onları yetimhaneden almış.”

David, dedesinin kurtuluş hikâyesini ezbere biliyor; fakat kendisi ve ailesi için Muş'un sembolü haline gelen sihirli taşın Ermenistan'a nasıl getirildiğini bilmiyordu. Ayrıca taşın Erişter'deyken ne için kullanıldığını da bilmiyordu. Aslında, diğer birçokları gibi, atalarınız Muş'tan ne getirmiş sorusuna ilk tepkisi, “Hayır... Hiçbir şey getirmedi”di. David, ancak bir süre geçtikten sonra tasta bahsetti. Ebeveynleri ve aile büyüklerinin hikâyeleri hakkında konuşurken, David oldukça duygusaldı ve bazı anlarda, gözyaşlarını zor tutuyordu. Sonra, taşın “alışılmadık ve iyileştirici etkileri”ni tarif ederken, taşın sıra dışı olduğuna ve hatta kendisi ve ailesi için kutsal bir şey olduğuna inandığını açıkladı. Gerçekten de öyleydi. Ermenistan'ın Muş'tan gelenlerin yaşadığı birçok köyünde gördüğümüz üzere, Ergir'den getirilmiş basit nesnelere, aileleri Soykırım'da hayatta kalmayı başarmış insanlar için çok eşsiz ve önemli bir hale gelmişti. Bu insanlar için böyle nesnelere, sadece kaybettikleri memleketlerini ve ailelerinin Muş'taki hayatlarını değil, nesillerinin ve hiç görmedikleri bir yerle olan bağlarının devamlılığını da temsil ediyordu.

Ermenistan'ın Katnaghbyur köyünde yaşayan 89 yaşındaki Khatun Nine ile tanıştık. Ailesi Soykırım'dan kurtulmuş pek çok kişi gibi, bize anlattığı ilk şey, ailesinin hayatta kalış hikâyesiydi:

“Babam, Muş’un Aner köyünden ve annem de Sulukh’tan. Katliam başladığında, kaçmışlar. Katliamlar sırasında, onlar [Ermeniler] kilisede toplanıp ateşe verilmişler. Orada, annemin babasının tanıdığı iyi bir Türk varmış, annemi ve başka bir Ermeni kadını serbest bırakmış. Gece kaçmışlar ve Karabağ’a varmışlar, yürüyerek mi, yoksa at arabasıyla mı yolculuk ettiler bilmiyorum... Karabağ’da ne kadar kaldıklarını unuttum. Nihayet tekrar ayrılmışlar ve Ujan köyüne varmışlar ama dedem orada kalmalarına izin vermemiş, ‘Hayır, burada kalmayın, dağlık köylere gidelim’ demiş.”

Katnaghbyur’da karar kılmalarının hikâyesi bu. İnsan, bir insanın Muş’tan Karabağ’a, Karabağ’dan Ujan’a ve sonra da Katnaghbyur’a olan kaçış yolculuğu sırasında nasıl olup da yanında bir şeyler getirebildiğini merak ediyor. Khatun’un annesinin Ergir’den getirdiği, yanından hiç ayırmadığı bir kolyesi varmış. Annesinin ölümünden sonra, bunu Khatun taşımış. Aile hikâyesine göre, kolye Khatun’un babası tarafından Ergir’de bulunmuş ve tüm yol boyunca taşınıp Ermenistan’a getirilmiş.

Khatun Nine’nin gelini, bize içinde kayınlarının Muş’tan getirdikleri eşyaların bulunduğu kutuyu göstermekte çok tereddüt etti. Daha sonra tereddüt etmesinin sebebini, Kha-

tun'un bu kutuyu, annesinden yadigar hatıraları içerdiği için aile bireylerinden dahi saklıyor olmasıyla açıkladı. Khatun, annesi Khazal Grigoryan'ın 1887'de Türkiye'de doğduğunu gösteren pasaportu, 1949 yılında Sovyet döneminde basılmış olsa da saklıyordu.

Ermenistan köylerinde yapmış olduğumuz görüşmeler ve alan çalışmaları sayesinde, birçok insanın önceki nesillerle ilgili belgeleri, kayıp memleketlerine olan bağlarının tek kanıtlarını muhafaza ettiklerini öğrendik. Sınırın bir tarafının tarihini hâlâ inkâr ettiği bir dünyada, sınırın öte yanında yaşayan aynı tarihin mağdurları, umutsuzca kendilerine ne olduğunun tanınması için çabalyorlar. Kanıt olarak sakladıkları belgeler, genellikle Muş'tan olmasa da, bunlar aslen, sahiplerinin belirttiği şekliyle Batı Ermenistan'dan ya da Ergir'den olduklarını gösteriyorlar.

Belgeler, aidiyetin ve köklerden aniden koparılmanın tek sembolü değil yine de. Yerel kabristanlardaki mezar taşları, belki de bu durumun en canlı kanıtları, memleketten getirilen toprak, sembolik olarak bu amaca hizmet ediyor.

Katnaghbyur köyünden, 78 yaşındaki Aramayis Israelyan, annesinin Ergir'den getirdiği kemeri hala saklıyor. Aramayis şöyle açıklıyordu:

50

“Bu, anneme, düğün gününde annesi tarafından verilmiş ve annem, onu Ergir'den gelirken yanında getirmiş. Kemer yaldızlıymış ama şimdi rengini kaybetti. Annem, bunu eskiden kullanırdı. Düğün yemeğinden sonra, gece, herkes çiftliğin avlusunda dans etmek için toplanırdı. Hepsisi dansa giderdi o zaman. Annemin annesi, kemeri annemin beline takmış ve onu düğüne götürmüştü. Annem, bana kemeri gelinime saklamamı söyledi.”

Aramayis, kemerin Ermeni ustalarca yapıldığından emin. Kemerin yanında, Ergir'den getirilen bir de halya sahip. Bu halı, Ergir'de o dönemde iyi tanınan bir fedai olan Petarlı İsro'dan hediye idi. İsro, Batı Ermenistan boyunca, kaçırılmış ya da Müslümanlar arasında saklanmış Ermeni yetimlerini aramak için seyahat edip, bir çocuk için bir altın önermiş. Sovyet otoriteleriyle sorunlar yaşayan İsro, Aramayis'in de-ğirmenci olan dedesinden biraz yardım almıştı.

“Hep geceleri dedeme gelirmiş ve ailesi için yardım almış. Dedem, ona her konuda yardım etmiş. O, bu halıyı Türkiye'den getirmiş. Ve bu halıyı dedeme hediye olarak vermiş.”

Halı, Batı Ermenistan'dan kutsal bir emanet olarak sak-

lanmış, fakat aynı zamanda bu, aile için birçok probleme de sebep olmuş. Zira İstro'dan hediye kabul etmek, Bolşeviklerce doğrudan İstro'nun işbirlikçisi olarak görülmeğe, dolayısıyla işbirliği suçuna düşmeğe anlamına da geliyordu. Aile, hem Ergir'den hem de İstro'dan bir emanet olduğu için halıyı atamamış ama aynı zamanda evde tutmaktan da korkmuş. Ancak belirli bir zaman sonra halı, meşru bir eşya olarak görülmeye başlanmış.

Bolşevik yönetici seçkinlerinden duyulan aynı korku, birçok ailenin Ergir hatıralarını yok etmesine sebep olmuş. Bazıları geçmişle olan tüm bağlantılarını kesecek kadar ileri gitmiş. Anne ve baba tarafı, Muş'un Tsonk köyündeki katliamlarda kurban edilen Tsamakasar köyünden Mher Vardanyan, bize Soykırım sırasında yetim düşen babasının hikâyesini anlattı. Sonradan bazı akrabalarının hayatta kaldığını ve İstanbul'da yaşadıklarını öğrenmiş:

“İstanbul'dan birinin hep babamla konuştuğunu, mektuplar yazdığını vesaire bilirdim ama o [baba], bütün mektupları [komünistler tarafından] cezalandırılmaktan korktuğu için yaktı... Muş'tan fotoğraflar getirmişlerdi, korkudan hepsini yaktılar.”

Bu eşyalardan ve somut sembollerin dışında, belirli gelenekler de Ermenistan'daki Muşlu Ermeniler için sembolik bir anlam kazanmıştı. Bunun en iyi örneklerinden biri, Irind köyünden Taron Muradyan'ın hikâyesiydi. Taron'un ailesi, her akşam toniri yakıyordu ve bu gelenek Muş'tan geliyordu. Aslında bu garip bir durumdu, zira tonirde genelde haftada bir kez ekmek pişirilirdi, her gün değil. “Dedem nineme toniri her gün, kış aylarında bile yaktırdı. Bu gelenek Ergir'den geliyor. Dedem, her gün taze lavaş kokusuna hasret duyardı”. Taron, bunu, bu gelenek sayesinde, dedesinin memleketi Muş'la bağını sürdürmesi ve bir şekilde onun için yas tutması şeklinde yorumluyordu.

Birçok aile için, Muşlu Ermeniler arasında yaygın olan yemeklerin hazırlanma süreci de çok özeldi. David Hovsepyan,

bize Muş'ta, harisayı çoğunlukla erkeklerin hazırladığını ve bu hazırlama sürecinin kendileri için özel olduğunu anlattı:

“Babam köyün muhtarıyken, Erivan'dan temsilciler geldiğinde, babam onlara harisa ikram ederdi. Onu, tonirde pişirirdi ve belli bir kıvama gelince, büyük bir kazana aktarırdı... Tüm gece boyunca pişirirlerdi ve annem gidip baktığında, eğer çok yoğunsa bazen biraz daha su katarı. Süreçten erkekler sorumluları. Sabah, piştiğinde karıştırmak için kangar getirirlerdi ve ona trkots denirdi. Sulu ve akışkan oluncaya kadar karıştırırlardı.”

Bu gelenekler, bir şekilde insanları sembolik olarak Muş'a ve birbirine bağlı tutmayı başarmıştı. Ailelerinin Muş'ta yapmış oldukları şeyleri tekrarlayarak, onlara Muş'a ait olma hissi veren bir duygu, empati ve pratik düzeyi sağlamayı başarıyorlardı.

Kişisel ve ailevi gelenek ve sembollere ek olarak, Ermenistan'daki Muş ve Sason'dan gelen insanları birleştiren, ortak olarak paylaştıkları genel bazı semboller vardı. Bu semboller sonradan Ermenistan'da yaratılmışlardı ve şimdi

bu yeni kuşakların kimliklerinin önemli bir parçası. İlginç bir şekilde, paylaşılan bu ortak semboller, geçmişle bir bağlantı kurma denemesi gibi gözüküyor ve genellikle Soykırım'la veya o dönemle özdeşleştiriliyordu. Semboller, evin en görünür duvarına asılmış Batı Ermenistan haritalarından, köy merkezlerine yerleştirilmiş Andranik ve Gevorg Çavuş gibi Ermeni fedailerinin anıtlarına kadar çeşitlilik gösteriyordu. Hatta köyler arasında hangi anıtın ilk önce dikilmiş olduğuna dair tartışmalar bile vardı. Örneğin, Voskehask köyünde karşılaştığımız insanlar, köylerindeki anıtın, sadece bir büst olan Ujan'dakine (genel olarak Ermenistan'daki ilk Andranik anıtı olarak kabul görülür) nispetle ilk tam boy Andranik anıtı olduğunu iddia ediyorlardı. Eğer kişisel ve aileden kalma eşyalar, insanlara memleketleriyle olan bağlarını canlı tutmada yardım ediyorsa, anıtlar gibi ortak ve kamusal semboller de, Soykırım'ı hatırlamalarına yardım ediyor.

Yaygın olarak paylaşılan en önemli sembol ise muhtemelen 24 Nisan. 24 Nisan, tüm dünyadaki Ermeniler için Soykırım'ı anma tarihi olsa da, Ermenilerin bu gündeki anma biçimleri birbirinden farklıdır. Köylerinde hangi geleneklerin yaygın ve iyi korunmuş olduğunu sorduğumuzda, Tsmakasar'dan Jivan Yeghiazaryan şöyle cevapladı:

“Muş Vadisi'nden gelen gelenekleri mi kastediyorsun? Çoğunlukla, tüm Ermenistan için öyledir ama Nisan'ın 24'ü burada özeldir. Ateşler mesela. Sınırın öte yanındaki Türkler görsün diye kuruyoruz. Bu diğer yerlerde yaygın değil. Mesela Gümrü'nün Leninakan'ın (Gümrü) Artık köyünden insanlarla da görüşüyoruz ve onlar, “Hayır, ne kadar aptalca şeylerle uğraşıyorsunuz” diyorlar. Yani, biz 24 Nisan'da büyük bir ateş yakmak için kullanabileceğimiz neyimiz varsa -çıkma tekerler, bu iş için en iyisidir- kullanıyoruz. Mesela, ben köylerin çevresinde dolaşırım ve parçalanmamış ama sökülmiş lastik görürsem, almak için 500 dram bile veririm ve köye yollarım. Herkes bir şeyler getirir ve 1915'te olanların temsili için ateş yaka-

çağımız dağın tepesine götürmek için büyük bir arabaya yükler. Bu eylem, “Bak! Burası bizim bölgemiz, bu dağ görüyor musun?” anlamına gelir. [Dağ göstererek] Ateşler, onun üzerinde yakılır ve bu görülebilecek en yüksek nokta ve bu tarafı ateşlerle kaplanır. Öteki tarafta daha az var, Aragats’a yaklaştıkça daha da azalır... Tüm bu çaba, “Yaşımız fark etmeksizin, görmüş olup olmamamız fark etmez, biz bunu unutmadık” demek için [Duygusal bir iç çekişle söylüyor].”

Dağın tepesinde yakılan bu ateşler, Türkiye sınırındaki birçok köyün sakinleri için hatırlamanın yaygın bir yolu. Sınırın Türkiye tarafındaki köylere gitmediğimizden, yakılan ateşlerin orada tam olarak nasıl yorumlandığını bilmiyoruz.

Aile eşyaları ve gelenekleri de, kamusal alandaki semboller gibi Ermeniler için kutsal. Bu eşyalar ve gelenekler, Muş Ermenilerinin Soykırım ve kayıp memleketlerine dair hatıralarını korumalarına ve hissiyatlarını nesilden nesile aktarmalarına yardım etmiş. Ermenistan’da karşılaştığımız insanların, dedelerinin ve ailelerinin hikâyelerini anlatırken, 1915’teki şiddetli yıkımı birebir yaşamış ve şahit olmuşlarcasına sunmalarının sebebi de bu olsa gerek. Bu maddi kültürün yanı sıra birçok gelenek sayesinde, Muş Ermenileri memleketlerine geri dönme ve yaşamlarına ata topraklarında devam etme umutlarını korumaktalar.

Muş’ta, evler, aynalar, bağlar ve kiliseler gibi Ermeniler tarafından terk edilen şeyler, sadece tarihi temsil eden maddi kültür değil; aynı zamanda, bu bölgedeki Ermeni nüfusunun varlığının sembolleri haline de geliyor. Muş’taki görüşmeciler, “burası, Ermenilere ait” veya “bu ülke sizin [Ermenileri kastederek]” gibi cümleleri tekrarladılar. Muş’ta, başka yerlere götürülen eşyalar, Ermeniler için Muş hayatının geriye kalan son sembolleri ve memleketleri Muş’la olan bağlarıyken, Ermenilere dair hatıralar, esas olarak Ermenilerin geride bıraktıklarıyla özdeşleştirilmiş.

Muş ve Ermenistan’da karşılaştığımız insanlar, ilk başta bize göstermedikleri taslar, aynalar ve sandıklar gibi basit

şeylerden kutsallarmış gibi bahsediyorlardı. Nihayetinde, hislerini ve bu eşyaların sahipleri için ne kadar önemli olduğunu anlayabildik. Ermenistan’da yaşayan Mshetsi Ermenileri için bu objeler, Muş’tan geriye kalan biricik şeylerdi. Sahiplerine, kaybedilen insanları ve yerleri hatırlatıyorlardı ve bu sebeple, duygusal değerleri büyüktü. Öte yandan, Muş’ta Ermenilerden geriye kalan objeler, bugün Muş’ta yaşayanlara Ermenilerin bir zamanlar orada yaşadığını hatırlatıyordu.

Muş’ta, geçmişten kalan objelere, yeni ve derin anlamlar ithaf edildiğini gördük. Bugün Muş’ta yaşayan insanlar, özellikle şehrin uzun zamandır orada yerleşik ailelerinden gelenler, Muş Vadisi’nden Ermenilere karşı bir hassasiyete sahipler. Ermenileri, hem maddi kültürle, hem de belirli mesleklerle özdeşleştiriyorlar. Böylece, Ermenilerden kalan yıkılmış kiliseler, bağlar, aynalar ve diğer nesnelere, onların Muş’ta Ermenilerle ilgili hatıralarını canlı tutmalarına yardımcı oluyor.

Muş’ta kaldığımız süre içerisinde, Muş ve Sason arasındaki dağların tepelerinde yer alan bağları ziyaret ettik. Bu güzel manzara, bize ilham verdi. Bağa vardığımızda, bağın her şeyiyle ilgilenen ve orada yaşayan Kürt Tefik Rençber’le tanıştık. Karşılıklı olarak birbirimizi tanıttığımızda, Tefik grubumuzda Ermenilerin olduğunu farkına vardı. Duygusallaştı ve “Burayı soruyorsunuz; burası kimindi, burası Ermeni’nindir. Hak ne demek biliyorsun? Hak, Allah’ın adıdır. Burası Ermeni’ninmiş zamanında, şimdi değil” dedi.

Tevfik, bir zamanlar Ermenilere ait olan bağlar hakkındaki hikâyesine böyle başladı. Görüşmecimiz, babasının anlattığı hikâyelerin detaylarını hatırlayabiliyordu ve hatta bize bağların sahibi olan Ermenilerin isimlerini dahi saydı. Heyecanlanmıştı ve grup üyelerimizin, özellikle Ermenilerin, bağdaki üzümlerden yemesini istedi. “Hadi siz de bu üzümleri yiyin, bunlar sizin babalarınızın, dedelerinizindir.” Onun da sonradan dediği gibi, ne Türkler ne de Kürtler, bağcılıkla pek uğraşmamıştı:

“Ermeniler, şarap yapmak için üzüm yetiştirirlermiş. Babam, bağcılıkla uğraşan birkaç Müslüman’dan biriydi. Burası benim babamın malıdır. Bunu Hazine’den¹ almıştır. Ermeni’nin malı ya, hazinenin işte... Hazine satmış bunu babama. O zaman kim alırsa alabilirdi hazineden el konulan malları. Benim babamın Sepan’ın bağıdır.”

Tevfik’in önceki mülk sahiplerini hatırlaması, Ermenileri şarap yapımı veya bağcılıkla özdeşleştirilmiş olduğunun kanıtıydı. Toprağın verimliliği, Tevfik’in babasının Ermeniler hakkında anlattığı hatıraları canlı tutmasına yardım etmiş. “Bu topraklar çok verimlidir. Hiçbir şey ekmezsin, yine de meyve verir. Bunun kökü aynı yılan gibi. Bahar oldu mu, kabuğunu atıyor ve kendini tazeliyor” diyor Tevfik ve ekliyor: “Bunlar, iki bin yıldan fazladır burada. Bu bağ da en az bin yaşında.” Aslında üzümlerinden bahsederken Türkçedeki “üzüm”ü değil de, Ermenicesi olan khaghogh’u kullanıyordu.

Şimdi Muş’ta sadece birkaç bağ var. Fakat Ermeni mülk sahiplerinin mirası solmuş değil. Bir zamanlar Muş’ta altı şarap fabrikası varmış. “Şarapları Avrupa’ya, Fransa’ya yollarlarmış.”

Üzümler dışında, Tevfik bize çay ve kahve ikram etmek istedi. Fakat sayımız fazlaydı ve yeterli sayıda bardağa sahip değildi. Türkçede bir deyim vardır, bir fincan kahvenin kırk yıllık hatırı olurmuş... Aslında, kahve ya da çay içmedik; fakat bir salkım khaghogh’un bir fincan kahveden daha değerli olduğunun, en az bin yıllık bir dostluğu işaret ettiğinin farkına vardık! Yani üzümlerin tadına bakabilecek kadar şanslıydık ve biz ayrılırken, Tevfik, Ermenistan’a selamlarını yolluyordu, “Eğer gelirlerse, benim gözüm gönlüm onların. Hepsini gösteririm bu bağların” diyerek.

Daha sonra, eski Muş’u ziyaret etmek için şehre döndüğümüzde, güzelliğiyle tüm grubun dikkatini çeken bir evle kar-

¹ Ermenilerin el konulan malları, ilk önce “emval-i metruke” olarak kayda alınmış, daha sonra Devlet Hazinesi’ne bırakılmıştır. Bu varlıkların çoğu, Balkanlar veya Kafkasya’dan gelen göçmenlere verilmiştir. Geriye kalanlar, çoğunluğu “Ekonominin Millileştirilmesi” adı altında, farklı planlar çerçevesinde satılmıştır.

şlaştık. Evin etrafında dolanırken, Salim ve ailesiyle tanıştık. İtinayla Ermeni eşyaları toplayan Salim, sahibi Petros Efendi olarak bilinen bir Ermeni evinde yaşıyordu.

“Bu ev sonradan yapılmı. Ben, şu görmüş olduğunuz evde doğdum. Fakat şimdi sadece kalıntıları var. O atalarımıza Petros Efendi'den kalma bir yer. Onlardan duymadım. Buraya Meryem Ana Kilisesi'ni görmeye Erivan'dan gelen bir turist grubu vardı. Bana San Fransisco'lu bir tanesi, Petros Efendi dediğim zaman, dedi ben onu tanıyorum. Onun bir torununun Gürcistan'da olduğunu bize söylediler.”

Büyük bir ayna, onun için çok önemliydi ve Ermeni sahibinin çocuklarından biri gelip alıncaya kadar saklayacağını söyledi.

“O benim babamın babasından kalma. O, babama kalmış. Babamdan da bana kalmış. Benden de artık torunamı kalır kime kalır?”

Öğrendik ki, Ermenilerden kalan tek şey o ayna değilmiş. Salim'in eşi, “Valla dolap vardı, tepsi vardı, leğen vardı. Bakır kazan ve tencere vardı... Şimdi orada iki kazanım, bir de leğenim kalmış, başka hiçbir şey kalmamış” diye anlattı.

Salim diğer kazan ve leğenlere ne olduğunu açıklamasa da, muhtemelen bazıları çalınmıştı. Sonuç olarak, kalan eşyaları evlerinin çatısında saklı tutuyorlardı. Salim, bize ayrıca, babasından duyduğu şekliyle mahallesini tanıttı: “Kalenin üstü ve arkası Müslüman bölgesiymiş. Aşağısı da, buğday meydanından ileri dereye kadar olan bölge Ermeni mahallesiymiş... Yolun karşısında, Fransız mektebi ve Alman hastanesi varmış.” Okuldan ve hastaneden geriye kalan taşları görmek için ayağa kalktığımızda, Salim eşine içeriden bir şeyler getirmesini söyledi. Eşi, üzerinde bir isim ve bazı iletişim bilgilerinin bulunduğu bir kartvizitle döndü.

“Burada yaşayan Bodil Biorn adında Alman (Norveçli Bodil Biorn'dan bahsediyor) bir hemşire vardı. Onun torunu beni ziyaret etti. Bize geldi ve biz onu misafirimiz olarak ağırladık; bir süre burada kaldı. Aslında bizi Norveç'e davet etti ama durumumuzu görüyorsunuz, biz oralara kadar nasıl gideriz? Babam, bana Bodil Biorn'un çok güzel bir kadın olduğunu anlatmıştı. Ve çok iyi at binermiş. Babam, dedemin tek erkek çocuğuymuş, o yüzden dedem ona

güzel bir hediye vermek istemiş. Bodil Biorn'un atını satın alıp oğluna hediye etmek istemiş. Ama o reddetmiş; çünkü at, ona bir rahibin hediyesiymiş. Bodil Biorn dedeme kendisine verilen hediyeyi satamayacağını söylemiş."

Yani, Salim için Petros Efendi'nin evinde yaşıyor olmak, ayna ve diğer eşyalar, kişisel ve aynı zamanda kültürel tarih olmak üzere iki anlam taşıyordu ve o bunları, gelecek nesillerde bir gün gerçek sahiplerine verme umuduyla tutuyordu.

Muş'tayken, çevre köylerde de görüşmeler organize ettik. Bir Çerkes köyünde, Arap olan Mümtaz'la görüşme yaptık. O da, Ermenilerle ilgili babası ve dedesinden duyduğu birçok hikâyeye sahipti. Mümtaz şöyle açıklıyordu: "Çengilli Kilisesi var, orası önceden pagan tapınağıymış. Ermeniler ilk Hıristiyanlardır, burayı kiliseye çevirmişler. Ermeniler milattan önce de buradaymışlar yani."

Mümtaz, büyüklerinden Ermenilerin meslekleri ve gündelik işleri hakkında hikâyeler dinlemişti:

"Bağcılık varmış ve Muş şarabı, Fransa'da yok satarmış. Şu karşı bağlar, İncebel bağları var. Pamuk ve Mongok bağları var. Ermeniler, aynı zamanda, zanaat ve demircilikle de uğraşmışlar."

Muş'taki Ermeni yaşamı hakkında konuşmaya devam

ederken, Mümtaz'ın oğlu duduk çalmaya başladı ve Mümtaz, "Biz buna Ermeni çalgısı diyoruz, yani bunun Ermeni çalgısı olduğunu biliyoruz, ama sonradan adı değişti. Şimdi mey deniyor ama biz bunun Ermeni olduğunu biliyoruz" dedi.

İsminin zil veya kilise çanından geldiğini öğrendiğimiz (Genç ilkokul öğretmenin bize anlattığı kadarıyla) Çengilli'de, Aziz Garabed Manastırı'nın harabelerinde kısa bir gezi yaptık. Dolaşmaya devam ettikçe, ev duvarlarında bazı taşlar fark ettik ki, duvarı oluşturan diğer taşlardan farklıydılar. Bazı taşlarda Ermenice yazılmış kelimeler, harfler, kitabeler, Hıristiyanlığa ait semboller, oymalar ve tarihler vardı. Taşlar, Manastır'dan alınmış gibi gözüküyordu. Duvarlarda, evin yapım tarihini gösteren semboller ve oymalar vardı. Örneğin, Çengilli'de pek çok evin üzerinde evin yapıldığı yılın, mesela '1962' şeklinde yazılı olduğunu fark ettik. Muş'un diğer köylerinde buna rastlamamıştık. 1915 sonrasında köydeki yeni hayata ve yeni yerleşimcilere göre değiştirilmiş ve dönüştürülmüş başka dini ve kültürel semboller fark ettik. Ermenistan'daki mezar taşları ve pasaport benzeri kişisel kayıtlar gibi, insanlar, evlerin üzerine böyle simgeler yaparak, Muş'la olan bağlarını sembolik olarak korumak istiyorlarmış gibi görünüyordu bize. Duvarlardaki tarihler, tarihi o andan itibaren yeniden başlatma dileğini temsil eder gibiydi, fakat yine de bütün var olan harabeler ve geçmişin kanıtlarının arasındalardı.

Muş'un Goms köyünde, bize Ermeni sembolünü "kurtarma" hikâyesini anlatan Mehmet Koç'la görüştük:

"O taş ordadır. Ben tepedeydim, köylüler getirmişler köyün içine. Ben köyün içinden gördüm getirdim buraya. Buraya getirdim ve onu korudum. Tarihi eserdir, Ermeni yazısı da var üstünde. Haç var, bir şeyler var."

Mehmet, babasının ona Ermenilerin temel özellikleri hakkında anlattıklarını da anımsıyordu. "Babam diyordu, beraber yaşıyorduk, onlar merhametli, vicdanlı adamlar. İyi insanlardı. Onlar çalışkandı."

Muş'ta yaşamış Ermeniler hakkındaki pek çok hoş hikâ-

veyale, Mehmet Koç adeta Goms'taki Ermeni mirasını da muhafaza ediyordu. Yukarıdaki hikâyeler, bugün Muş'ta yaşayan birçok insanın, Ermenilerle bağlarını sürdürdüklerini ve tarihlerinin onlarla ilişkili olduğunu gösteriyor. Büyük oranda yıkılmış olan birçok Ermeni kilisesi, Ermeni evleri, Ermenilerden kalan mülkler ve eşyalar, Muş'un şimdiki sakinlerine, acılı bir geçmiş ve Ermeni komşularının memleketlerinden zorla sökülüşlerinden yadigâr.

Aynı zamanda, Ermenistan'da ziyaret ettiğimiz köylerde, neredeyse bütün aileler, atalarının anılarını, o topraklardan getirilen ve kutsal sayılan eşyalarla muhafaza ediyorlar. Gerçekten de, bize gösterdikleri tüm nesnelere, eşsiz ve kesinlikle, bir nesilden diğerine taşınan memleketin güzelliğini ve bereketini temsil eden duygusal değerlerle tamamen doluydu.

Muş ve Ermenistan'da geçirdiğimiz süre boyunca, tarih ile tutulamaz bir şey olmadığını keşfettik. Görünürde elle tutulamaz olanı ulaşılabilir kılmaya yardımcı olan bazı araçların olduğunu öğrendik. Görüşmelerimizde, görüşmecilerimizi geçmişe bağlayan ve o geçmişi hepimiz için hayata taşıyan sembol ve hatıra eşyalar gördük. Aynı zamanda, şiddete ve insan ruhunun gücüne dair hikâyelerden de öğrendiğimiz çok şey oldu. 1915'te hayatta kalmayı başarmış atalarına dair hikâyeleri tekrar anlatırken, gözyaşlarını tutamayan insanlarla ve her türlü duyguyla karşılaştık. Neredeyse bir asır geçmiş olsa da, tarih unutulmamıştı ve birçokları için kaybın derin acısı hâlâ çok tazeydi.

Ermenistan'da görüşmecilerimizin hiçbir zaman görmedikleri Türkiye'deki topraklarla nasıl o kadar derinden bağlı olduklarını gerçekten anlamak zor olabilir. Ailelerinin ve atalarının trajik hikâyeleri onların tarihi unutmalarına asla izin vermeyecek. Hatıralar canlı ve Muş'tan getirilmiş eşyalar, hatırlamanın sebeplerinden biri. Ermenistan'daki birçok insanın, kendi geçmişini ve atalarını, memleketlerinden gelmiş bu eşsiz eşyalarla tanımlamasının sebebi bu. Bunlar az ve küçük nesnelere, geride bırakılanlara dair taşıdıkları umut çok büyük.

Öte yandan, sadece Muş Ermenilerinin değil, tüm Erme-

nilerin Ergir'den getirmiş oldukları bir şey var. O da Ararat Dağı. Ararat Dağı, genellikle İncil bağlamında düşünülündüğünden, Ermeniler için kutsal bir şey. Bu yüzden, Ermenistan'daki insanlar, evlerinin balkonlarının Ararat'ı görmesini çok önemsiyorlar. Aslında Ermenistan çok dağlık bir bölge olduğundan, daha başka birçok dağa sahip, fakat Ermeniler halen Ararat'ın yasını tutuyorlar. Görüşmecilerimizden biri olan Hagop'un Muş hakkında konuşurken, arkasındaki camdan görünen Ararat manzarasına bakarak, "Eğer oraya gidebilsem, Ararat'ın arkasını da görmek istiyorum" demesi ilginçti. Aslında Ararat, Ermeniler için yaşayan bir tarih, terk etmek zorunda bırakıldıkları memleketleriyle bağ kurdukları nokta. Ermenistan'daki görüşmecilerimiz bize memleketleri hakkında farklı semboller gösterdiler. David Hovsepyan için bu bir tasta, Aramayis Israelyan için bir kemer ve başkaları için başka şeyler... Fakat Ergir'i temsil eden tüm bu şahsi eşyaların üstünde, Ararat Dağı, tüm Ermeniler için bir ulusun geçmişinin, şimdiki zamanının ve geleceğinin vücut bulduğu Ergir'in en bilinen ve en birleştirici sembolü.

Ararat'ın iki yanında da eşsiz hikâyeleri ve çelişen duyguları paylaşan insanlarla tanışma şansımız oldu. Onların aracılığıyla biz, Ermenistan ve Türkiye'den öğrenciler, hep beraber tarihte bir yolculuk yaptık. Sonuç olarak, anladık ki, ortak tarihimizdeki acı ve trajediyi kabullenmeden barış içinde bir gelecek yaratmak imkânsız.

Tecrübemiz gösterdi ki, tarih, durağan ve geçmişte terk edilmiş bir şey değil. O, atalarının anıları ve hikâyelerini hatırlayanlarca canlı tutuluyor. Ararat'ın iki yanında da keşfettiğimiz maddi kültür, bir tas ya da bir kilise, bu tarihi muhafaza ediyor. Bu anılar ve objelere derin kişisel bağlılık, bize, herkesin geçmişin unutulmadığı, fakat anıldığı daha iyi bir gelecek istediği umudunu verdi. Böyle basit şeyler, tarihi ve geçmişini temsil ve geleceği sembolize etmekte büyük hünere sahip olabilir.

A photograph of a ruined stone building with arches, looking out over a valley with mountains and autumn foliage. The scene is captured from an elevated position, looking through a large, dark stone archway. The foreground is filled with rubble and broken stones. In the background, a valley is visible, with rolling hills and mountains covered in green and yellow foliage, suggesting an autumn setting. The sky is a pale, overcast grey.

FOTOĞRAF

Giriş

Bu yerel tarih projesi Muş Vadisi ve Ermenistan'daki Muş kökenli insanların gündelik hayatlarını görselleştirmek ve belgelemek amacıyla yürütüldü. Türkiye ve Ermenistan'dan katılımcılardan oluşan ayrı bir fotoğraf grubu olarak bizim esas görevimiz buydu. Projedeki her grubun kendine ait bir veri toplama, saha araştırması yapma ve sonuçları sunum şekli vardı.

Proje sırasında öğrendiğimiz en önemli şey kendi hayat deneyimlerimizin, duyduğumuz ve anlattığımız öykülerin zihnimizde her daim bir iz bırakıyor olduğuydu. Hatırlamanın bazen çok kişisel bir deneyim olduğunu öğrendik. Sınırları aşarak öyküler paylaşmanın ki bunlar gerçek, kültürel, duygusal ya da metafizik sınırlar olabilir, çok karmaşık bir süreç olduğunu keşfettik. Yaptığımız çalışma sayesinde fotoğrafa gücünü veren kendine özgü anlatısının konuşma, metin veya performanstan farklı olduğunu gördük.

Fotoğraf, ilk bakışta birbirleriyle çok az yakınlığı olan nesnelere bir benzerlik kazandırır. Farklı ve birbirinden bağımsız nesnelere, aynı fotoğraf çerçevesi içinde yan yana belirdiklerinde benzer ve alakalı görünebilirler. Her bir nesne, bu yolla kendi bağımsız rengini, dokusunu, göreceli boyut ve hacmini kaybeder, ama bunun yerine ortak bir stil ortaya çıkar. İşte bu yüzden fotoğraf karesindeki hiçbir şey, aynı kare içinde yalanan diğer şeylerden bağımsız olarak var olamaz. Ayrıca fotoğrafçının siyasi gündemi, kişisel yükü ve üslubu fotoğraf karesinde yer alacak hiçbir nesnenin rastgele bir şekilde görünmesine imkân vermez.

Bu açıdan bakılınca, Muş Ovası ve Ermenistan'daki çeşitli yerlerde çektiğimiz fotoğraflar sadece estetik kaygılarla üretilmiş birtakım görüntü ya da portrelerden daha fazlasıdır. Pek çok farklı zaman diliminin bir yerde yoğunlaştığı yerlerin eski zamanlarının günümüze tercümelediği, birer "merhaba" sonrasında kendini bize açtı. Fotoğraf çekmek bize bütün bu örnekleri alışıl gelmiş olanın dışında görsel bir açıdan anlama, algılama ve paylaşabilme fırsatını veren bir araçtı. Dahası, fotoğrafçılık, başlangıçta tamamıyla amatör olan, ancak "belgesel fotoğrafçılığı" rolüne girmeye

hevesli sekiz insanı birbirine bağlayan bir araç da oldu. Bu noktada katılımcıların fotoğrafları çevreleri ve özellikle ziyaret ettiğimiz yerlerdeki insanlar ile bir iletişim aracı olarak kullanırken hissettiği endişeleri dile getirmekte fayda var. Fotoğrafçıların birçoğunun fotoğrafçılık etiği ile ilgili olarak esas endişesi — grubumuzdan bir katılımcının da bir keresinde açıkça belirttiği gibi — fotoğrafı çekilen insanların hayatlarından anlar çalıyor gibi hissetmeleriydi. Bu tür bir his, fotoğrafçıların bu türden projelere giriştiklerinde karşılaştıkları en büyük zorluklardan biridir. Ünlü Amerikalı yazar ve edebiyatçı Susan Sontag'ın da belirttiği gibi, bir insanın fotoğrafını çekmek, o insanı kendini hiç görmediği bir biçimde görmek, kendini hiç bilemeyeceği gibi bilmek; onu sembolik olarak sahip olunabilecek bir nesneye çevirdiği için haklarını ihlal etmek demektir. Bu his büyük ihtimalle, katılımcıların fotoğrafçı rolleriyle gerçekten kurdukları ilişkiyi gösteriyor.

Proje sırasında içine girdiğimiz maceralar ve hikâyeler çok renkli ve çeşitliydi. İlerleyen sayfalarda göreceğiniz fotoğraf denemeleri çoğunlukla, birbirini takip eden kuşaklar tarafından benimsenen veya tamamıyla bir kenara bırakılan maddi kültüre, hafıza ve anlatıların aktarıcısı olan insanlara — bu insanların arasındaki iletişim, korku, güvensizlik ve zihinsel sınırları nasıl algıladığımızı dair hissiyatımıza — ancak aynı zamanda değişime duyulan hasrete yoğunlaşıyor. Fotoğraf grubunun denemeleri bir görsel temsil olmanın yanı sıra, hikâyelerimize antropolojik bir yaklaşım da getiriyor. Vicdanımızı sızlatan bu deneyimler, hikâyeler, hatıralar, ilişkiselikler ve olaylar katılımcıların alternatif zihinsel haritalarının çerçevesi içinde düzenlendi.

Bu projenin temel hedeflerinden başka bir tanesi de bir şehrin asla sadece bir toprak parçasından ibaret olamayacağını göstermekti. Her şehir dünyanın yüzeyinde bir alan kaplar, ancak bir şehir her zaman bundan daha fazlasıdır. Bir şehir ondan maddi olarak ne kadar uzakta olursak olalım, düşüncemizde ve hafızamızda yer kaplamaya devam eder. Genel olarak bu kitap ve özellikle ilerleyen sayfalardaki fotoğraf bölümü, günümüz Muş şehrinin etrafındaki köylerle birlikte, Ermenistan Cumhuriyeti'nde Muş kökenlilerin yaşadık-

ları köyler bağlamında da olduğu gibi, gündelik hayata nasıl uzandığı, şekil aldığı ve deneyimlendiğini göstermeyi amaçlıyor. Bu “uzanma” hali Muş'a dair hikâyelerin (hafıza yoluyla) kuşaktan kuşağa geçmesi, Muş'tan getirilen nesnelerin kullanılmaya devam edilmesi (maddi kültür) ve geride bıraktıkları yerlerle hala bir şekilde bağlı kalan insanlarla karşılaşmalar yaşayarak mümkün oluyor.

Biz yukarıda bahsedilen karşılaşmaları sadece Ermenistan ve Muş halklarında aramakla kalmadık, aynı zamanda fotoğraflarımız aracılığıyla Muş'un, hafıza ve maddi kültürün içinden Ermenistan gündelik hayatına nasıl uzandığını görselleştirmeye de çaba sarfettik. Fotoğraf grubumuzdaki katılımcıların hiçbirinin, Muş ve Ermenistan'daki iki haftalık saha çalışmasından önce profesyonel bir fotoğrafçılık geçmişi yoktu. Hepsi farklı geçmişlerden geliyordu fakat bu projenin esas amacının, insanlar ve memleketleri arasında kaybolmak üzere olsa da hâlâ var olagelen bağlantıları belgelemek ve yorumlamak olduğunu kavradılar. Ayrıca, Muş Vadisi ve bunlara Ermenistan'da denk gelen köylerdeki günümüz yaşam tarzlarına dair bir bakış açısı da geliştirmeyi başardılar. Böylelikle biz, bu iki kamp süresince kazandığımız deneyimlerin hep birlikte bütünlüklü bir görüntüsünü yarattık.

Grup çalışmamızda ortaya çıkan bir mesele, katılımcıların birbirleriyle tartışacak ve hatta paylaşacak çok fazla bir şeylerinin olmamasıydı. Hazmedilmesi kolay olmayan öyküler karşısındaki bireysel algılar veya her birimizin çektiği veya gördüğü fotoğrafların etkisi söz konusuydu. Ortaya çıkan görüntüler katılımcıların kalp ve tahayyüllerine o kadar yakındı ki daha büyük bir söylemin parçası haline getiremediler. Bundan dolayı kitabın bu kısmındaki fotoğraf denemeleri görece daha soyut ve betimleyici nitelikte: Hatta ilk bakışta göze naif veya yumuşak görünebilirler. Okuyucuyu keskin hissiyatlara sevk etmekten ziyade, hassas konuları daha sakin bir şekilde gözlemlemeye teşvik ediyorlar. Dolayısıyla birazdan göreceğiniz denemelerde fotoğraflar sahnenin esas oyuncularındır, kendileri adına tekil olarak konuşabilirler ve okuyucuların farklı yorumlarına da açıktırlar.

Geçmişin Sınırlarını Kaldırmak; Şimdiyi Odağa Geri Getirmek: Ulus-Devlet Sınırları Çağında Haritalandırmak ve Hikâye Anlatmak Betül Kaya (Türkiye)

Bu proje, beni bir şehrin geçmişinde çok yönlü bir yolculuğa çıkardı. Zaman dilimleri arasında yolculuk yapmak zaten yeterince karmaşıktı. Bazen geçmişî günümüz söylemlerinin içine saklanmış buldum ve bu durumu yakından keşfedebilmek için ipuçları arama ihtiyacıydım. Bu projede yer almadan önce, Muş'u ziyaret etmek adına derin bir merakım hiç olmadı. Şehri ziyaret etmek ve proje vesilesiyle tanıştığım insanlarla konuşmak, beni şehir kavramı ve dil, mekân ve zaman sınırlılıkları fikirleri üzerine düşünmeye sevk etti. Eğer bu sınırlılıkları aşabilseydik ve kaybolmuş parçaları, var olmayan insanları, dilleri, kültürleri ve tarihleri geri getirebilseydik, Muş'un nasıl görünebileceği üzerine kafa yordum. İnsanlara onların hayat hikâyelerini dinlemek için ne kadar istekli olduğumuzu ifade ettiğimizde, aile ve yaşam hakkında konuşma istekleri birden arttı ve bu, sınırları aşabilmek için bir yol açmaya yönelik büyük bir adım haline geldi.

Konuşmalarımız sırasında, bana kemerler, günlükler ve hatta kilise kalıntıları gibi kişisel ve ailevi eşyalar gösterildi. Bu, zihnimde bana yer, dil veya zaman tarafından sınırlandırılmamış bir Muş haritası var etmemde yardımcı oldu. Bu proje Muş'un çok sevildiğini ve hatırlandığını öğrendiğim "görkemli günleri"ne yaptığım maddi ve metafizik bir yolculuktu. Şarabıyla meşhur Muş Ovası ile tanıştım. Üzüm bağlarıyla çevrelediği bir zamanı tahayyül edebildim. Halen hatırlanan ve söylenen, nesiller öncesinin şarkıları ile tanıştım. Hatta Muş'un geleneksel danslarını bile öğrendim. Bu deneyimleri, hem Muş Ovası'nda hem de Ermenistan'da Muşluların yaşadıkları köylerde edindim. Bu ikilik, her iki yerde birlikte konuşma, şarkı söyleme, dans etme ve tartışmalarımızla imlenen ortak bir haritayı bir araya getirmeme yardım etti.

Muş'un bu yeni temsili, sadece bizim kişisel hikâyelerimizden oluşmuyor, bunlara, Türkiye ve Ermenistan'da bizimle paylaşılan hikâyeler de dâhil. Ermenistan'da memleketi Muş olan insanlarla tanıştık: Atalarının kuşaklar boyunca yaşadığı, fakat büyükbabalarının ve büyükannelerinin terk etmeye zorlandığı bir yer.

Bugün Ermenistan ve Türkiye arasındaki siyasi sınırlar kapalı, ancak Ermenistan'da ataları Muşlu olan ve şu anda Türkiye'de Muş'ta yaşayan birçok insan için bu sınır, hatıralar yoluyla açık. Bu insanlar için, "memleket" kavramı günümüzün siyasi haritaları karar verilmeden ve çizilmeden çok önce var edilmiş. Maddi sınırlara karşın, Ermenistan'da tanıştığımız insanlar atalarının yaşadıkları köyleri büyük ihtimalle hâlâ kendi köyleri gibi rahatlıkla tarif edebiliyorlar. Günümüz Ermenistanı'nda Muş'tan gelenlerin halen Mişetsi, yani Muşlu diye çağrılmalarının nedeni de bu olsa gerek. Böylelikle kendilerine dayatılan "gerçek" sınırları kolaylıkla yıkabiliyorlar.

Muş Ovası'nda bir memleket haritalandırmak, hem bir ev fikrini hem de yerinden edilmeyi ifade ediyor. Sınırlar, Mişetsi köylerine ve orada yaşayanların fikirlerine, evde olmak ve evden uzak olma hissiyatıyla girebiliyor ve kendilerini bu şekilde yeniden var edebiliyorlar. Fakat bu, basit bir deneyim değil. Kendi kişisel haritalarımızda, sınır fikri, kolaylıkla yerle bir ediliyor görünürken, ayrılık gerçekliğini görmezden gelemeziz.

Ermenistan'ın Katnaghbyur köyünden 80 yaşında bir adam, "Yol açıldığı zaman geri dönmeyi tasarladılar" dedi. Yani hayatlarını buna göre inşa etmişlerdi. Örneğin, bir köyün yıllarca mezarlığı dahi olmadı; çünkü geri dönmeyi umut ettiler. Köylüler ölümlerini sınıra yakın bir köye gömdüler, böylece sınır açıldığı vakit, atalarını geride bırakmak zorunda kalmayacaklardı. Böylesi deneyimler, fiziksel olarak uzak, ancak zihnen yakın olan bir yere bağlanma hissiyatını daha da güçlendiriyor. Bunu, büyükbabalarının ve büyükannelerinin hatıratlarını okuyarak; halıları, kâseleri, kapları, âdet ve gelenekleri koruyarak mümkün kılmışlar. Bunlar, yerinden edilme ve kopma duygusunu azaltmak için yaptıkları gündelik pratiklerden birkaçı.

Bu, Türkiye'deki Çengilli köyündeki Ermeni Aziz Garabed Manastırı'nın taşlarıyla yapılan bir evin duvarı. Aziz Garabed Manastırı'nın harabeleri arasından toplanan taşlar Çengilli'deki yeni evlerin duvarlarının inşaatında yeniden kullanılmış. Geçmişin yıkılması ve bugünün yeniden inşası ise ironik. Üstelik manastırın tarihini bilen Ermeniler için, bu taşların ev (ve özellikle ahır ve ağıl) yapımı için kullanılıyor olması, kafalarında yeni keskin sınırlar yaratıyor. Kültürlerine,

tarihlerine ve hatıralarına saygı gösterilmediğini hissediyorlar. Aynı anda geçmiş ve şimdiyi temsil eden bu taşların, şimdiki sakinleri ile ziyaretçi Ermeniler arasındaki sınırları sadece kendi var oluşlarıyla yıkması mümkün mü? Geçmişin farklı hallerde hepimize ait olduğunu anlayabilecek miyiz?

Ermenistan'da ziyaret ettiğimiz pek çok evde, bizimle aile fotoğraf albümleri paylaşıldı. Bu albümler, yaşlı ya da merhum aile üyelerinin hatıralarından geriye kalanlar. Esasında bu fotoğraflar, bu insanların haritalarındaki pek çok detayın göstergeleri.

Muş Ovası, MS 5. yüzyılda Ermeni alfabesini icat etmesiyle tanınan din adamı ve dilbilimci Mesrop Maşdotz'un doğum yeri. Dildeki bu gelişmeyi takiben, Ova'daki pek çok kilise geniş kütüphanelere sahip eğitim merkezlerine dönüştü. Bu okullar arasındaki ağ, bölgedeki pek çok kişiyi yazma kültürü ile donattı. Bugün, kimi zaman Türkçe yazılmış olan günlükler, çok eski İnciller, el çizimi haritalar, kitaplardaki kişisel notlar gibi yazılı kültür örnekleri, sınırları aşan belgeler. Kuşaklar boyunca hikâyelerde hayat buluyorlar. Bunlar elle tutulur nesnelere olduklarından ve evlerin özel bölümlerinde saklandıklarından, hafızanın gündelik anımsatıcıları oluyorlar.

“Size bir hikâye anlatayım” diyor Ermenistan’ın Katnaghbyur köyünden 80 yaşında bir adam. O anda, her haritacının, esasında önce hikâye anlatıcısı olduğunu fark ediyorum. Hatıraları ve hikâyeleri yoluyla, bizzat insanlar, haritaların ve hikâyelerin hem nesnelere hem de öznelere. Önceki nesillerden

öğrenilen ve bugün olduğu gibi hatırlanan belki Kürtçe veya Türkçe gibi bilinmeyen bir dildeki ninniler, şarkılar, küçük kelimeler, anlamlarını hiç kaybetmemişler. İnsanlar dilini anlayamasalar da, onlardan yayılan hissiyatı ve bilgeliği takdir ediyorlar.

Her ne kadar sınırın Ermenistan tarafında hafıza iyi muhafaza edilmiş olsa da, bu insanların acılarının tanınmaması nedeniyle bastırılmış ve hasar görmüş bir hafızayı, sonraki kuşaklara aktarmaktan dolayı çırpınıyor olmaları insana acı veriyor.

Mezarlıklar da memleketin bir parçası; çünkü onlar, geçmişin belgeleri. Muş'ta ziyaret ettiğimiz Ermeni mezarlıkları yok edilmişti ve mezarlar kimsesiz bırakılmıştı. Bu, bize Voskehask köyünden 77 yaşındaki Rafik Avagyan gibi 1915'te öldürülen kişileri "mezarsız Ermeniler" diye anan insanları hatırlattı.

DAĞILMIŞ PARÇALAR

Özge Sebzeci (Türkiye)

Ruzanna Baghdasaryan (Ermenistan)

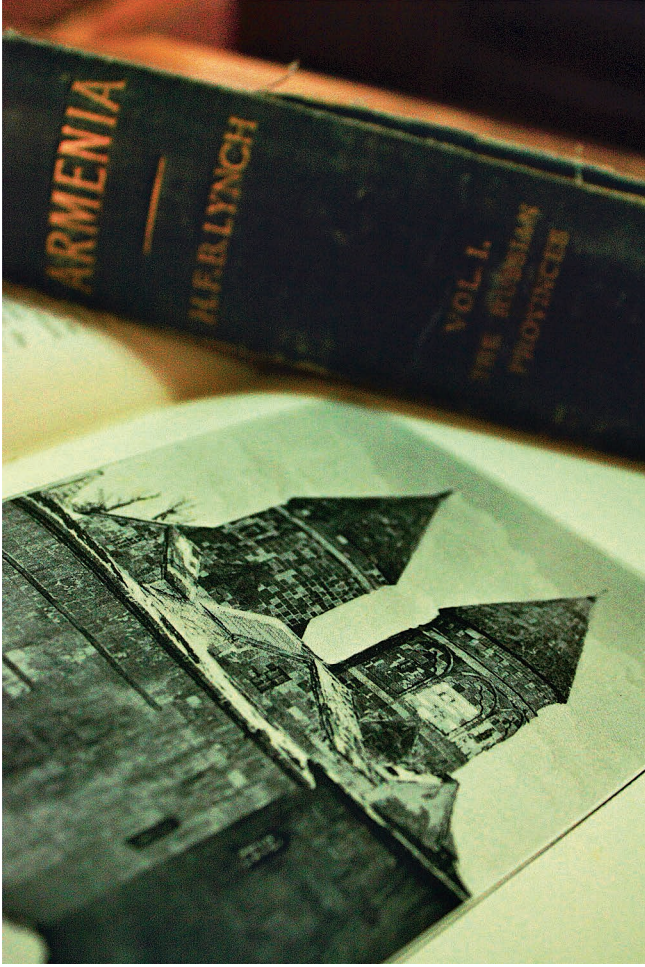
Aziz Vaftizci Yahya'nın (Garabed) kutsal emanetlerini gömdüğüne inanılan Aziz Garabed Manastırı, tarihi, Krikor Lusavoriç'in Ermeni Apostolik Kilisesi'ni kurduğu MS 4. yüzyıla kadar uzanan Muş Vadisi'ndeki en eski Ermeni manastırlarından bir tanesi. İçindeki dokuz doğal kaynak suyu ile bilinen bu alan, Hıristiyanlık öncesinde bir pagan tapınağı olarak kullanılmış ve birbirini takip eden dini gelenekler tarafından yüzyıllarca kutsal sayılmış. Manastır, folklorun içine kazınmış. Bir Ermeni efsanesine göre, Krikor Lusavoriç, Aziz Garabed Manastırı'nı inşa etmeye başladıktan bir gün sonra, manastırın burada yaşayan şeytani ruhlar tarafından yıkıldığını görmüş. Bunun üzerine, bu şeytani ruhları gömmek için bir çukur açmış, ancak bu ruhlardan bir tanesi merhamet dilemiş. Krikor Lusavoriç, bu ruhu affetmek için bir şart önermiş; bu şarta göre, ruh geriye kalan bütün hayatı boyunca manastırda kalacaktı. Yüzyıllar boyunca insanlar, bu ruhun halen manastırda olduğuna inanmaya devam etmişler. Manastır hakkındaki başka bir efsaneye göre ise kadınların girmesi yasak olan Aziz Garabed Şapel'i'ne bir gün bir köylü kız girmiş. Aziz Garabed'in kadınlara karşı gaddar bir aziz olduğu bilinirmiş ve o zamanlar, eğer bir kadın şapele girerse, o kadının delilikle lanetleneceğine inanılırmış. Kız, Aziz Garabed'den bir koca istemiş, ancak Garabed, şapele girdiği için kıza o kadar sinirlenmiş ki, onu bir hermafrodite çevirmiş. Aziz Garabed hakkında fantezi, şehir efsanesi ve tarih unsurlarını içeren birçok efsane halen anlatılmakta.

Yüzyıllar boyunca, sayısız haçkarı ve eşsiz mimarisinin yanı sıra kendi matbaası ve kütüphanesiyle bilinen Manastır, bölgedeki en önemli ruhani ve eğitim merkezlerinden biri olarak kalmış. Yapı, 18. ve 19. yüzyıldaki birkaç depremde zarar görmüş, ancak her defasında yeniden inşa edilmiştir. Muş'un Ermeni nüfusunun yok edilmesinin ardından manastır, Osmanlı ordusu tarafından yerle bir edilmiş.

Yeni sakinler nihayetinde bölgeye yerleşmiş ve manastırın kalıntılarının üzerine Çengilli isimli köyü kurmuşlar. Çengilli'deki evleri ziyaret ettiğimizde, evlerin inşa edildikleri yılları –örneğin 1962, 1981 veya 1991- gördük. İlk önce, bize, Aziz Garabed Manastırı'nın bu alanda bulunduğu gerçeğine rağmen, hiçbir iz yokmuş gibi geldi. Ama hemen ne kadar yanıltığımızı anladık. Hatta Çengilli kelimesinin sesi eskiden Muş Ovası'nda yankılanan "Çanlı Kilise"den türediğini keşfettik. Ayrıca pek çok ev, hem hafıza hem de binaların taşları anlamında, geçmişin izini taşıyor. Manastırın duvar taşları ve haçkarları etrafa dağılmış ve yeni köyün inşaat malzemesi olarak kullanılmışlar. Bu taşları, Çengilli'deki evlerin temellerinde ve duvarlarındaki yeni taşların arasında gördük.

Çengilli'nin sakinleri, bize önce muhafazakâr göründüler. Bu insanlar, küçük ve izole bir topluluk olarak yaşıyorlar, fakat köye gelen hareketli turizm endüstrisi yoluyla, dışarıyla iletişim kuruyorlardı. Ziyaretimiz sırasında, köylülerin yabancılara karşı belirli bir mesafeyi koruduklarını gözlemledik. Köyden bir adam, grubumuzu fotoğraf makineleri ve kayıt cihazları ile görünce memnuniyetsizliğini, bize "Ermeni" misafirler şeklinde bağırarak ifade etti. Onun tepkisinin tersine, yaşlı bir kadın (bu adamın komşusu) ise bizi evine davet etti. Yoğurt yapıyordu ve bizlere de denememiz için büyük, tahta bir kaşıkla ikram etti.

Sadece Kürtçe konuşan önceki kuşakların aksine, köyde pek çok çocuk Türkçe de konuşuyordu. Köye gelen yabancılar hakkında meraklıydılar ve köyün diğer köylerden neden farklı olduğunu keşfetmemiz için bize yardıma hazırdılar: Köyün dört bir yanına dağılmış Ermeni haçkarları ve işlemeli taşlar... Bir müddet sonra, çocuklar ve diğer köylüler, bizleri şimdilerde ahır olarak kullanılan şapele davet ettiler. Bu yerel yapılarının bizim yabancı grubumuz için bu kadar önem taşımasından gururlandılar. Bazı insanların eski manastır kalıntılarını koruduklarını ve manastırının öneminin sadece mallarının bir parçası olmasından değil, tarihi değerinden geldiğini anladıklarını açıkladılar. Köylülere göre, eğer yaptıkları binaların temelinde haçkarları yerleştirmiş olsalardı, Ermeni hatırasının geriye kalan en son parçaları da yok olup gidecekti.

H. Lynch "Ermenistan, yolculuklar ve alışmalar. Cilt II: Türk Vilayetleri" (1901). Bu kitaptaki fotoğraflar bir zamanların görkemli manastırının kaydıdır.

Bölgedeki insanlar, harabeleri tarihi önemlerinden dolayı korumaya çalışıyorlar. Bu fotoğrafta göründüğü üzere, bazı köylüler yapıları ahıra dönüştürmüşler.

Köylüler, ilk evlerini, Aziz Garabed Manastırı'nın taşlarını kullanarak inşa etmişler. Köyün başka yerleri ise Ermeni haçkarları ve başka işlemeli taşlarla meşhur.

Bütün köye dağılmışlar. En güzel şaheserlerin en umulmadık yerlerde saklandıklarını keşfettik.

Ortak bir dilin yokluğunda, çoğunlukla İngilizce konuşan turistler, köydeki çocuklarla çeşitli el-kol hareketleri ve çok bilindik İngilizce kelimelerle iletişim kuruyorlar. Köyde tanıştığımız çocuklar, İngilizce konuşan birçok turistle iletişim kurmuşlar ve bu yüzden, bir zamanlar bölgenin İngiliz yönetiminde olduğu fikrine kapılmışlar.

Çengilli'de sadece ilköğretim düzeyinde eğitim mevcut. Orta öğretim için çocuklar Muş'un şehir merkezine gitmek zorundalar. Genç kızların çoğuna ortaokula gitmeleri için köy dışına çıkmasına izin verilmiyor ve bu nedenle, erken yaşta evlenip çocuk sahibi oluyorlar.

Çengilli'deki pek çok kadın için, günler ev işi yapmak, lavaş pişirmek, örgü örmek ya da kış için hazırlık yapmakla geçiyor. Burada, çok ihtiyaçları olan moladalar.

Bazı kadınlar, bizim varlığımızdan rahatsız olmaksızın, gündelik işlerine ara vermeden devam ettiler. Utangaç olanlar fotoğraflanmak istemezken, bazıları, bu durumdan oldukça memnundu ve bizden çektiğimiz fotoğrafları onlara göndermemizi istediler.

Gerçekdişı ama Canlı: Gerçek ama Ölmekte

Armenuhi Nikoghosyan (Ermenistan)

Betül Kaya (Türkiye)

Arakelots Manastırı, Ermenistan'da koruyucu bir ev gibi görünüyor. 1915'te, Doğu Anadolu büyük bir yıkımla boğuldu. Köyler topluca sökülüp atıldı, aileler yerlerinden edildi, dağıldı. Ermeniler kaçmaya zorlanırken, hayaller ve hatıralar geride kaldı. Bir gün geri dönüp dönülmeyeceği bilinmeden, kaplar, eşarplar ve kitaplar gibi gündelik eşyalar, üzerine çok fazla düşünülmeden alındı. Günümüzde, Arakelots Manastırı'ndan kurtarılabilmiş olan ikonalar, sahiplerinin koleksiyonlarındaki en değerli yerleri işgal ediyor.

Arakelots Manastırı'nın öyküsü, bizim, Muş'taki ve Ermenistan'daki Muşlıların köylerindeki insanların hayatlarındaki iki muğlaklığı fark etmemizi sağladı.

İlk muğlaklık, bizim Arakelots'a yaptığımız kendi yolculuğumuzla ilgili. Yerel rehberler tarafından yönlendiriliyorduk. Tam yerini bilmiyorduk, fakat fotoğraf grubumuzun bir çeşit hac yolculuğunun ardından, eski ve neredeyse tamamen yıkılmış kiliseye vardık. Muş'a geri döndüğümüzde, kendi aramızda sonu gelmeyen bir tartışma başladı. Kilisenin tam yeri hakkında bir belirsizlik vardı: Gittiğimiz yerin orası olmadığı, başka bir yerde olduğu bize açıkça anlatıldı. Çekilen birçok fotoğraf, çobanlarla konuşmak ve böyle bir yolculuğu tecrübe etmek, kesinlikle oranın Arakelots olduğuna dair inancımızı kuvvetlendiriyordu. En azından bize göre orası Arakelots'tu. Fakat ön araştırma boyunca, bazı organizatörlerin daha önceden kilise kalıntılarını ziyaret ettikleri ve bize buranın Arakelots Manastırı olduğu söylendiği için, halen ciddi biçimde şüphe içindeydik. Neyse ki, daha sonra çektiğimiz fotoğrafları, manastırın tarihi fotoğraflarıyla karşılaştırma olanağı bulduğumuz için, şu anda "keşfettiğimiz" in Arakelots Manastırı olduğundan eminiz.

Büyük ihtimalle hepimiz, bir fotoğrafçılık konusu olarak

Arakelots'un hikâyesinin Muş'ta sona ereceğini bekliyorduk, fakat aslında sona ermedi. Ermenistan köylerindeki pek çok evde, Arakelots'tan getirildiği söylenen ikonaların fotoğraflarını çektik. Pek çoğunun gerçekten Arakelots'tan getirilmiş olduğunu ise sonradan anladık. Bu, bizim için ikinci bir muğlaklık ve bir dönüm noktasıydı. Arakelots'la bağdaştırılan ikonaların ve dinsel objelerin çokluğu ve belirsizliği, esasında bir yere bağlanmanın hangi seviyelerde gerçekleşebildiğini gösteriyordu.

Arakelots Manastırı, Ermeniler için sadece dini bir yer değil, aynı zamanda insanların yüksek eğitim gördüğü büyük bir eğitim merkeziydi. Manastırda pek çok ustanın üzerinde çalıştığı el yazmalarının tutulduğu bir de yazıhane [scriptorium] mevcuttu. Bu el yazmalarından bir tanesi olan Muş Vazaları (Moush Charyntir), bugün Erivan'daki Matenadaran El Yazmaları Kütüphanesi'nde tutuluyor. Arakelots'tan getirilen manastırın işlemeli ahşap kapısı ise yine Ermenistan'da Devlet Tarihi Müzesi'nde saklanıyor. Anneleri, babaları, büyükanlari ve büyükbabaları Muş'tan ve çevresinden kaçan pek çok insan, Arakelots'tan getirilen nesnelere büyük bir sevgi ve ilgiyle saklıyor. Bu insanlar sadece kilisenin kendisini değil, aynı zamanda oraya nasıl gidileceğini de tarif edebiliyorlar. Manastırın bütün köşelerini bildiklerine inanıyorlar ve bu inanış, insanları Arakelots'a yönlendiriyor. Neden yönlendiriyor? Çünkü objeler ve ikonalar, onları bu kutsal yere zihnen götüren biletler haline gelmiş; bu insanlar, Arakelots'u zihinlerindeki yolu takip ederek ziyaret ediyorlar, gerçekte sadece kitaplarda, fotoğraflarda yaşayan bu manastır için hatıraları onlara yol gösteriyor.

Zamanının görkemli manastırı Arakelots'un olduğu yerde, şimdi sadece harabeler var. Ermenistan'daki insanlar, Arakelots'u hatıraları sayesinde korurken, Muş'taki Arakelots harabelerinin gerçekten korunmaya ihtiyacı var. Bu harabeler, geçmişin sesleri ve eğer gerekli ilgi gösterilmezse, Arakelots'u hatıraları aracılığıyla sıklıkla ziyaret eden bu insanlar, bir gün burayı görmek için geri döndüklerinde, onunla konuşma fırsatını alsa bulamayacaklar.

Tsamakasar köyü sakinlerinin büyük özenle sakladığı kitaptan gerçek dışı ama canlı Arakelots.

Aziz Arakelots Manastırı'nın kapısı, Ermenistan Devlet Tarihi Müzesi

“Gerçek ama ölmekte olan Arakelots” ayakta kalmak için yardım çağrısında bulunuyor.

Arak Köyü, Muş. Arakelots yolunda. Muş'taki insanlar manastırın yerini çok iyi bilmezken, zihinlerinde burayı sıklıkla ziyaret edenler Arakelots'un yerini tam olarak biliyor. “Bu tepenin arkasında! Yukarıda! Şu ağaca vardığınızda arkanızda kalacak.” diyor rehberlerimiz, bize mesafeleri anlatırlarken. Kendileri de Arakelots'un nerede olduğundan çok emin değillerdi. Sadece yolun ne yönde olduğunu biliyorduk ve o yönde devam ettik. (Fotoğraf: Nane Khachatryan)

Suser köyü, Ermenistan. 1915'ten sonra Arakelots'tan getirildiği iddia edilen ikonalar ve fotoğraflar.

Voskehask köyü, Ermenistan. Birçok insanın Ermenistan'ın Mshetsi köylerindeki evlerinde bir "azizler köşesi" var.

Korku

Armenuhi Nikoghosyan (Ermenistan)

Yaşam bizi bu dünyada yolumuzu bulabilmemiz için çeşitli hislerle donatır ve bu konuda oldukça cömert davranır. İnsanın hislerini yönetebilecek gücü var, ancak bazen de, hisler kendilerini taşıyan kurbanları yönetebilecek kadar güç sahibi olabiliyorlar. Böylesi hisler parazit gibiler, sahibinin zararı pahasına kendi yararlarını gözetebiliyorlar. Korku da böylesi hislerden biri... Korku, kendisini taşıyanın içinde yaşıyor ve kurbanının aklından ve kalbinden besleniyor. Ayrıca, eğer kişi bu parazitte savaşamazsa, korku onun etrafındaki diğer insanların düşüncelerinin ve davranışlarının selametini olumsuz yönde etkileyerek yayılabiliyor. Ermeniler ve Türkler, bu iki komşu halkın temsilcileri arasında parazit gibi bir korku yayıldığı inkâr edilemez.

Türkiye'den biriyle ilk defa, ilgilendiğim organizasyon etkinliği sırasında tanıştım. Çok meşguldüm, bu yüzden, katılımcılarla iletişime geçmek için çok zamanım ve kabul etmeliyim ki, böyle bir hevesim de yoktu. Bir gün, katılımcılardan biri, konferans salonunda kaybettiği fularını bulmak için yardım istedi. O konuştukça, ben nasıl davranacağını bilmez bir halde onun gözlerine bakıyordum. Kendi kendime, "Bu Türk, benden kendisi için bir şey yapmamı istiyor, bir Türk bana bir şey soruyor!" diyordum.

Fular bulundu ama ben bir türlü her zamanki davranışlarımı geri dönemedim... Muş'taki kampın hazırlık aşamasında, kendimi çoğu kez içimde hissettiklerimle – korku, Türklere karşı içime nefret ve güvensizlik tohumlarını eken gerçeklikle yüzleşme korkusu - savaşıırken buldum. Fakat... Ben içimdeki bu parazitte daha fazla yaşayamayacaktım; derdime bir çare bulma vakti çoktan gelmişti, çünkü bu deritten mustarip olan bir tek ben değildim...

"Türkler ve Kürtler 'Ermenioğlu Ermeni' lafını küfür olarak kullanıyor. Bize [Ermenilere], yüzümüze karşı hakaret ediyorlar. Yıllar önce, Ermeni olduğumuzu söyleyemezdik; sadece arkadaşlarımız bilirdi ve başka kimseye söyleyemezdik. Eğer

Ermeni olduğunu söylersen, bazı insanlar seni bir çeşit düşman olarak görürlerdi. Biz halen korkuyoruz. Halen korkuyoruz, çünkü cahil insan çok." Bu sözler, Türkiye'de yaşayan bir Ermeni olan Hikmet'in kalbinden geçenler. Ermeni geçmişi olanların Türkler ve Kürtler arasında yaşarken halen kimliklerini açık etmekten korktuklarını görmüş. "Muş'ta bizim gibi pek çok insan var, fakat onlar [Türkler ve Kürtler] halen Ermeni olmayı kötü bir şey olarak gördüğünden, korkuyoruz..." diyor.

Muş'ta ve çevresinde, Ermeni kökenli insanlar, kendilerine "öteki" olarak tavrı alınması korkusuyla yaşıyorlar. Düzenbaz görünmek istemiyorlar, bu yüzden de bir adım geride duruyorlar.

Korkumun doğasını anlamak üzere çıktığım bu uzun yolculukta, öğrendim ki, Soykırım sırasında Ermeni komşularına yardım etmek isteyen, Muş ve çevresinde yaşayan Kürtler ve Türkler varmış, fakat... içlerinde korku vardı. "Neden Ermenilere yardım ediyorsunuz? Neden düşmanınıza yardım ediyorsunuz?" şeklindeki sözler, bir zamanlar Ermenilere ait olan bir üzüm bağının şimdiki sahibinin korkusunu yansıtıyor. Çünkü insanlar geçmişte Ermenilere yardım ederken yakalanıp öldürülmüşler.

Korku, nesilden nesle, zaman ve mekân boyunca geçerek, Soykırımın ölüm yürüyüşünden kurtulmayı başaran Ermenilerin yerleştiği yerlerden birine, Dashtadem'e ulaşmış. Khoren dedenin kendi yarattığı eşsiz bir köşesi, içinde eski günler ve hayat hakkında konuşan eski aile fotoğrafları, ünlü ve etkili insanlara ait fotoğraflar, birçok kitap ve daha başka bir sürü şeyin olduğu müze gibi bir odası var. 88 yaşındaki dede, sahip olduklarını büyük bir dikkat ve ilgiyle koruyor: Odada nefes alan her canlıyı dikkatli gözlerle takip ediyor, dolayısıyla hiç kimse bir şey alamıyor. Fakat kazara bir sırrı (belki de tek sırrı bu değil) ortaya çıkıyor. Odanın zeminin altında Dedenin isteği dışında kendini açık eden bir mahzen mevcut. Grubumuzdan biri, yanlışlıkla mahzeni örten şeye bastı ve düşmekten zar zor kurtuldu. Dedenin gözleri birden büyüdü ve gözlerinde "sır"ının ortaya çıkmasının getirdiği memnu-

niyetsiz bir ifade vardı. “Kötü davrananları buraya atıyorum”, bunlar, bana mahzeninin varlığını açıklamak istercesine söylediği mazeret sözcükleri. Bu sözleri ederken, gözleri gülüyor ve yüzünde kurnaz bir tebessüm beliriyor. Dede odadan ayrıldığında, torunu, bu mahzenin, Türklerin saldırması ihtimaline karşın kendilerini korumak için yapıldığını açıklıyor. Geçmişin tekerrür etmesinden, hâlâ çok korkuyorlar. Babalarının ve dedelerinin yaşadığı şeyleri yaşamaktan korkuyorlar. Hazır olmak zorundalar... Çünkü korkuyorlar.

Bilinçli ya da bilinçsiz, Muş ve Talin bölgesinden insanlar, her daim var olan üç aşağı beş yukarı bir korku halini dışa vurdular. Korku unsuru onlarlaydı, halen onlarla ve bu korku, güven eksikliğine sebep oluyor. İletişime geçmeleri halinde, huzurlarının kaçacağı korkusu. Bu bağlamda, Ermeniler ve Türkler birbirleri hakkındaki hükümleri nedeniyle zorlayıcı sorularla yüzleşiyor; bir Ermeni'nin zihni, Soykırım'ı inkar eden Türkler kalıbına uymayan Türkler hakkında nasıl düşüneceğiyle mücadele ediyor. Ermeni Soykırımı'nı kabul eden bir Türk'ü tanımanın, kafasındaki genel Türk fikrini değiştirip değiştirmeyeceğini düşünüyor olabilir. Ve sonrasında, bunun, onu kendi halkına ihanet eden biri yapıp yapmayacağını merak ediyor. Kendi aile büyüklerinin de Türk ya da Kürt öldürdüğünü öğrense neler yapar? Ailesini ve mallarını korumak için bile olsa, bu bağışlanabilir mi?

Benzer bir şekilde, bir Türk'ün zihninde de, Soykırım'ı kabul etmesinin etkileri hakkında sorular olabilir. Ermeniler topraklarının geri verilmesini isteyecekler mi? Türkler bununla nasıl başa çıkacak? Ya şu an o topraklar üzerinde yaşayan insanlar, ne yapacaklar ve nereye gidecekler? Dedelerinin yaptığı evlerin Ermeni evlerinin üzerine yapılıp yapılmadığını merak ediyor. Bakış açısının değişmesinin etkileri ne olacak; eğer Soykırım'ı kabul ederse, kendi halkı tarafından hain mi ilan edilir?

Ermenistan ve Türkiye'de yaşayan insanların kalplerinden kanları vasıtasıyla tüm hücrelerine yayılan bir korku var, korkunun iki veçhesine zemin hazırlayan bir korku: “Ermeni korkusu” ve “Türk korkusu”. Biz Ermeniler, geçmişimizi kay-

betmekten korkuyoruz, çünkü o geçmişle yüzleşilmedi. Geçmişin, yaşadığı zaman diliminde kalıp huzur bulmasına ve şimdinin kendi kaynakçasına sahip olmasına izin vermiyoruz. Talin'den yaşlı bir kadın, gözyaşları içinde şöyle soruyordu: “Onlar [Türk katılımcılar] buraya gelmeye nasıl cüret ettiler?” Bu cümle, sanki göğsünden bir acıyla çıkıyordu. “Neler olduğunu unutamam, çok acı verici.” Bu sözleri söyledi ve onları ailesinin kendisine bıraktığı hatıralar eşliğinde derin bir iç çekişle sarf ediyordu, aynı anda, Türkiye'den katılımcılara bakıyordu; sanki 1915'teki zalimliğin nasıl meydana geldiğinin cevabını bulmak istercesine.

Türkiyeli katılımcılar ise şimdilerini, geçmiş yüzünden kaybetmekten korkuyorlar. Tarihlerinde bilmedikleri hatalar yapmış olabileceklerini kabul etmek istemiyorlar; ülkelerinin şimdiki refahının, güçlü tarihlerinin ve liderlerinin bir sonucu olduğuna inanmak istiyorlar; şimdilerini kaybetmekten korkuyorlar. Derik köyünden yaşlı bir adam, “Geçmiş henüz yazılmamış olanlarla, tarih kaydedilmemiş olanlarla dolu. Gerçekte ne olduğunu kimse bilmiyor. Kimse bana gerçekte ne olduğunu anlatmadı” diyerek kirlenmemiş gerçeği bulma arzusunu itiraf etti, fakat o anda, başka bir adam, paylaştıkları gerçeği kurtarmaya geldi. Yaşlı adam, sessizleştirilmiş ve elinden alınmış şimdinin maskesini en azından kendisi için kaldırmak istiyor. İnsanlar bildiklerini değiştirmekten korkuyorlar, her ne kadar bunun gerçekten hakikat olmadığını hissediyor olsalar da.

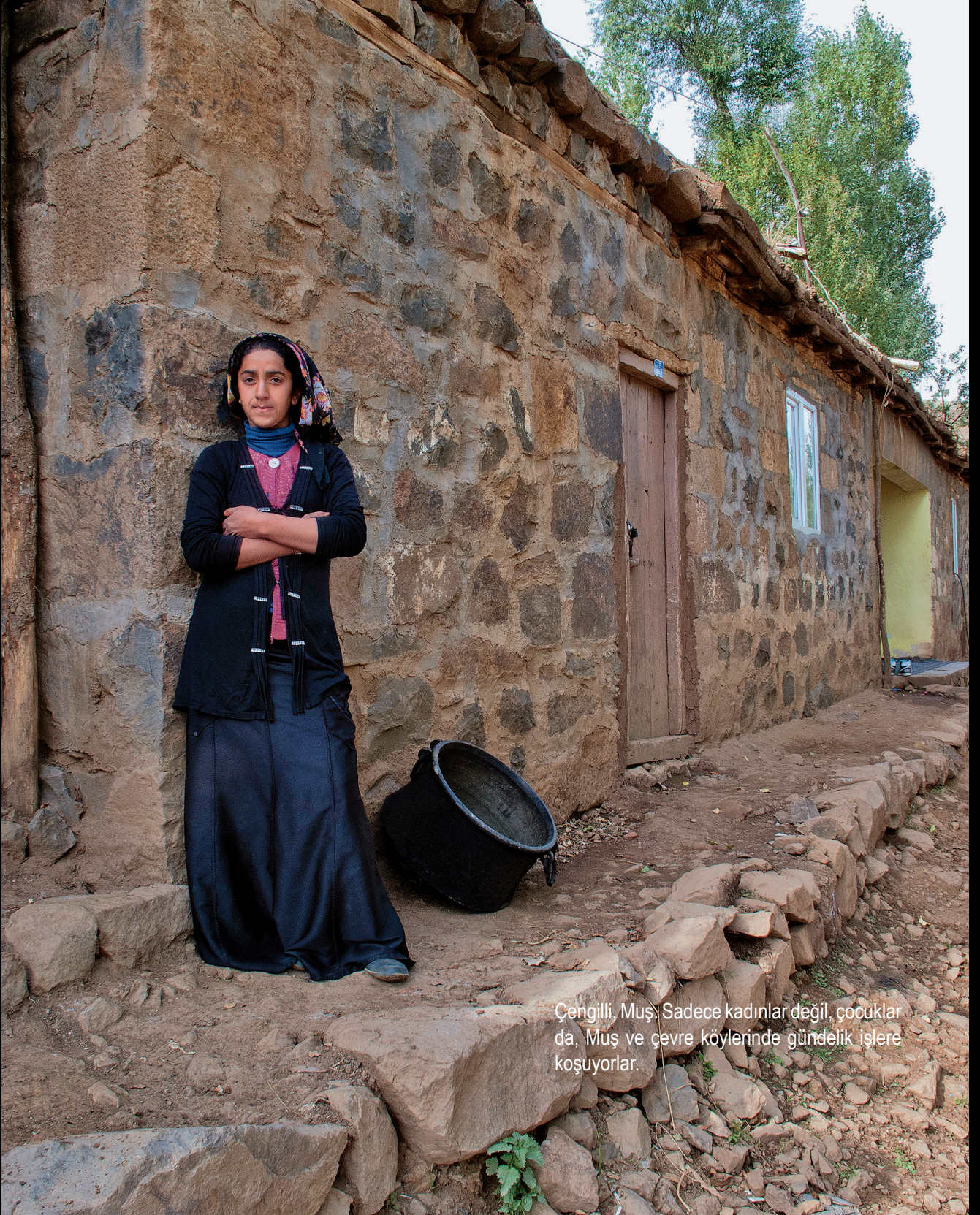
Bu iki gerçek çarpışırken ortaya birbirimiz hakkında basmakalıp fikirler çıkarıyoruz. Oda arkadaşım kampın ilk gününde bana “sizin sözde soykırımınız” dediğinde Türk katılımcılarla aramda güven oluşturma umudum sona ermişti. Ama oda arkadaşımın bu fikrine rağmen, ortak düşüncelere ve isteklere sahip olarak konuşmaktan zevk almayı başardık. Birbirimize “Ermeni” ya da “Türk” etiketleri ile değil insan olarak baktık. Ve böyle olunca güven odamıza kendiliğinden geldi. Bence hepimiz dışarıda aradığımız çareyi karşımızdakine güvenerek buluverdik. Bu iki ülkede de son derece ihtiyaç duyulan öyle bir ilaç var, ilacın adı “Güven.”

1. Muş'taki Arakelots Manastırı. Bir zamanlar Ermenilerin aileleriyle gittikleri en önemli hac merkezlerinden birisiydi.

2. Çengilli, Muş. Muş merkezindeki çocukların aksine, köydeki çocuklar ilk başta bir şekilde çekindiler, sonradan giderek korkularının ve utangaçlıklarının üstesinden gelerek, nereye gidersek bizi takip etmeye başladılar.

3. Çengilli, Muş. Onun için tellerle mesafeyi koruyarak 'iletişim kurmak' daha kolaydı.

Çengilli, Muş, Sadece kadınlar değil, çocuklar da, Muş ve çevre köylerinde gündelik işlere koşuyorlar.

Çengilli, Muş. Aziz Garabed Kilisesi'nin taşlarının inşaatın olağan malzemesi olarak kullanıldığı evlerden biri.

Derik, Muş. Kürt çocuk ve taşları haricinde her şeyini kaybetmiş bir Ermeni kilisesi. Şu anda, arpa ve buğdayları saklamak için kullanılan bir ambar olarak işlev görüyor.

Zakaryan'ın evi. Birçok ilginç nesneyi ve hikâyeleri barındıran oda.

Tarihin ve Hafızanın Taşıyıcıları Olarak Objeler ve Yapılar: Birbirimizle Görüşme Yapmak Atak Ayaz (Türkiye) Sofia Manukyan (Ermenistan)

Aile yadigârları, kişisel eşyalar, binalar ve bir takım yapıların kalıntıları, bize tarihi, büyük olayları ve çocukluk anılarını hatırlatma gibi bir ortak bir özellik taşıyorlar. Ortaya çıkardıkları hissiyat, olumlu ya da olumsuz olabilir; ancak her durumda duyguları harekete geçiriyorlar. Fotoğraflarımızın, hafızanın güçlü birer taşıyıcısı olan kalıntılara ve nesnelere odaklanmasını istememizin sebebi de bu. Görüşmemiz aracılığıyla, tarihin bu büyük taşıyıcılarının iç dünyasını ortaya çıkartacak şekilde, Muş'tan (Türkiye) Gümrü'ye (Ermenistan) gidip geleceğiz. Bu görüşme, böylece, proje sırasında çektiğimiz fotoğraflar üzerinden hissettiğimiz atmosferi yansıtacak.

Sofia: Atak, fotoğrafların iki konuya değiniyor, Gümrü'deki 1988 depremi ve 1915'teki Ermeni Soykırımı. Bu iki olay arasında bir bağlantı görüyor musun?

Atak: Yıkıntılar üzerine bir fotoğraf denemesi hazırlamaya karar verdikten sonra, doğal felaketler ve "insan felaketleri" diyebileceğimiz şey arasında benzerlikler hakkında düşündüm. Esasında bu düşüncem de projenin başlarında meydana gelen başka bir olaydan etkilendi. 23 Ekim 2011'de, bizler Muş'ta saha araştırması yaparken, Muş'un 220 km doğusundaki Van'ı 7,1 büyüklüğünde bir deprem vurdu. Depremde 604 insan öldü ve neredeyse 60.000 insan evsiz kaldı. Arada bu kadar mesafeye rağmen grubumuz tarafından hissedilen depremin bazılarımızın üzerinde güçlü bir duygusal etkisi oldu, çünkü Van, Ermenistan'dan gelen katılımcıların Türkiye'de ilk ziyaret ettikleri yerlerden biriydi.

Böylelikle, Van Depremi benim öykümün başlangıç noktası oldu. Van'da deprem olduğunda, grubumuz Muş'ta top-

lanmıştı. Yıkımı ve insanların nasıl etkilendiklerini gördük. Mağdurların çoğu Kürt'tü ve etnik ve siyasi geçmişlerinden dolayı zaten çok acı çekmişlerdi. Yardımların düzgün dağıtılmadığını, birçok insanın kalacak yerinin olmadığını ve çoğunun bütün kış boyunca çadırlarda kaldığını gördük. Pek çok şekilde ölümlerle karşı karşıya kalmaya mecbur bırakıldılar.

Kafamda, bu senaryo başka bir şeyle benzerlik gösteriyordu. Aynı bölgede (Güneydoğu Anadolu), benzer bir şey 1915'te Ermenilerin başına geldi. İnsanlar, etnisitelerinden dolayı katledildiler ya da göç etmeye zorlandılar. Yardımların deprem bölgesine ulaştırılması gibi süreçlerin, Kürtlere ulaşmaları sınırlamak için siyasi nedenlerden dolayı aksamasına rağmen, iki olay arasındaki fark, Van'daki depremin doğal nedenlerden ötürü meydana gelmesi. Bu yaklaşım Ermeni Soykırımı sırasında yardım etmeye çalışanların başına gelenlere benziyor.

Bir doğal felaket olarak depremin ve bir insan felaketi olarak soykırımın sonuçlarının bir başka benzerliği daha var: Yıkıntılar... Bir fotoğrafçı olarak, yıkıntıları geçmişte yaşanan olayların tanıkları olarak görüyorum. Maalesef, bu fotoğraf denemelerinde, Van'dan deprem sonrasına ait hiç fotoğraf yok. Sonradan bugünün Ermenistan'ını önemli ölçüde şekillendiren bir depreme odaklanmak istedim: 1988 Gümrü Depremi. Ermeni tarihinin iki önemli tarihine, 1915 ve 1988'e odaklanarak, bazı şeyleri ortaya çıkarma hedefindeydim.

Türkiye'nin doğusundaki Muş, Kars vb. şehirlerde, artık Ermeniler yaşamasa da, Ermeni evleri, kiliseleri, okulları, daha doğrusu bu yapıların kalıntıları halen mevcut. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Gümrü'yü de içeren kuzey bölgelerini 1988'de vuran deprem, pek çok ev ve fabrikanın yıkılmasına neden olmuş ve bu yıkıntıların birçoğu da halen yerlerinde duruyor.

Bugün, bölge sakinleri eski binalar için yeni işlevler bulmuş. Tamamıyla ortadan kaldırılmamış yıkıntılar, geçmiş günlerin hafızasını ve bir zamanlar orada yaşamış insanları yaşıyor. Bence bu, çok büyük bir güç ve bunu fotoğraflarımda tasvir etmek istedim. Bir gün, bu yıkıntılar, yeni binalar ile

yer değiştirebilir ve bu görüntüler, oranın tarihine bakmamıza olanak sağlar.

Sofia: Anlıyorum. Yıkıntıların arkasındaki öyküleri ortaya çıkarmak senin için nasıl mümkün oldu? Orada yaşayanlarla konuştun mu? Muş ve Gümrü'deki yıkıntılar hakkında fazla bir şey bilmiyorum, bu yüzden yaklaşımını merak ediyorum.

"Bu kare Muş'un yerlisi bir kişi bize yol tarif ederken çekildi"

Atak: Peki, ben de bu projeden önce ne Gümrü'de ne de Muş'ta bulunmuştum. Bu yerlerin tarihleri hakkında pek bilgi sahibi değildim. Ancak yine de Muş'taki ve Gümrü'deki yıkıntılar arasında bir benzerlik buldum. Mimarlık konusunda bilgim ziyadesiyle kısıtlı olmasına rağmen, bana göre, Muş'taki binaların Ermeniler tarafından yapıldığı açıktı. Taşların renginden ve süsleme olarak kullanılan birbirine benzer şekillerden bunu anlamak mümkün. Maalesef günümüzde, halen ayakta olan binalar ve yıkıntılar çöplük içinde ve grafitilerle kaplı olduğundan, bölgedeki insanların yardımı olmadan bu yapıları tanımlayabilmem kolay olmadı. Ancak oradaki insanlar, hem istekli hem de yardımseverdi; bana kapılarını açtılar, benimle yemeklerini ve bildiklerini paylaştılar. Sadece eski binalar ve yıkıntılar hakkında konuşmadık, aynı zamanda birbirimizin sorularını da yanıtladık. Ermeni kültürü ve Ermenistan'ın mevcut durumu hakkında konuştuk. Genellikle, Ermenistan'daki insanlar, aile büyüklerinin geçmişte yaşadıkları

yerlere yönelik büyük bir ilgi duyuyorlar. Öte yandan, Muş'ta, insanlar daha çok yerel Ermeni tarihi hakkında neden bilgi edinmek istediğimizle ilgilendi.

Orada yaşayan insanların yardımı olmadan, Gümrü şehrinde kalıntıları hâlâ duran Shirak Oteli'nin bir zamanlar önemli ve şatafatlı bir yer olduğunu asla anlayamazdım. Aynı şekilde, Muş'ta şimdi bir restoranın deposu olarak kullanılan evin, meşhur Ermeni opera sanatçısı Armenak Şahmuradyan'ın eski evi olduğunu oradaki insanların yardımı olmaksızın bilemezdim. Bunlar, yerel tarihi orada yaşayan insanlardan doğrudan dinlemenin ne kadar önemli olduğunun iki örneği sadece.

Sofia: Anladığım kadarıyla oraların yerlisi olan insanlar sana karşı misafirperverdi ve de yardım etmeye hazırlardı.

Atak: Evet ve bunun çok önemli bir nokta olduğunu düşünüyorum. Ermenistan'dan gelen katılımcıların Türkiye'de

Gümrü: Bulutlu bir günde Shirak Oteli Yıkıntıları

herhangi bir sorunla karşılaşp karşılaşmadıklarını bilemiyorum ama ben, Ermenistan'da Türkiyeli olmamdan dolayı herhangi bir olumsuzluk yaşamadım. Özellikle, Muş'tan kaçışlarının ardından, insanların yerleştiği Ermenistan köylerinde, bölge sakinleri bizlerin Türkiye'den onlarla konuşmak üzere gelen ilk kişiler olduğumuzu söyledi.

Yaptığımız görüşmelerden bir tanesi diğerlerinden oldukça farklıydı. Görüşme yaptığımız kişi milliyetçi olarak tanımlanabilecek biriydi. Bunu soğuk sesinden ve davranışlarından sezebiliyordum. Görüşmeye başlamadan önce, bize aç olup olmadığımızı sordu ve şarap ikram etmek istedi. Misafirperverliğine çok şaşırdım ve bu beni çok mutlu etti.

Genelde görüşme yaptığımız insanlar çok misafirperverdi. Onların yardımları sayesinde, Muş ve Ermenistan'ın çevre köylerinde saklı öyküleri keşfettim. Onların yardımı sonucunda, ziyaret edebildiğim yerler, projemiz için çok faydalı oldu. Kendi aileleri ve akrabalarından öğrendikleri şeyleri bize aktardılar. Örneğin, yıllar önce "eski Muş"un Ermeni evleriyle, okullarıyla ve kiliseleriyle dolu olduğunu söylediler. Fakat şimdi bunlardan yalnızca birkaç tanesi ayakta kalmış durumda.

Sofia: Peki, izlenimlerin ne yönde? Neden bazı binalar yıkılmış ya da zarar görmüşken, bazıları ayakta kalmış?

Opera sanatçısı Armenak Şahmuradyan'ın evi

Bölge insanları hem Gümrü'de hem de Muş'ta çok misafirperverlerdi

Atak: Elbette Muş çevresindeki yıkıntıların sebepleri, Gümrü etrafındakilerden farklı. İnsanlar girip yaşadıkları için bazı yaşlı binaların ayakta kalması gibi bazı benzer sebepler de var. Binalar çok eski, fakat bu evlere taşınan insanlar onlara iyi bakıyorlar. Bazen binaların yapılarını güçlü tutabilmek için tamirat işlerine bile girişebiliyorlar.

Ermeni Soykırımı'nın ardından Muş'ta toplum, baskın kültür anlamında, büyük ölçüde değişti. Bu süreçte, örneğin dindeki değişim önemli bir rol oynadı. Bugün Muş Vadisi'nde yaşayan insanların çoğu Müslüman. Muş'taki kiliseler, depo olarak kullanılıyor ve çocukları korkutmak için anlatılan hikâyelerin kaynağını oluşturuyor. Ebeveynler, çocuklarına uslu durmalarını, yoksa kilisedeki hayaletlerin onlara musallat olacağını söylüyorlar. Baskın dinin değişimiyle aynı sebepten, kiliseler genellikle kullanılmıyor ve insanlar, bu yapıların temellerindeki taşları çalıp, ev ya da ahır gibi başka binaların yapımında kullanıyorlar.

Üzerinde haç olan bir taşın bir ahır duvarının yapımında kullanıldığını görebilirsin. İnsanların bu yıkıntıları, Ermenileri ya da Ermeni kültürünü aşağılamak için kullandığını düşün-

müyorum. Büyük ihtimalle ekonomik kaynakların eksikliği, böyle bir duruma yol açıyor. Elbette ki, kimileri milliyetçi sâiklerle Ermeni binalarına zarar vermiş olabilir ama bunu, her durum için genelleştiremeyiz. Fakat ben, bu bölgedeki Ermeni yapılarının durumu için devleti suçluyorum. Bu tarihin son kalıntılarını korumak için biraz ilgi ve alaka gösterilebilirdi.

Ermeniler orada yaşarken, bu binalar ne için kullanılıyor olursa olsun, bu yapılar günümüzde ilginç bir görevi yerine getiriyor: İnsanları geçmiş, özellikle de soykırım hakkında düşünmeye ve konuşmaya sevk ediyor. Bu şekilde, Muş'ta bu tür eski evlerde yaşayan pek çok insan, bu evlerin bir zamanlar Ermenilere ait olduğunu ve Ermenilerin birden ortadan

“kaybolduğunu” biliyor.

Gümrü'deki yıkıntıların hala görünür olmasının ise pek çok nedeni var. Örneğin, idari sistemin değişimi, bu konuda önemli bir rol oynuyor. 1988'deki deprem şehri vurduğunda, ülke hâlâ Sovyet yönetimi altındaydı. Sovyetler Birliği çöktükten sonra, depremden etkilenen fabrikalar işlevlerini yitirdiler. Belki de ekonomik ve sosyal nedenler, bu durumun ortaya çıkmasında büyük rol oynadı.

Sofia: Zaman içinde işlevlerini artık yitirmiş olsalar da, yıkıntıların bilgi taşıyıcılığı yapmaya devam ettiklerini mi düşünüyorsun? Taşyıcı olarak, bize neler söylüyorlar?

Atak: Bence evet. Eski binalara odaklanmamın nedeni, bize geçmiş hakkında ipuçları veriyor olmaları. Yıkıntıları gördükten ve onların ardındaki tarihi öğrendikten sonra, Van'daki deprem hakkında düşünmeye başladım. Sonra da insanların 1988 depreminde ve yıkıntıları görünce neler hissetmiş olabileceklerini anlamaya çalıştım. Bence insanlar bu yıkıntıları gördükçe kaybettikleri şeyleri hatırlıyorlar.

Öte yandan, bugünün Muş'unda harabe halindeki evler, bir zamanlar Ermenilerin evleriydi. Ermeniler, artık bu evlerde yaşamıyorlar ama bir zamanlar orada yaşadıklarını gösteren işaretleri bulmak çok da zor değil. Başka bir deyişle, bu evler, Ermeni kültürünü ve varlığını bir şekilde koruyorlar ve halen Doğu Anadolu'da bu binaları görmek mümkün. Muşlu insanlarla konuştuğumda, TOKI'nin o zamanlardan kalan evleri yıkacağını ve yerlerine yeni binalar yapacağını öğrendim. Belki de birkaç yıl sonra, bugün var olan işaretleri göremeyeceğiz. Fakat bu fotoğraflar, Ermenilerin oradaki varlığının kanıtı olacak.

Sofia: Hakikaten eski binaların yıkıntıları bizi daima geçmiş ve tarih hakkında bilinçli kılıyor. Onları yıkmak, tarihte bir sayfayı çevirmek ve belki de geçmişin çeşitli yönlerini unutmak anlamına geliyor. Muş'taki ve Gümrü'deki gezimiz boyunca ortaya çıkan şey ise, geçmişe ait objelerin, aynen bu binalar gibi geçmişi korumada ilginç bir rol üstlendiği.

Atak: Ne tür objeler buldun?

Sofia: Özellikle Ermenistan'da, Ergir'den getirilen çok çeşitli objeler buldum. Muş'ta da Ermeniler tarafından bırakılmış nesnelere vardı ama çok fazla değillerdi. Örneğin, bu fotoğraf Muş'taki bir terzi dükkânında çekilmiş. Sahibinin dediğine göre, bu Muş'un eski bir fotoğrafı. Ermenistan'daki Tsamakas köyündeyken, bir adam, büyükannesinin ve büyükbabasının Muşlu olduğunu ve ona Muş'u tasvir ettiklerini söylemişti. Eski Muş'un bir tepenin yamacına kurulu olduğunu söylemişler ona. Oysa bugün Muş ovaya yayılan bir şehir. Halen tepelerin yamacında bir gün ancak fotoğraflarda görebileceğimiz hatıralara dönüşecek eski evleri bulmak mümkün gerçi.

Atak: Evet, aynı şeyi ben de yıkıntıları fotoğraflarken hissettim. Başka ne türlü objeler buldun orada?

Sofia: Mutfak gereçleri kalıntıları bulduk. Fotoğraflarda görülebilir. Bu nesnelerin sahipleri hakkında pek bir şey bilmiyor ama bunların bir zamanlar Ermenilere ait olabileceğini düşünüyorlar. Bana göre, bunlar Ermenilerin Ergir'deki mirasının temsili kanıtları.

Buradaki ayna, Muş'ta bir zamanlar Ermenilerin yaşadığının kanıtı. Aynanın sahibi, eskiden Ermenilere ait olan bir dolaba, tepsiye, leğene, bakır kazanlara ve tencereye sahip olduğunu belirtti. Esasında bu nesnelere yıllar önce dükkânının vitrinine koymuş ancak bir gün Ermeniler kendilerine ait olanları almak için geri gelir korkusuyla sonradan saklamış.

Atak: Muş ve çevresindeki köylerde başka şeyler bulabilir mi peki?

Sofia: Aslında bulabildiklerimin hepsi bu kadar. Her ne kadar 1915'te her şeylerini geride bırakıp gitmek dışında bir seçenekleri olmamışsa da, Ergir'de Ermenilerden kalan çok fazla şey yok bugün. Muş'ta yüzyıllar boyunca yaşayan Ermenilerden geriye çok az şey kalmış olması, benim için çok üzücü. İnsanların hatıraları olmasa, Muş'ta bir zamanlar Ermenice kitaplar yazıldığına, Ermeni tiyatrosu ve okulları olduğuna kimse inanmayacak. Ermeni alfabesi, 5. yüzyılda burada icat edildi ve Ermeni felsefeci David Anahaght, 7. yüzyılda burada doğdu. Ermeni asilzade ailesi Mamikonyanların yine Muşlu olduğuna dair bir işaret de, hatıralar olmasa bulunamazdı. Pek çok Muşlu için şehrin bir "dünü"nü olmaması beni çok hüznülendirdi.

Ergir'den modern Ermenistan Cumhuriyeti'ne getirilen eşyaların azlığına karşılık, getirilebilen eşyaların çok iyi korunmuş olması ilginç. Sanıyorum, bu nesnelere geçmişin değerli hatırlatıcıları oldukları için iyi korunmuşlar. Örneğin, Suser köyünden bir kadın, Ergir'den getirilen bir kupayı saklıyor. Kocasının dediğine göre, bu kupa, sıvı, un ya da başka şeyleri ölçmek için kullanılmış. Kupanın bir litreyi eksiksiz ölçebildiğini söylediler, demek ki, geçmişin kadınları ekme yaparken ihtiyaçları olan unun miktarını bu kupa ile ölçüyorlardı.

Atak: Çok ilginç. Beyaz kedisi olan kadın kimdi peki?

Sofia: Ermenistan'ın Voskehask köyünde yaşıyor. Bana kedinin Van'dan getirildiğini söyledi. Ben de bunun üzerine kedisi ile birlikte bir fotoğrafını çekmeye karar verdim. Bana ayrıca Kars'tan gelen bir testi ile bir yuvarlak değirmen taşı gösterdi. Testi, peynir yapmak ve saklamak için; değirmen taşı ise buğday öğütmek ve un yapmak için kullanılmış. Taşı şu anda kullanmıyorlar, ancak testiyi hâlâ peynir yapmak ve saklamak için kullanıyorlar.

Atak: Gördüğüm kadarıyla fotoğraflarındaki insanların çoğu kadın. Kültürün korunmasında, kadınların özel bir rol oynadıklarını düşünüyor musun?

Sofia: Evet, böyle bir şeye inanıyorum. Gümrü'nün etrafındaki köylerde sözünü ettiğim objeleri ve bu objelerin ardındaki öyküleri korumada, kadınların özel bir rolleri olduğunu fark ettim. Örneğin, burada Voskehask köyünden bir kadının azizlerin fotoğrafını göğsüne tuttuğunu görüyoruz. Bu resim ve dualar, Kuzeydoğu Türkiye'den, Kars'tan getirilmiş. Duyduklarıma göre, bu kutsal emanetlerin onlara inananları ve onlarla dua edenleri iyileştirme gücü varmış. Voskehask köyünden başka bir kutsal obje ise yazarı Narekatsi'nin adıyla anılan Narek adındaki bu kitap. Bu kitap günümüze gelebilmiş, çünkü 1915'te Muş'tan kaçanlar tarafından korunmuş. Narek ile birlikte dua edenlerin dualarının gerçekleşeceğine inandıkları için bu kitabı saklamışlar. Fark ettik ki, bize bu kitabı gösteren kadının evinde bu kitap özel bir köşede, üzerinde haçlar ve İsa'nın resmi olan bir kutunun içinde saklanıyor.

Atak: Türkiye'deki ve Ermenistan'daki insanlarla karşılaştıktan sonra anladım ki, bir nesne asla sadece bir nesne değil. Bir kitap, sadece bir kitaptan daha fazlası; bir bardak, sadece bir bardaktan daha fazlası ve bir bina, bir binadan daha fazlasına işaret ediyor. Bu eşyalar, geçmişin cansız şahitleri ve bizi kaderlerimizin talihli veya talihsiz gittiği yol boyunca takip ediyorlar. Bundan dolayı bu nesnelerin korunmasını tarihin korunmasına yönelik önemli bir yatırım olarak görüyorum.

Sofia: Katılıyorum. Yıkıntılar onların hakkındaki öyküleri öğrendikten sonra daha da merak uyandırıcı oluyor. Ve ben de bizim bu insan eserlerinin arkasındaki öyküleri ortaya çıkarma çabamız hakiki ve içten gelen bir değer ihtiva ediyor.

Sessizliğin Ufalanan Duvarındaki Geçitler

Ruzanna Baghdasaryan (Ermenistan)

Türkiye’de Muş Vadisi’nde ve Ermenistan’da Muşluların yaşadığı köylerde dolaşırken, dikkatimi, terk edilmiş ve binaların giriş ve çıkış için inşa edilmiş bölümleri olan harap haldeki kapılar ve pencereler çekiyor. Her ne kadar gündelik hayatımızın sıradan bir parçası olsalar da, kapıların ve pencerelerin kutsal ya da tarihi anlamları olabileceğini düşünmeye başlıyorum. Bir kapı, nihayetinde bir gerçekliği diğerinden ayıran, hatta tecrit eden bir geçit... Ama aynı zamanda, iki taraftan da girişi mümkün kılıyor. Bir kimsenin içinden geçeceği ya da asla geçmeyeceği kapıları düşünüyorum.

Pencereler ise öteki mekânların, hiç o mekânlara gitmeden; içlerine girmeden gözlemlenebileceği başka türlü geçitler. Ancak sadece gözlemlenin bir takım sınırları var. Bir kimse, bir pencereden, belirli bir çerçeve içinde, gerçekliğin sadece bir kısmını ve makaslanmış halini görebilir. Kendime hakkında bu kadar az bildiğim bir şeyle nasıl iletişime geçebileceğimi soruyorum.

Şu ana kadar – ve kuşaklar boyunca – Ermenistan ve Türkiye arasında doğrudan bir geçit hiç olmadı. Her iki ülke de, kendi gerçekliğini birbirleri hakkındaki cehalet ve yanlış bilgiler üzerine inşa ediyor. Muş Vadisi’nin köylerinde ve Muşlu Ermeniler arasında dolaşırken, bu insanların gerçekliklerinin birbirlerine bir an önce anlatılması gerektiğini hissediyorum. 1915 olaylarını takip eden yüzyılda, bu iki toplum aralarında gitgide daha da yükselen duvarlar inşa ettiler. Bir taraf, korkunç bir unutmaya çabası içine girerken; diğer taraf, aynı çabayı hatırlamak için gösteriyor. Böylece, iki tarafın “şimdiler”i ortak bir geçmişe derinden bağlanıyor. Her geçen an, günümüz Türkiye’si ve Ermenistan’ı arasındaki ışık geçirmeyen duvara, yeni bir tuğla ekleniyor.

Üstüne konuşsak da konuşmasak da, hepimiz geçmişlerimiz tarafından biçimleniyoruz. Kimliklerimiz, toplumsal ve kişisel hafızalarımız, karmaşık ve zor tarihimiz de dâhil pek çok şey tarafından şekillendiriliyor.

İki ülke arasında diyalog görmek istiyorum. Bu bir pencereden yahut açık bir kapıdan mı başlar bilmiyorum, önemli de değil. Bunun birbirimiz hakkındaki görüşlerimizi genişleteceğini ve bizi birbirimizi anlama noktasına getireceğini düşünüyorum.

Terk edilmiş geçitler: Gümrü
kapısı, Muş penceresi

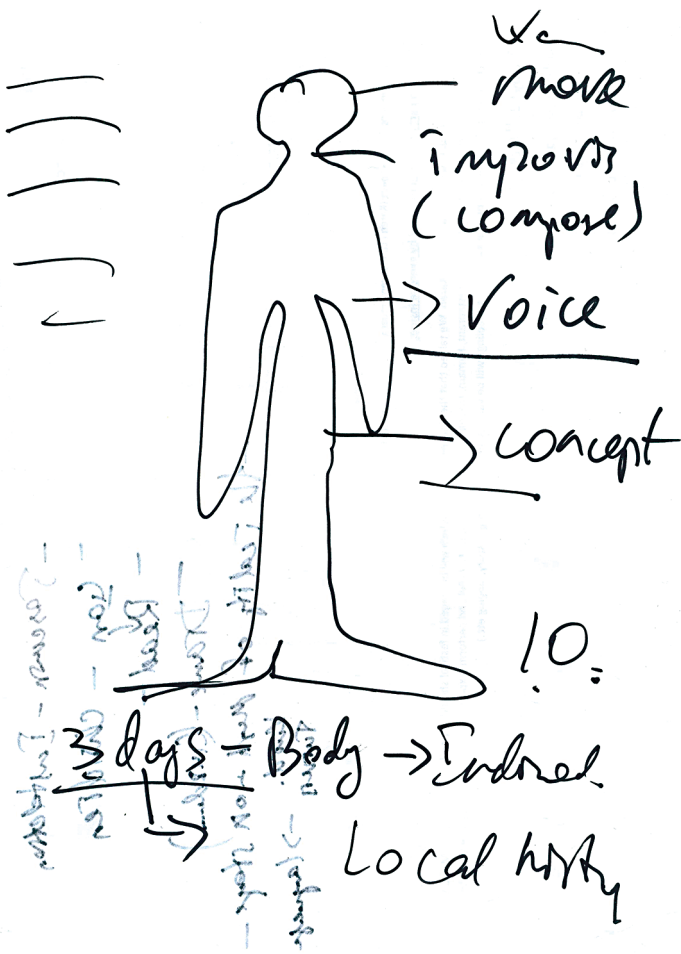
Kapalı kapı, açık pencere

Sessizliğin ufalanan duvarı

PERFORMANS

Giriş

Performans grubumuz için ortak tarihimizin ve travmatik belleklerimiz için kimi cephelerini ele almak için uygun bir yöntem bulmak ciddi bir sorundu. Performansımızda insanların hatırladıkları, bildikleri, bünyelerinde barındırdıkları ve tüm bu bellekle şimdi nasıl yaşadıklarını yansıtmak istedik. Dinlediklerimizi dramatize ederek yorumlamaktan kaçınarak çalışma sahasına giden araştırmacılar olarak, sahada topladıklarımızı performans yoluyla geniş bir seyirciye olabildiğince net ve kesin bir biçimde aktarmak istedik. Performans bizim için sadece bir üretim değil, gerçek hayattan bir bağlam ile ilgilendiğin ve o bağlamın aynı zamanda seni etkilediği gündelik hayatın içindeki bir araştırma süreciydi. Pay-

laşıyorsunuz, birbirinizle ayrı düşünüyorsunuz ya da yeniden düşünüyorsunuz... Karşılaştığınız insanlarla bağlantıya ya da eski bir bağı yeniden kuruyorsunuz: Böylece bu bir oluşma [haline gelme] sürecine; kendinizi henüz öğrenmiş olduğunuz yeni gerçeklikle yeniden biraraya getirdiğiniz bir çıkış noktasına dönüşüyorsunuz.

Gerçek hayatı ve insan anlatılarını araştırma ve bunlarla ilgilenme süreci kişisel ve çok hassas bir deneyim. Gün boyu yaptığımız, duyduğumuz, gördüğümüz, öğrendiğimiz ve hissettiğimiz şeylerin kaydını tutmamızı sağlayacak bir yol ve yöntem bulmak zorundaydık. Aynı zamanda bir takım olmaya ve kolektif üretim yapmaya çalışan bir grup insandık — öyle ki bu sadece kişisel bir deneyim değil ancak aynı zamanda mütefekkir bir grup deneyimiydi. Ayrıca her gün performans grubu olarak neler yaptığımız konusunda projenin diğer gruplarını da 'bilgilendirebileceğimiz' bir araç bulmamız gerekiyordu ki düşünce tarzımızı ve yaptıklarımızı anlayabilsinler. Düşünmek ve yapmanın her daim alternatif yollarını bulan bir performans grubu olarak sadece yazılı günlük tutmakla yetinemedik. Günlük aklımıza geldi, ancak farklı bir günlüktü. Günümüzü çizmeye ve günün tamamını bir resimle göstermeye karar verdik. Muş'ta, her gün katılımcılar arasında farklı biri, bütün performans grubu için o günün günlüğünü çizmekle sorumluydu. Gümrü'de ise çizimleri çift olarak yapmalarını istedik: isteyen bir Ermeni ve bir Türk günlerini çizecekti. Performans grubu üyeleri günü çizerken, diledikleri yöntemi seçmekte özgürdü ve eğer söz kullanıyorlarsa bu sadece süreci tamamlamak ya da karakterize etmek içindi. Her günün, sabah güneşini selamlama ritüeliyle, hareket ve oyunculuk egzersizleri yaparken, opera sanatçısının evini bulurken vb. performans grubu için nasıl geçtiğini gösteren bu günlükleri ilerleyen sayfalarda göreceksiniz.

Aynı zamanda grubumuzu (ve grubun her üyesini) hareket edebilen (beden), belli alanlarda spontane olup doğaçlama yapabilen (mekân) ve belli anlar için bağlam oluşturabilen (zaman) bir(er) çalışma materyali olarak da ele aldık. Dolayısıyla bedenlerimizi çalışma sahasında anlatı, tema, ses, renk, koku ve hisleri, zamanı ile mekânı kayıt eden bir cihaz olarak kullandık. Aynı kayıt cihazı (beden) daha sonra sahadaki deneyimini başka bir zaman

ve mekân bağlamında gruba ve sahneye aktarmalıydı. Gruptakiler, diğer grup üyelerinin de kendileri için basit hareketler, sesler ve ritimler üretebilecekleri başlangıç noktaları, kaynaklar, fikirler ve yapılar önercekti. Bu yöntem tüm grubu fikir üretme sürecine dâhil ederek yaratıcılık kapasitemizi arttırdı. Mümkün olduğunca, kendi “öyküsünden” meydana gelen açık bir dramatik yapı uyguladık. Bizim sahamız temelde anlatılardı. Yani hikâye anlatmak ya da makul bir mesaj (söz olarak da olabilir) iletmek zorundaydık. Bu noktada performans (hareket, seda, dijital ses ve video), “öykü”nün gelişimindeki dramaturjiyi gözlemlememizi mümkün kıldı.

Grup çalışmamızın bir diğer önemli ilkesi ise, eğitmen ve uzmanlarımızın estetik kanaatinin oyunun kuralının tek değil sadece bir parçası olmasıydı. Kompozisyonu, içine dâhil olup eğlenerek deneyimleyebileceğimiz bir oyun gibi gördük. Ayrıca çağdaş kompozisyonlarda yaygın olan iki eğilimle baş etmemiz ve etkin olarak oynamamız gerekti: Bireysel ve kolektif yaratım. Böylece performans oluşturmanın bir yapbozun parçalarını birleştirmek ve onu belgelemek gibi olduğunu düşünerek; hareket, ses, söz ve seda vb. arayışında doğaçlamalar yaptık. Birbirinden farklı parçalar kullanılarak organik bir bütünlük oluşturmak için bir araya getirildi. Kompozisyon oluşturmadan önce yapılan doğaçlama çoğunlukla fikir, seda, ses, veya muhtemel bir müzik gibi yaratılmakta olan parça ile ilgili herhangi bir çağrışıma dayanır. Bizim örneğimizde kompozisyon için, süreç devam ettiği sürece en az bu kadar çok yol vardı. Bu sayede ‘beden ve mekân yapbozunun parçaları’ zamanlamaları açısından istenilen şekle sokulabilirdi. Biz farklı eylem ve devinim nitelikleri yaratmak istedikçe aynı hikâye ve hareket süregelebilirdi. Tempoyu değiştirerek performans süresince hızı artırıp azaltabilirdik. Yapbozun parçalarıyla (grubumuzun üyeleriyle) oynayarak merkezde ya da çeperde yer almayı, başı çekmeyi veya terk edip gitmeyi tecrübe ettik.

Temel yaklaşımımız sadece sahadan topladığımız hikâyeleri, konuşmaları, müziği, görsel unsurları ve katılımcıların gerçek deneyimlerini doğrudan aktaran otantik malzemeleri belgelemekti.

Muş kampı bütün proje için zorlayıcı ve düşündürücü oldu. Muş’a vardıkdan sadece dört gün sonra, Van depreminde binlerce kişi yaşamını yitirdi ve pek çok aile evsiz ve acil desteğe muhtaç

kaldı. Bu trajedinin ertesinde katılımcılardan biri projeyi iptal edip yardım etmek için Van’a gitme fikrini tartışmaya açtı. İnsanlar ne yapacakları ve nasıl tepki verecekleri konusunda karmaşık duygular içindeydi. Bu, grup içindeki Ermenileri ve Türkleri farklı dinamikler içine sokan ilk ciddi gerilimdi. Ermeni katılımcılar sadece birkaç gün önce Van’daydılar ve 1988’deki Gümrü depremi halen hafızalarındaydı. Şimdi, Türkiyeli grupla birlikte, Türkiye’de - daha az dramatik olmayan ortak bir geçmişi aramaya geldikleri ülkede - aynı dram anına tanıklık ediyorlardı. Neticede Van’a ilkyardım paketleri gönderilmesi hususunda anlaştık.

PKK’nin Muş’un 50 kilometre kadar dışında bir polis aracını bombalamasıyla gerginlik arttı. Artık sahaya çıkmak güvenli değildi. Bu durum performans grubu için bilhassa sorunlu hale geldi. Türkiyeli katılımcıların aileleri onları telefonla arayıp eve geri dönmeleri konusunda uyarıyordu. Bazı katılımcılar, “Eğer şehirde yürüyemiyorsak, şehirden dışarı çıkamıyorsak... Bir sonraki aşamada otelden de çıkamaz hale geleceğiz. Bu projeyi neden yapıyoruz?” diye soruyordu. Artık prova yapmak, dans etmek ya da şarkı söylemek için uygun bir ortam mevcut değildi. Çıkardığımız metodolojiden planladığımız egzersizlere kadar her şey anlamsızlaşmıştı.

Projenin devam etmesini sağlayabilmek için grubun bütünlüğünü korumak ve yeni bir biçim bulmak zorundaydık. Ne yazık ki kampa ayrılan üç Türk katılımcıdan ikisi bizim grubumuzdandı.

Türk performans öğrencilerinden sadece biri, uzun süre tereddüt ettikten sonra, kampın sonuna kadar Muş’ta kalmaya karar verdi. Ermenistanlı katılımcılar oldukça stresliydi ve projenin performans ayağı sorgulanır olmuştu. Organizatörlerin bir çözüm bulması gerekiyordu. Bu noktada sorun, Muş’ta kültür sanat alanında faaliyet gösteren yerel bir topluluk olan DAMLA isimli STK’da çalışan amatör sanatçıları aramıza katılmaları ve çalışmamıza katkıda bulunmaları için davette bulunma fırsatına dönüştü. Böylelikle projenin yerel boyutunu düşünmek ve Muş halkını kendi yerel tarih projemize dâhil etmek durumunda kaldık. Neredeyse hiç vaktimiz kalmamasına, insanların birbirlerini tanımamasına, ortak bir dilimiz olmamasına (DAMLA’dakiler İngilizce bilmiyordu) ve çalışma yöntemimizin DAMLA’dakiler için

tamamen yeni olmasına rağmen, yine de insanlar kolektif bir yaratım için ortak bir zemin bulmayı başardı ve bütün o son performansı sergileme süreci gerçekten haz verdi.

Performans eğitimcileri ve uzmanları için Gümrü kampı bir diğer zorluk olmuştu. Planımız çerçevesinde projenin bu ikinci kısmında araştırmalarımıza devam etmemiz ve Muş'ta yarattığımız haritayı Ermenistan'daki kararlaştırılan yeni noktalarla birleştirmemiz gerekiyordu. Ancak bunu gruba dâhil olan Türkiye'den yepyeni katılımcılarla nasıl yapacaktık? Muş'taki kampın sonuna kadar Performans grubumuzda kalan en son Türk üyemiz de Gümrü kampından hemen önce projeden ayrılmaya karar vermişti ve Türkiye'den kalan üç üye de yeni seçilmişti. Ayrıca Ermenistan'dan gruba katılan yeni bir üye vardı.

Böyle olunca, Gümrü kampında başından itibaren grubumuzda olan dört yeni katılımcı vardı. Elimizdekiyle idare etmemiz gerekiyordu. Bu insanlar farklı deneyimlere, beklentilere sahipti ve projenin yöntemi onlar için çok yeniydi. Eğitimciler olarak bu zorluğu göğüsleyerek, bunun hakiki bir deney olacağını ve bedeni bir kayıt aracı olarak kullanma yöntemimizin her halükârda işe yaracağını farkına vardık. Endişelerimize rağmen, en nihayetinde Gümrü kampında her şey yolunda gitti. Yeni hikâyeleri kaydettik, birlikte iş gören bir metin oluşturduk, yerelden bazı insanları performansa dahil ettik ve her şeyden önemlisi Muş ve Ermenistan'dan getirdiğimiz hikâyelerimize dayanan bir performans sahneye koymayı başardık.

Sıradaki sayfaları nasıl okumak gerek?

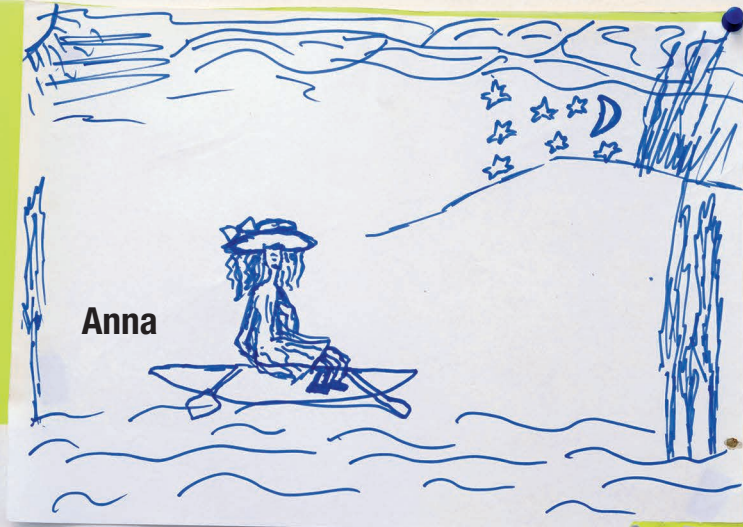
İlerleyen sayfalar sizlere, Muş ve Gümrü'deki performans üretimi süreçlerinin bağlarını ayrı ayrı tanıttık.

Muş kampı katılımcıların kendilerini tanıtmalarıyla başladı. Kampın birinci gününde katılımcılardan çocukluk korkularını çizimleri ve bunları grubun geri kalanıyla paylaşmaları istendi. Bu, herkesin birbirini derinden ve samimi bir şekilde tanıması için atılan ilk adımdı. Okuyucu olarak siz de grubumuzu korkularını öğrenerek bizleri daha yakından tanıma fırsatı bulacaksınız. Gümrü kampında ise biraz daha farklı bir yöntem izledik. Bu kez katılımcılardan kamptan beklentilerini resmetmelerini ve bunları

canlandırmalarını istedik. Bir insanın süreçten ne elde etmek istediğini görmek o insanı tanımanın en iyi yolu değil midir? Böylelikle beklentilerimizin renkleri aracılığıyla kendiniz Gümrü kampında bizim aramızdaymışsınız gibi hissedebilirsiniz.

Resimler size önce Muş, sonra da Ermenistan'daki gündelik deneyimler ve ruh halimizi yansıtarak yol gösterecek. Renkler, kelimeler, semboller, figürler ve bazen de kolajların arasından geçerek belki siz de katılımcılarımız kadar çok şey öğrenip, hissedeceksiniz. Bu demek oluyor ki katılımcıların resimlerdeki bütün renk ve semboller en azından kendileri için anlamlı. Bu şekilde ileride sahnelenecek performansın anlatısının nasıl kurulduğunu da görebilirsiniz. Performansın senaryosu her gün, tartışmalar, deneyim teatisi ve düzenli provalardan, adeta bizim alternatif haritamızdaki birer noktalarımız gibi toplanıp bir araya getiriliyordu. Oldukça basit ve amatör çizimler dizisi, sizleri doğruya kampımızın bağlam ve atmosferinin içine çeken bir film şeridi gibi. Performans senaryosunun, bazen kolayca okunabilir veya anlaşılabilir olmasa da yine de açıklayıcı olan tasarı halini ve taslaklarını görebilirsiniz. Son olarak, her bir kamp performansının nihai senaryosuna geldiğinizde, yapboz, umut ediyoruz ki, net bir biçimde tamamlanmış olacak.

Performansın, örneğin "hamam sahnesi" ya da "misafirperverlik evi" gibi ana sahnelerinde olduğu gibi senaryonun kendisi, her sahne haritadaki bir mekâna tekabül edecek şekilde bölümlere ayrıldı. Her bölüm saha deneyiminin detaylı bir betimlemesiyle başlıyor. Sahneler her seferinde, anlatının kaynağının ayrıntılı bir tasvirini, anlatı hakkında tarihsel arkaplan bilgisinin yanı sıra grubun performans için neden bu sahneyi seçtiğini anlatmasıyla başlıyor. her biri anlatının kaynağının tanımlanmasıyla ve tarihsel bilginin verilmesiyle başlıyor. Sonrasında bilfiil performansa dönüştürülen hikâye sahnede yer alan etkinlikler ve performans eylemleriyle tasvir ediliyor. Sahnelemeye dair ses, görüntü ve benzeri tüm teknik unsurlar da anlatılıyor. Eğer ki okuyucular bizim oyunumuzu sahneye taşımaya karar verirlerse, senaryoyu takip etmeleri ve kendi kısımlarını hikâye ile haritaya eklemeleri rica olunur.

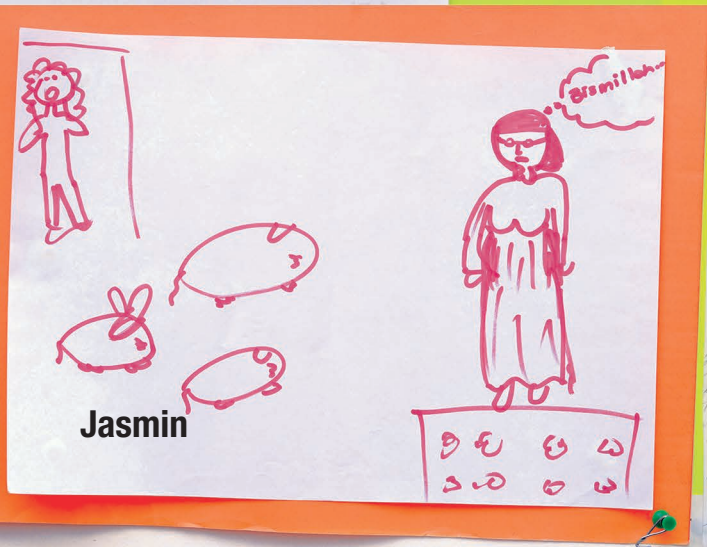

Anna

Nihal

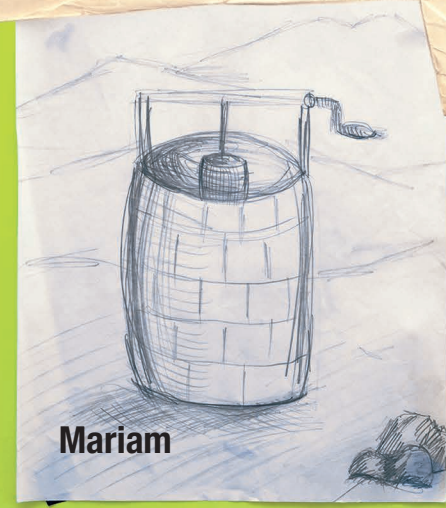
korkular

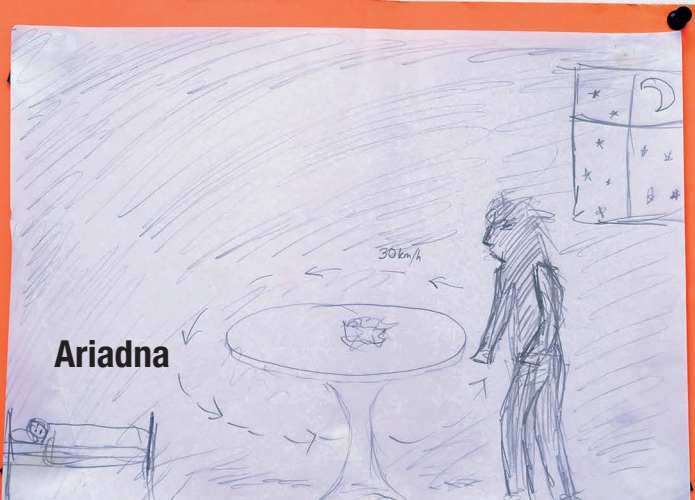
Jasmin

Gözde

Mariam

Ariadna

Karen

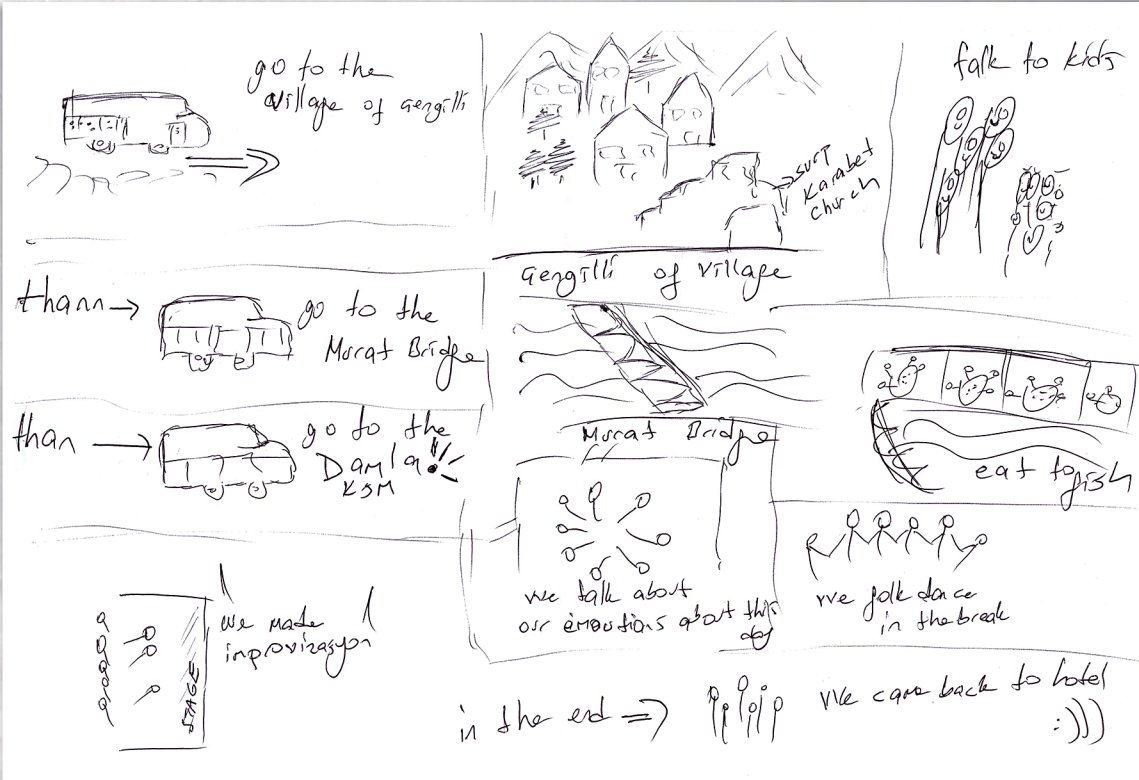
Müşah
2011
Keren Şahin

Muş
1. Gün

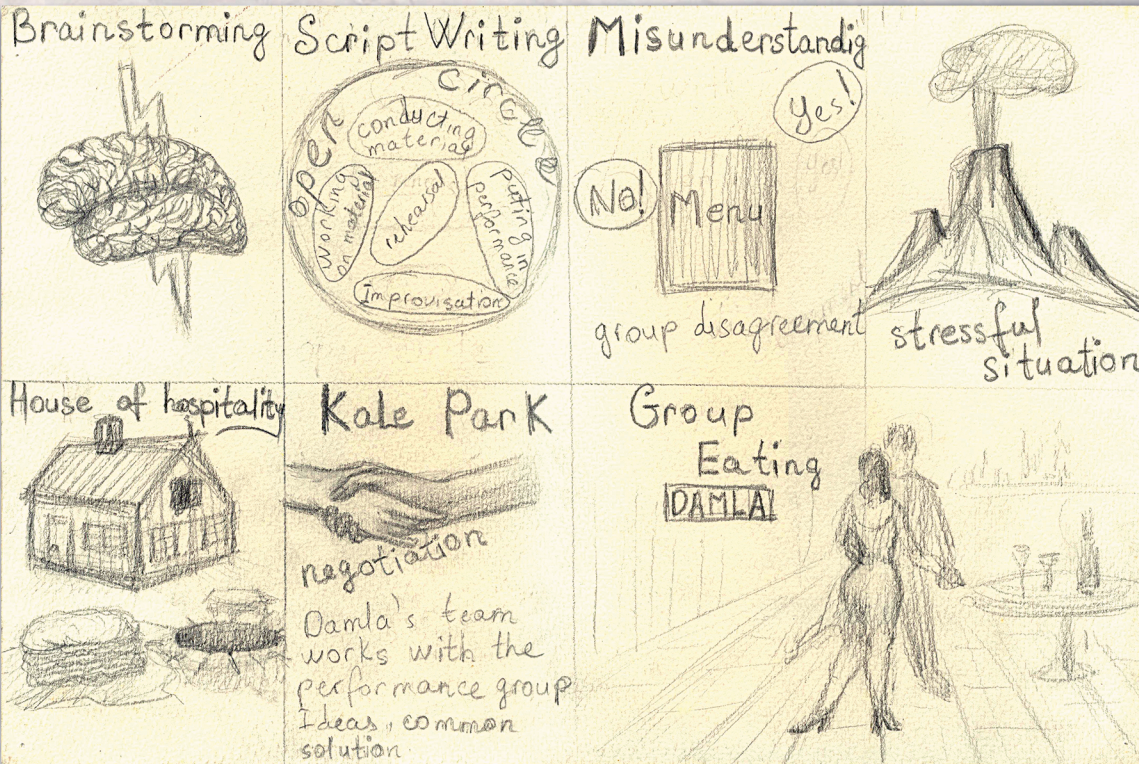

Muş
2. Gün

Muş
3. Gün

Muş
4. Gün

Muş Kampı: Final Performansı

Senaryosu

Ariadna Grigoryan (Ermenistan), Mariam Grigoryan (Ermenistan), Anna Poghosyan (Ermenistan)

“Benim için ne getirdin?”

Bu soruyu bize Muş'un Derik köyünde, köyün en yaşlı Kürt kadını sordu. Ziyaret ettiğimiz başka bir evden bize hediye ettikleri lavaş yanımızda olduğu için “Size lavaş getirdik” dedik. Ama cevabımıza sevinmedi, bu yeterli değildi. Kürtçe şarkı söylemek ile hikâye anlatmak arası bir şekilde tıpkı bir dengbej gibi sormuştu bu soruyu. Bir şarkısının ardından içimizden birinin Ermenice bir şeyler söylemesini istedi ve biz de açılışı Gomidas ile yaptık. Katılımcı şarkısını söylerken kadın da arada bir doğaçlama bir melodiyle araya girerek Kürtçe hikâyesini anlatmaya devam ediyordu. Şarkıyla derinden temas etmişti ve bu müzik ile aşına gibiydi. Katılımcı, Gomidas şarkısını tekrarladıkça, kadın daha fazla haz duyuyormuş gibi duruyordu. Farklı kuşak ve tarihsel yollara mensup bu iki insan arasında ilginç bir müzikal diyalog doğmuştu. Tarihin dramatik bir kavşağına tanıklık ederek duruyorduk.

Yaptığımız ziyaretler sırasında hep gittiğimiz yerlerin en yaşlı sakinlerini bulmaya çalışıyorduk çünkü onların yerel halk ile bir zamanlar oralarda yaşamış olan Ermenilere dair en zengin hafızaya sahip olması muhtemeldi. Geçmiş ile bağlantı kurabilmemizi sağlayacak insanlar bulmayı ümit ediyorduk. Muş'taki yaşlıların önemli bir bölümü Türkçe bilmediği için çift tercümeyle ihtiyaç duyuyorduk. Bu evdeki yaşlı kadının gelini, kayınvalidesinin ne dediğini bize anlatıyordu ve bu sayede önce Kürtçeden Türkçeye, sonra da İngilizceye çeviri yapılmıştı. Gelin kayınvalidesine, “Neden kendi köyünderken Ermeni komşuların olduğunu anlatmıyorsun?” diye sordu. Kadın her ne kadar köyündeki Ermenilerin varlığından bahsetmek konusunda isteksiz olsa da bu müzikal takas psikolojik bariyerlerin aşılmasına açıkça yardımcı olmuştu. Hepimiz, ortak bir dili olmayan insanların müziği bir iletişim aracı olarak kullanarak sohbet etmesine şahit olmuştuk.

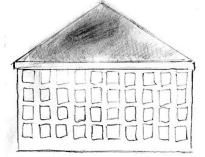
Tüm oyuncular sahneye girer, birbirlerine ve seyircilere hem kendi dillerinde hem de İngilizce “Benim için ne getirdin?” diye sorarlar. Bu soru performansın finalinde verilecek cevaplarla doğrudan bağlantılıdır.

Beden/Hareket: Düzensiz yürüyüşler

Video: Yok

Ses: Yok

Metin: Seyirciye “Bana ne getirdin?” sorusunun farklı dillerde (Türkçe, Kürtçe, Ermenice, İngilizce) tekrarı.

Okula Dönüşen Kilise

Muş'un merkezindeki okullardan biri şehrin merkezine 22 km uzaklıktaki Kızıl Kilise'nin taşları kullanılarak inşa edilmiş. Önce depremde hasar gören kilise daha sonra vali tarafından havaya uçurulmuş. Muş sakinlerinin dediğine göre bu valinin 1960'larda Muş bölgesindeki Ermeni kültür mirasını yok etmek gibi bir misyonu varmış.

Patlama sesiyle video projeksiyonu başlar. İzleyiciler kilise duvarından sökülen bir taşın okul duvarına koyulmasını seyrederek. Bu esnada oyuncular da birbirlerine İngilizce, Türkçe, Ermenice ve Kürtçe olarak sorular sorarlar: “Kızıl Kilise mi bu?”, “Aziz Garabed mi bu?”, “Arakelots Manastırı mı bu?” vb. Sonra performans oyuncularını birbirlerini taş yerleştirir gibi hareket ettiren bir duvar oluştururlar.

Beden/Hareket: Duvar örnek için bedenlerin taş olarak kullanılması

Video: Bir taşın kilise duvarından okul duvarına götürülmesi

Ses: Patlama

Metin: “Kızıl Kilise mi bu?”, “Aziz Garabed mi bu?”, “Arakelots Manastırı mı?”

Okuldaki Diyalog

Ermeni kültür mirasına dair bir iz bulmaya çalışırken, birçok eski Ermeni köyünü ziyaret ettik. Bunlardan biri, Muş'un yaklaşık 35 km kuzeybatısında yer alan ve şu an çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı Çengilli köyüydü. Burası bizim için çok önemli bir mekândı, çünkü ünlü Aziz Garabed Manastırı burada kurulmuştu. Bugün Aziz Garabed'den geriye birkaç şekilsiz harabe, oymalı taşlar ve haçkarlar kalmış. Onlar da, köyün bugünkü Müslüman sakinleri (çoğunlukla Zazalar) tarafından inşaat malzemesi olarak kullanılmış ve sonradan yapılan evlerin ve yapıların duvarlarına iliştilmiş.

Manastırın grubumuz için önemli olmasının bir diğer nedeni ise Ermeni efsanelerinin, halk hikâyelerinin ve birçok halk şarkısının Aziz Garabed'e adanmış olmasıydı. Örneğin, eskiden Aziz Garabed'in kısır kadınları iyi ettiğine inanılmış. Öte yandan, o derece büyük bir manastırdan geriye bugün sadece küçücük parçaların kalmış olması, tüm performans grubu için üzücü bir sürprizdi. Büyük bir düş kırıklığıyla, bir zamanlar kutsal olan taşların ve kilise parçalarının ahır ya da ambara dönüşmüş olduğunu anladık. İnsanlara kilise taşlarının neden tahrip edildiğini ve evlerini yaparken neden manastırın taşlarını kullandıklarını sorduğumuzda, oraya tahribatlar olup bittikten sonra yerleştiklerini ve taşları kullanarak aslında geçmişin hatırasını muhafaza edip, koruduklarını ifade ettiler. Çengilli köyüne yaptığımız ziyaret, performansımızın farklı sahnelerine de kaynak olacak muazzam bir deneyim oldu.

Gittiğimiz yerlerde orada yaşayan yerli halkla tanışım iletişim kurmaya çalıştık. Ziyaretlerimiz özellikle çocukların merakını cezbedi. Her fırsatta bize sorular soran bu çocuklar, gittiğimiz yerlerde, bizi ilk karşılayanlar ve aynı zamanda bizim rehberlerimiz oldular. Çengilli'deki çocuklar, köylerinde misafir olmasına alışkınlardı. En çok nereden geldiğimizi merak ediyorlardı. Bir keresinde, Ermeni katılımcılardan birinin etrafı çok konuşkan bir öğrenci grubu tarafından sarıldı ve arkadaşımızı okullarına davet ettiler. Derse girdiğinde arkadaşımız, Türkçe konuşmasına rağmen, ona "Londra'dan mı geliyorsun?" diye sordular. Buna benzer durumlar başka

yerlerde pek çok kez yaşandı. Arkadaşımız, Ermenistan'dan geldiğini İngilizce söyledi ama öğrencilerin Ermenistan'ın nerede olduğuna dair fikirleri yoktu. Öğretmenleri bu konuda onlara daha sonra bilgi vereceğini söyledi. Öğrencilerden biri, fotoğraf çekilmek istediğinde, öğretmen alaycı bir üslupla ona "Peynir de" yerine "Sarkozy de" dedi.

Memleketlerini ziyaret ederken, Ermeni katılımcıların bu şekilde turist olarak algılanması, çok sık rastlanılan bir durumdu. Bu çelişkili duyguların ortaya çıkmasına neden oldu; çünkü Ermeni katılımcılar, herhangi bir ülkeden gelen turistler olarak görülürken, aslında hakikat, onların binlerce yıl boyunca Muş'ta yaşamış ailelere mensup olmalarıydı. Bu durumu, kampın ilk günü neden burada olduğumuzu anlatırken fark ettik. O gün, Türkiyeli katılımcılardan biri, "Özür dilemek için buradayım" demişti. Ermeni katılımcılardan biri, "Muş'a geldim ve çok derin bir acı hissettim; çünkü benim için Muş'taki hayat, 1915'te sıkışıp kalmıştı. Muş'un halen yaşayan ve nefes alan bir yer olduğunu keşfettim ama artık Muş bizim değil" demişti. Bu noktada, Ermenilerin günümüz Türkiye'sinde nasıl algılandıkları bir soru olarak karşımızda duruyor. Bu sorunun cevabı ise hem Ermeniler hem de şu an Muş'ta yaşayanlar için belirsiz.

Sahne sınıf haline, seyirciler öğrenci haline gelir. Oyuncular da seyircilerin arasına otururlar. Oyunculardan biri öğretmen olarak sınıfa girer ve seyircilerle diyalog başlar.

Beden/Hareket: Sohbeta katılmak için öğrenci gibi seyircilerin arasına oturur

Video: Yok

Ses: Yok

Metin: Diyalog

Katılımcı: Çocuklar ne var ne yok?

Öğrenci 1: Turist misin sen?

Katılımcı: Evet. (Evet, benim atalarım burada yaşamış.)

Öğrenci 2: İngiliz? Londra'dan mı geliyorsun?

Katılımcı: Hayır, hayır.

Öğrenci 3: Amerika'dan mı geliyorsun?

Katılımcı: Hayır Ermenistan'dan geliyorum, Yerevan'dan.
Öğrenci: Oh Ermenistan. Please take a photo of us. (Fotoğrafımızı çekebilir misiniz?)

Öğretmen: Oh yes, say Sarkozy! (A evet, Sarkozy de)

Öğrenci 4: Ermenistan vay!

Öğrenci 2: Ermenistan neresi ki?

Katılımcı: Ermenistan, Yerevan.

Öğretmen: (Sinirli) Ermenistan, İğdir'in yanı, komşu ülkeye bilmiyor musun evladım?

Hamam Hikâyesi ve Astghik Efsanesi

Ermeni pagan inanışında, aşk ve güzellik tanrıçası olan Astghik, Muş'ta geçen çok güzel bir efsanedir. Astghik, Aratsani (Murat) nehrinde yıkanırken, ona âşık olup onu gözetlemeye gelen erkeklerden korunsun diye her taraf sisle kaplanırmış. Bu yüzden, bu bölgeye Ermenice'de sis anlamına gelen "Mshush" denmiş ve bu daha sonra "Muş" a dönüşmüş. Fakat hiç şaşırtıcı olmayan bir biçimde, bugünkü Muş ahalinin bu efsaneden haberi yoktu. Bunun yerine herkes çok popüler bir türkü olan "Yemen Türküsü" nün Muş'a adandığını söylüyor. Bu türkünün savaş dönemi Yemen'e gönderilen ve geri dönmeyen askerlerle ilgili olduğunu söylediler. Ama bu konuda da bir tartışma var. Bazıları "Yemen Türküsü" nde geçen kelimenin "Muş" değil, Yemen'de bir bölge olan "Huş" olduğunu söyledi.

Muş'un farklı köylerini ziyaret ettiğimizde, birçok efsane dinledik. Biz, özellikle 600 yıllık hamamı merak ettik, çünkü hamam Muş'taki en yaşlı binalardan biriydi. Performans grubu, hamama giren ve orayı içeriden keşfeden tek gruptu. Muş'ta yaşayan bir Ermeni olan Armen, bize gezdirirken, hamamda üzerinde asma yaprağı ve cıvıldaayan iki kuşun olduğu taşı gösterdi. Ayrıca hamamın Ermeni sahibi ile ilgili ef-

saneyi anlattı. Hamamın sahibi, oğlunu, kadınlar yıkanırken, onları gözetler halde yakalamış ve onuru için oğlunu öldürmüştü. Bu hikâyelerle hamamın geçmişi ve geleceği arasındaki bağı dinlemiş olduk ve böylece farklı efsaneleri bir sahnede birleştirmenin uygun olabileceğini düşündük.

Işıklar söner. Sahneye iki mum getirilir. İki oyuncu ellerini kullanarak kuş gölgeleri yapıp kuş sesleri çıkarırlar. Kuşların şarkısından sonra oyuncuların biri davul çalmaya başlar. Sonra kuşlar banyo yapan kadınlara dönüşür. Bir diğer oyuncu sahneye gelir ve tanrıça Astghik olarak banyo yapmaya başlar. Aynı esnada, diğer oyuncular, onu bir sis gibi beyaz bir kumaşla çevrelerler. Gölgeler, hamamı gözetleme ve kadınları izleme etkisi yaratır. "Namus cinayeti" ni göstermek için aniden mumlar söner ve korkunç bir çığlık duyulur. Karanlıkta erkeklerin sesleri, zamanla kahkahalara ve şakalaşmalara dönüşür. Erkeklerin sahneyi basması, geçmişte kadınların kullanımına açık olan hamamın uzun yıllardır sadece erkekler tarafından kullanılan bir yer olduğunu ve kadınların kesinlikle giremediği bir mekâna dönüştüğünü göstermek içindi.

Beden/Hareket: El gölgeleri, banyo yapmayı andıran solo dans

Video: Yok

Ses: Davul ritimleri, çığlık

Metin: Yok

Opera Sanatçısı Armenak Şahmuradyan'ın Evi

Muş'un merkezinde dolaşıp performansımız için ilginç hikâyeler ararken, karşılaştığımız biri, bizi şu anda restoran olarak kullanılan bir eve götürdü. Bu evin ilk sahibinin Erme-

ni opera sanatçısı ve “Muş Bülbülü” olarak bilinen Armenak Şahmuradyan olduğunu söyledi. Armenak Şahmuradyan, 1878’de Muş’ta doğmuş, ünlü Ermeni bestekâr Gomidas’tan eğitim almış, Aziz Garabed Okulu’nda ders vermiş ve sonrasında tüm dünyada performanslar sergilemiş. 1915’teki soykırımdan önce ABD’ye gitmiş.

Daha sonra, restoranın evin ön kapısına açılan arka kapısından eve girdik. Bir garson, bize bir süre önce burayı ziyaret eden bir Ermeni kadından bahsetti. Kadına, neden bu depoyu görmek istiyorsunuz diye sorduklarında; kadın, bu evin ebeveynlerine ait olduğunu ve bu evde büyüdüğünü söylemiş. Odadan odaya dolaşırken, o evde nasıl bir hayat yaşadıklarını, mobilyaların nerede durduğunu hatırlamış, çocukluk anıları zihninde yeniden canlanmış. Muş’ta yaşayan bir başka kişiye göre ise, bu evin önceki sahibi, Ermenilerin buradan giderken, altınlarını içeride bir yere gömmüş olduğundan şüpheleniyormuş. Altınları bulmaya çalışmış, fakat kazı yaparken, mezara rastlamış ve mezar taşı devrilmiş. Bu olay, kazının durdurulması için bir işaretmiş, yoksa lanetlenecekti. Adam, burayı başkasına satmış ve o kişi, aniden çok zengin olmuş, restoran açmış. Bu kişinin gömülü altınları bulunduğu şüpheleniyorlardı. Ziyaretimizin sonunda, binanın şimdiki sahibi, bize binanın kalan kısmını da yıkıp, açık havaya masalar koyup, restoranı genişleteceğinden bahsetti. Buranın opera sanatçısının evi olduğundan habersizdi.

Bu evle kendi çocukluklarımızı bağlayacak bir konsept oluşturmaya karar verdik. Çocukluğumuza dair ilk aklımıza gelen ninnileri söylemek, hem kendi geçmişimizle, hem de bu dinlediğimiz hikâyeye bir bağ oluşturuyordu.

Sessiz bir video başlar ve bizi, Şahmuradyan’ın evine götürür. Bir yandan da, Şahmuradyan’ın sesinden Ermeni şarkısını dinleriz. Teker teker oyuncular gelir ve sırtları seyirciye dönük bir şekilde oturup videoyu izlerler. Oyuncular da, gölgeleriyle o evin içine girerler. Kamera evin içinde dolaşır odaları ziyaret eder. Her oyuncu birbirinin ardından kendi dilinde kendi çocukluğundan bir ninni söyler. Bir ninni bitmeden

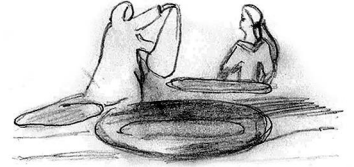
diğeri başlar ve şarkılar iç içe geçer. Bir anda ışıklar açılır ve bir oyuncu içeri girip aniden restoran menüsünü okumaya başlayarak, ninnileri keser. Bu evin restorana dönüşümünü anlatırken, mutfak gürültüleri sesi ile sahne tamamlanır.

Beden/Hareket: Sırtı seyirciye dönük bir şekilde oturmak

Video: Armenak Şahmuradyan’ın evinin videosu

Ses: Armenak Şahmuradyan’ın seslendirdiği ninniler (“Ermenistan Cennet Ülke” şarkısı)

Metin: Restoran menüsü

Misafirperverlik Evi

Muş’ta bir Ermeni kilisesini ararken, camdan bakan bir adam, bizi bir bardak çay içmeye davet etti. Biz sadece kilisenin yerini göstermesini rica ettiysek de, reddedemeyeceğimiz kadar sıcak bir şekilde bizi evine buyur etti. Sohbetin ortasında büyükannesinin Ermeni olduğunu ve ondan kendisine bir tepsi, bir değirmen taşı ve birkaç obje daha kaldığını söyledi. Biz konuşurken, karısı (Bingöllü ve Zaza’yımış) ekmek pişiriyordu ve bize de nasıl hamur açıldığını öğretmek istedi. Adam bize eğer iyi ekmek yapamazsak asla evlenemeyeceğimizi söyledi. Biz çay içerken, 13 yaşlarında olan kızları geldi ve bizi şaşırtmak isteyerek, “Ermenilerin kim olduğunu biliyorum ben” dedi. İnandırmak için de bilgisinin kaynağı olan tarih ders kitabını getirdi. Ermenilerin kitapta nasıl resmedildiklerini görmek, gerçekten şaşırtıcıydı. Ermeniler, Rus ordusu üniformaları giymiş hainler olarak gösteriliyordu. Ev sahibi, bu durumdan rahatsız olup, bir anda kitabı kızının elinden aldı ve uzağa bir yere koydu. Tam evden ayrılacağımız sırada ise boş yere otele para ödeyeceğimize onun evinde kalabileceğimizi söyledi. Çok sıcak bir şekilde ağırladığımız bu ev, bizim için yemek yapmayı ve iyi bir ev hanımı olmayı öğrenebileceğiniz bir yerd. Bu bölümü senaryomuzda kullanmak istedik; çünkü böylece Muş’ta gördüğümüz her türlü misafirperverliği

ifade edebiliriz. Performansımız için seçtiğimiz bu görüşme, konuklarının yeteneklerini geliştirmek, onlara yemekler yedirmek ve onları evinde ağırlamak isteyen ve hatta onların geleceğini bile düşünen insanların içlerinden gelen misafirperverliği gösterecekti. İzleyiciye lavaş ve meyve ikram etmek, bu misafirperverliğin göstergesi olacaktı ve izleyiciyle sıcak bir ilişki kurmamızı sağlayacaktı.

Sahne, oyuncuların birinin ortaya bir lavaş koymasına ile başlar. Diğer oyuncular da, onun etrafında çember oluşturarak otururlar. Ortadaki kişi, diğerlerine nasıl lavaş yapılacağını öğretir. Herkes işe koyulur ve Kurmanci bir işçi şarkısı olan ve genellikle tarlada buğday kırarken söylenen Mirkut'un söylerler, sonra da izleyiciye lavaş dağıtırlar.

Beden/Hareket: Grubun aynı anda hamur açmayı andıran bedensel hareketler yapması

Video: Yok

Ses: Mirkut'un canlı söylenmesi

Metin: Yok

Bariyerlerle Karşılaşmak

Çengilli köyü yakınında bir camide, Türk katılımcılardan biri ve bir çocuk arasında grubumuzdaki bir erkek arkadaşımızın uzun saçlarıyla ilgili olarak bir konuşma geçti. Çocuk, arkadaşımızı görünce, "Uzun saç erkekler haram" dedi. Kendini dindar biri olarak tanımlayan Ahmet ise çocuğa "Esası yanlış yorumluyorsun" diyerek açıklama yaptı. Bu ilginç bir tesadüftü, çünkü bu soruyla karşılaştığımız yer Aziz Garabed Manastırı'nın kurulduğu yeri. Ermeni Apostolik Kilisesi'nin en önemli figürlerinden biri olan Aziz Garabed, uzun saçlarıyla meşhurdur ve eski bir efsaneye göre, bu özelliğiyle de Ermeni Pagan Tanrısı Gisane'ye¹ benziyordu.

Aynı köyde başka bir arkadaşımıza da kökeniyle ilgili bir soru gelmişti. Türk anne ile Kürt babanın kızı olan arkadaşımız, kendini Kürt olarak tanımlıyordu ve bunun üzerine, ona neden Kürtçe konuşmadığı sorulmuştu. Köylüler, annesinin Türk olduğunu öğrenince, "Bu yüzden Kürtçe konuşmuyorsun" sonucuna varmışlardı. Bu konuşmalar, kimlik, etnisite, yaşam biçimleri ve kültüre dair kafamızdaki basmakalıp yargıları ve sosyal bariyerleri tartışabilmek ve bu tür engellerin üstesinden gelebilmek için diyalog kurarak

1 Hindistan kökenli Pagan Ermeni tanrısı (Ermeni insan isimleri sözlüğü), Hindistan'dan Ermenistan'a kaçan bir prens. "Gisane" isminin Ermenice eskiden papazların bıraktığı saç bukleli anlamına gelen "gis" kelimesinden geldiği düşünülür.

sürekli bir mücadele içinde olmamız gerektiğini göstermesi nedeniyle senaryomuzda yer aldı.

Tüm oyuncular sahneye girer ve gelişigüzel bir şekilde yürürler. Sonra herkes donar ve üç kişi Türkçe olarak köyde yaşanan konuşmanın bir benzerini canlandırmaya başlar. Seyirciler arasından biri, rastgele seçilip konuşmaları İngilizceye çevirmek üzere sahneye çıkarılır.

Beden/Hareket: Rastgele yürüyüşler, sessizlik

Video: Yok

Ses: Yok

Metin:

Çocuk: Hoş geldiniz.

Katılımcı 1: Hoş bulduk.

Çocuk: Nasılsınız?

Katılımcı 1: İyiyiz, sağ ol.

Çocuk: Nereden geliyorsunuz?

Katılımcı 1: Ben Muşluyum.

Katılımcı 2: Ben Ankaralıyım.

Çocuk: Türk müsünüz?

Katılımcı 2: Ben Türk'üm.

Katılımcı 1: Yok, ben Kürt'üm.

Çocuk: Yani Müslümansınız.

Participant1: Evet, ne oldu ki?

Çocuk: Yani benim bildiğim, Müslümanlar saç uzatmaz ki...

Katılımcı 1: Kim dedi sana bunu?

Çocuk: Büyüklerim.

Katılımcı 1: Hiç araştırdın mı?

Çocuk: Hayır.

Katılımcı 1: Hiç araştırmadan, neyin haram, neyin helal olduğunu nasıl bileceksin?

Çocuk: Biz büyüklerimizi dinleriz.

Katılımcı 1: Bence önce kendin araştı. Mesela bundan 1400 yıl önce de peygamberimizin uzun saçları varmış. Anlaştık mı?

Çocuk: Evet.

İkilem: İkiyüzlülük mü, Misafirperverlik mi?

(Bu bölüm, katılımcılar tarafından performans hazırlama sürecinde tartışıldı ve yazıldı. Fakat kısıtlı zaman nedeniyle çalışılıp final performansına taşınamadı.)

Daha önce Ermeni köyü olan ve şimdi Kürtlerin yaşadığı Derik köyüne yaptığımız ziyarette çok ilginç bir an yaşandı. Bu an, performans grubunun şimdiki kadar Muş'ta gördüğü, duyduğu, deneyimlediği ve öğrendiği şeyleri yeniden değerlendirip düşünmesine sebep oldu. Türkiyeli katılımcılardan biri, yaşlı bir köylünün evini ziyaret edip, onunla Ermeniler ve geçmişte o köydeki varlıkları üzerine konuşurken bir ikilem yaşadı. Yaşlı adam, Ermenilerden sonra burada yaşayan Kürtlerin nasıl katliamlara dahil olduklarını açıkça anlatıyor ve olaylardan örnekler veriyordu. Öte yandan, bu yaşlı köylü, arkadaşımızdan o anda köyde Ermenilerin de olduğunu öğrenince, yüzü ve ses tonu değişerek, korkarak "Ermeniler burada olamaz!" dedi. Ayrıca evinde onları ağırlamak istemediğini, Ermeniler topraklarına girer diye korktuğunu ve onlarla hiçbir zaman karşılaşmak bile istemediğini söyledi. Ermeni arkadaşlarımızdan biri, evine gittiğinde ise hiçbir şey yapmayıp onu içeriye buyur etti ve misafirperverlik gösterdi. Ona çay, ekmek ve peynir ikram etti. Sohbet, bir noktada, daha önce orada yaşamış olan Ermenilere geldi. Babasının önemli bir tarihçi olduğundan, Stalin'e hayranlığından ve oranın önceden bir Ermeni köyü olduğundan bahsetti. Kendi babasının da soykırım üzerine çalıştığını ve 1915'te olanlardan ötürü Türk devletini ayıpladığını söyledi.

Türkiyeli katılımcıyı şaşkırtan ise adamın daha önce söylediklerinin tam aksi yönde değişmesi ve Ermeni misafirlerinin duymayı umduğu şekilde cümleler kurması oldu. Katılımcı, bu ikilemle nasıl başa çıkacağını, sohbete nasıl devam edeceğini bilemedi. Bu durum, bizim için bir tartışma konusu haline geldi; zira bu hikâyede, herkesin baş etmesi gereken farklı problemler vardı: Yaşlı adam, politik doğruculuk adına kelimelerini değiştirmek zorundaydı; Türkiyeli katılımcı, yaşlı adamın ansızın değişmesini idare etmek zorundaydı ve Er-

menistanlı katılımcılar, adamın misafirperverlikle iç içe geçen riyakârlığının üstesinden gelmek zorundaydı.

Sahneleme kısmına karar verilmedi, fakat bazı öneriler vardı: Katılımcılardan birinin yüzünü “iki yüzü” olan bir maske gibi boyamak, ritim ile karmaşa yaratmak ve aynı anda ses ve melodi kullanmak, herkesin yüzünü farklı renklere boyayıp herkesin maske taktığını ve zaman zaman ikiyüzlü olabileceğini ve ikilemler barındırdığımızı göstermek.

Beden/Hareket: Sahneye yerleşip boyalarla doğaçlama yapmak
Video: Yok
Ses: Doğaçlama ritim, ses ve ezgiler
Metin: Yok

Çocuklar, Teşekkürler Size!

(Bu bölüm, katılımcılar tarafından performans hazırlama sürecinde tartışıldı ve yazıldı. Fakat kısıtlı zaman nedeniyle çocuklarla prova edilemedi ve final performansında yer alamadı.)

Çocuklar, saha ziyaretlerimizde bize rehberlik, ev sahipliği, arkadaşlık ediyor ve şarkılar, danslar ve akrobatik hareketleriyle mükemmel birer performans sanatçısı olarak boy gösteriyorlardı. Muş civarındaki eski Ermeni köylerine yaptığımız ziyaretler, bir açık hava festivali gibi geçiyordu. Bu durumu sahneye taşımak istedik, böylece çocuklar da bir şeyler sahneye koymanın keyfine varacaklardı.

Oyuncular, civar köyleri ziyaret ettiklerinde, yaşadıkları ortamı, tekrardan kurarlar. Her oyuncu, bir çocuğu, en yakın arkadaşı olarak sahneye davet eder ve ondan yeteneklerini sergilemesini ister. Aynı anda, çekilen fotoğraflar, küçük bir teşekkür göstergesi olarak çocukların ailelerine dağıtılır.

Beden/Hareket: Çocukların dans ve akrobasisleri
Video: Yok

Ses: Konuşmalar, gülüşler, şarkılar
Metin: Yok

Mezarlıktan Hapishaneye ve Sonrasında Pazar Yerine Dönüşüm

(Bu bölüm, katılımcılar tarafından performans hazırlama sürecinde tartışıldı ve yazıldı. Fakat kısıtlı zaman nedeniyle çalışılıp final performansına taşınamadı.)

Muş sakinlerinden biri, bize şehrin pazarını ziyaret etmemizi önerdi. Oraya gittiğimizde, bize armut ikram ettiler. Satıcı adam, Ermeni katılımcılara, “Bu bal gibi armutlar sizin büyük dedelerinizin bahçesinden” dedi. Bize, ayrıca pazarın önceden mezarlık olduğunu ve şehrin daha önce tepelerde (Ermeni evlerinin çoğunlukla korunduğu eski Muş olarak bilinen yer) yerleşmiş olduğunu söylediler. Sonra mezarlık, hapishaneye dönüşmüş ve en son da pazar yerine. Bize, eski şehrin fotoğrafını da gösterdiler. İlginç bir şekilde, tüm kavramlar çakışıyordu. Bu durumu, performansımızda işlemeye karar verdik; çünkü bu hikâyeye, Ermeni tarihinin günümüz Kürt gerçekliğine dönüşümünü resmedebilirdi.

O esnada, Türkiyeli öğretmenimizin etrafının bir takım yabancılar tarafından sarılmış olduğunu ve ona sorular sorulduğunu gördük. Sonradan anladık ki, bu yabancılar polisti ve Muş’ta ne işimiz olduğunu bilmek istiyorlardı. Bu olay, Muş’taki ikinci günümüzde yaşandı ve akşam yaptığımız değerlendirme toplantısında öğrendik ki, diğer gruplar da, polis tarafından sorguya çekilmişti.

Duduk melodisi eşliğinde, oyuncular sahnede, orası mezarlıkmişçasına uzanırlar. Sonra ayağa kalkarlar ve ışıklandırma ile hapishane parmaklıkları oluşturulur. Ardından ışıklandırma kaybolur ve oyuncular, bir pazar yerini canlandırma başlarlar (kaydedilmiş pazar sesleri kullanılır). Videoda ise gökyüzünde uçan kuzgunlar yansıtılır.

Beden/Hareket: Sahnede uzanmak, parmaklık gölgesi oluşturmak

Video: Gökyüzünde uçan kuzgunlar

Ses: Duduk, pazar sesleri

Metin: Yok

Alternatif Harita

(Bu bölüm, katılımcılar tarafından performans hazırlama sürecinde tartışıldı ve yazıldı. Fakat kısıtlı zaman nedeniyle çalışılıp final performansına taşınmadı.)

Muş'taki köylere yaptığımız ziyaretler sırasında, köylüler bize hep "Haritanız nerede?" diye sordu. Onların gözünde bizler hazine avcılarıydık, fakat bunu anlamamız vakit aldı. Çengilli köyünün en yaşlı kadını da bize aynı soruyu sordu: "Haritanızı yanınıza aldınız mı?" Bu yaşlı kadın, sohbetimiz sırasında, bize eskiden Muş'ta yaşayan Ermenilerin çok varlıklı insanlar olduğunu söyledi. Bunun yanı sıra, katliam başladığında şiddetten, kaçırılmaktan ve ölümden kaçabilmek için Ermeni kadınların çocuklarını ve altın takılarını alarak, kendilerini Murat nehrine attıklarını da anlattı. Ermenilerin bir kısmı ise daha sonra geri dönme umuduyla altınlarını ya evlerine saklamış ya da toprağa gömmüşlerdi. Bölgedeki Kürtler, buraya yerleşince, kimisi bu altınları bulmuştu. Ayrıca köye, İstanbul'dan gruplar da gelmiş ve kazı yapıp en güzel taşları İstanbul'a götürmüşlerdi. Diğer köylerde de, böyle hazine avcılığı hikâyelerinin çok yaygın olduğunu anladık. Yaşlı kadınla yaptığımız sohbetten sonra, bu soruyu nasıl cevaplayacağımızı bulmuştuk. Evet, biz hazine arıyorduk; fakat bizim için gerçek hazine, kiliseler, tarihi varlıklar ve kültürel mirastı.

Bu minvaldeki bir diğer konuşma ise Goms köyünde gerçekleşti. Köyden tam ayrılmak üzereyken, köyün imamı, o sırada kapalı olmasına rağmen bizi camiye davet etti. İmam, kadınlarla erkeklerin aynı mekâna girmesine izin verdi. Bu cami, büyüklüğü, lüks görüntüsü ve görkemiyle bölgedeki diğer camilerden biraz farklıydı. Tüm bu güzelliği bize göstermekten gurur duyan imam, aynı zamanda tüm soruların cevaplarının da İslam'da bulunabileceğine vurgu yaparak, bize Müslümanlıktan bahsetti. Grubumuzun saatler harcayarak etrafta dolaşıp Ermeni (Hıristiyan) kültürel mirasıyla ilgili

sorular sorduğunu öğrenince, "Bu eski püskü mekânlarda ne arıyorsunuz? Buraya gelin. En büyük değer ve gerçek kültür burada" dedi. Cevaben grup katılımcılarından biri, nazikçe "eğer kültürel değerlere kıymet veriyor ve onları anlayabiliyorsanız, köyünüzde var olan başka kültürel mirasları da aynı şekilde korumanız gerekir" dedi.

Performanstan önce katılımcılar, Muş'un tarihi ve kültürel noktalarını gösterdikleri bir harita çiziler – altın bulmayı umarak gelmiş ama harap olmuş Ermeni kiliseleri ve kültürel değerlerinin gerçek hazine olduğunu keşfeden "hazine avcıları" için bir çeşit alternatif harita. Çizim sürecinde yapılan "gerçek hazine" ile ilgili tartışmalar da kameraya çekilmiştir. Performans sırasında bu video ekrana yansıtılırken, oyuncular kendi çizdikleri haritayı izleyicilere dağıttılar.

Beden/Hareket: İzleyicilere harita dağıtmak

Video: Harita çizim videosu

Ses: Yok

Metin: Yok

Selin

Gohar

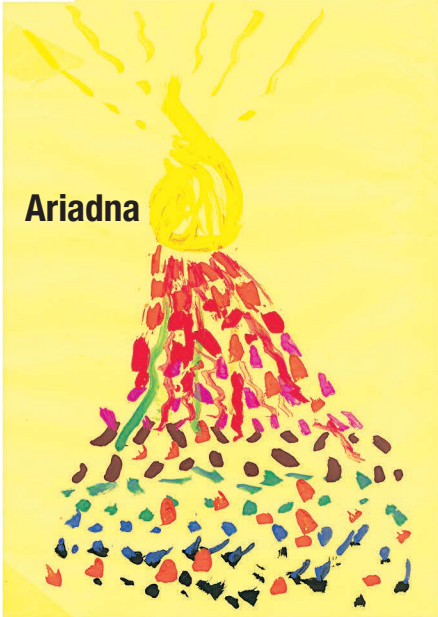

Merve

Mariam

- Proje Den Beklentiler -
Expectations
From the project -

Ariadna

Nihal

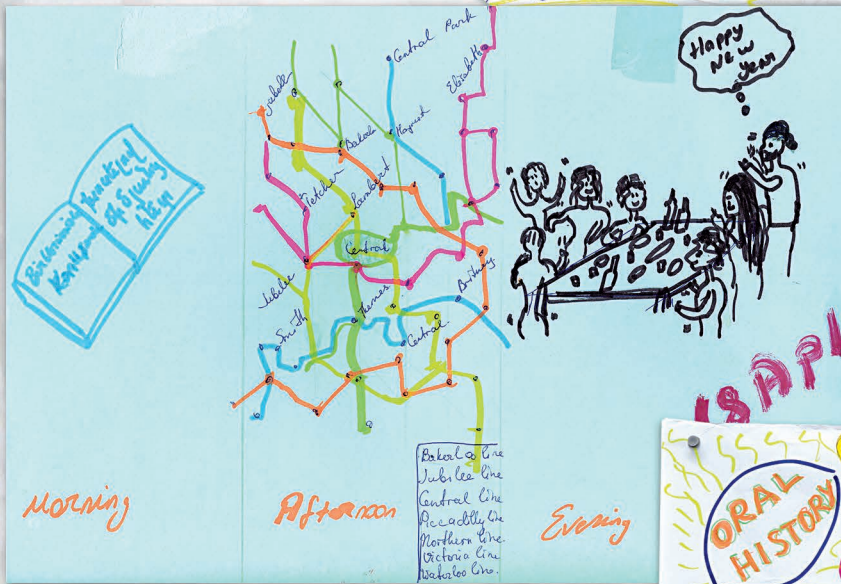

Sayat

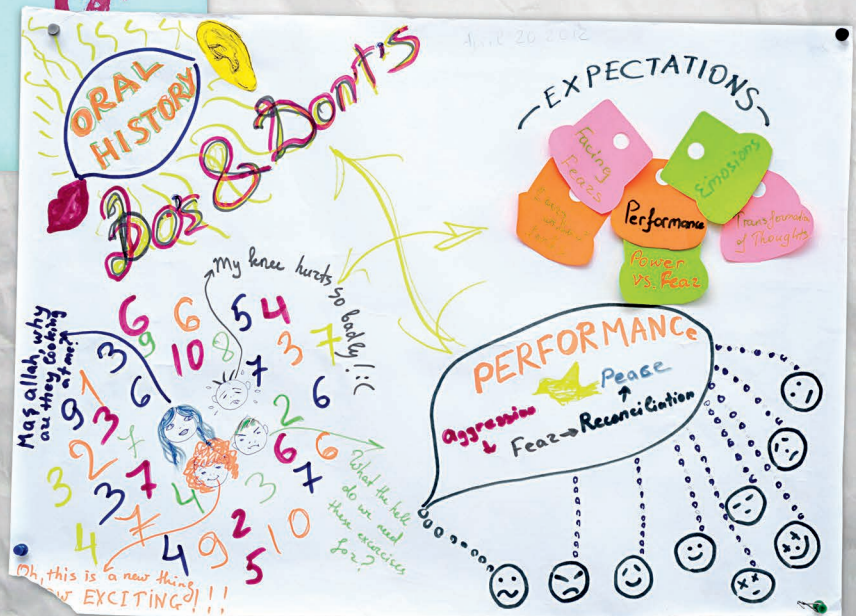
Gümrü
2. Gün

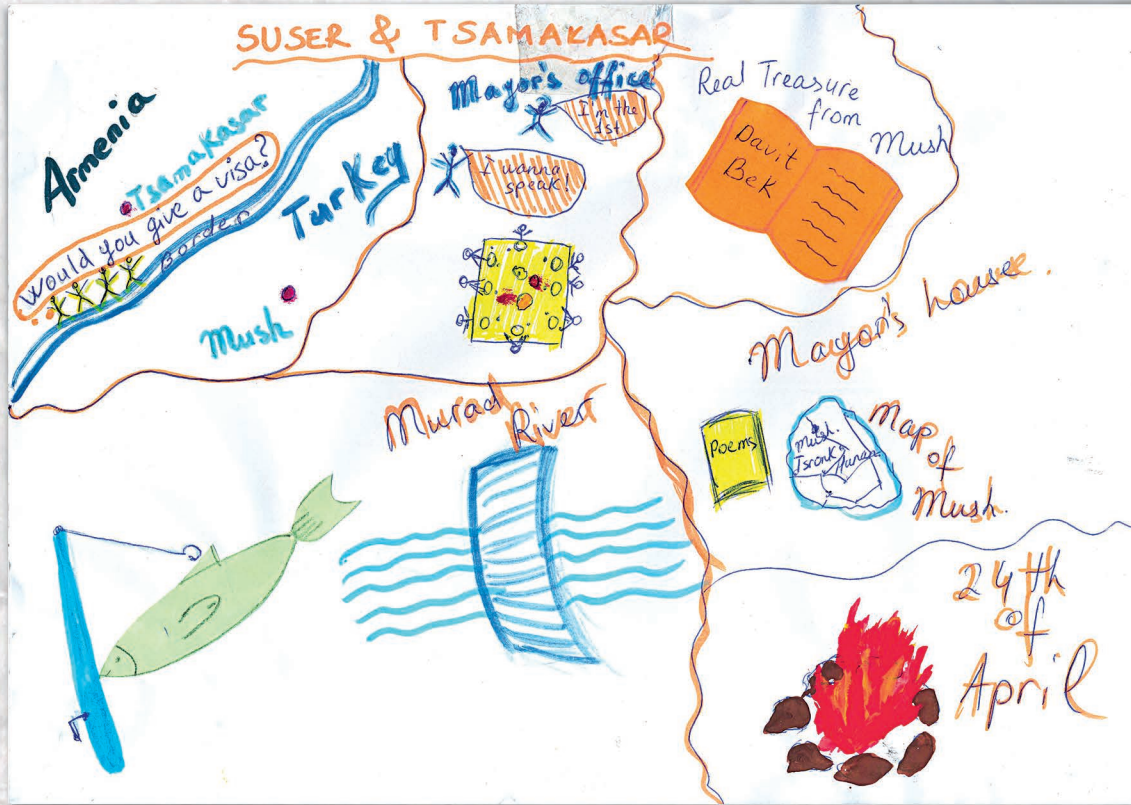

Gümrü
3. Gün

Gümrü
4. Gün

Gümrü
6. Gün

Gümrü
8. Gün

24.04.2012

Gümrü
9. Gün

Script Writing

Gümrü
13. Gün

Gümrü
14. Gün

Gümrü Kampı: Final Performansı Senaryosu

**Ariadna Grigoryan (Ermenistan),
Gohar Hovsepyan (Ermenistan),
Mariam Grigoryan (Ermenistan),
Merve Kan (Türkiye),
Sayat Tekir (Türkiye),
Selin Çakır (Türkiye)**

Sınırlar

Esasen Muşlu olan ve şu an Ermenistan'ın çeşitli köylerinde yaşayan insanlarla yaptığımız görüşmelerde, sohbet bir noktada illa ki sınırlara geldi. Dashtadem köyünde, Azerice bilen yaşlı bir kadınla karşılaştık. Azerice, Türkçeye çok benzer bir dil. Azerbaycanlı bir Ermeni olan yaşlı kadın, yıllardır konuşmadığı halde dili hatırlayarak, Türkiyeli katılımcılarla konuştu. Kadın, eğitim için geldiği Ermenistan'da evlenmiş ve burada yaşamaya başlamıştı. Kayınvalidesi ve kayınbabası Muşluymuş. Kadın, onlara "Almanya ya da Fransa'ya yerleşmek varken, neden buraya yerleştiniz?" diye sormuş. Onlar da, eğer sınıra yakın olurlarsa, bir gün yeniden hayatlarını memleketlerinde sürdürebilecekleri umuduyla, her zaman sınıra yakın oturmak istediklerini söylerlermiş. Yine Dashtadem köyünde, Varuzhan isimli ilginç bir müzisyenle karşılaştık. Varuzhan, Türkiyeli katılımcılara, "Kendi memleketimi ziyaret etmek için bana vize verin desem, bunu yapar mısınız?" diye sordu. Esasen Varuzhan'ın hayali, büyükbabasının Muş'tan getirdiği zurna ile Muş'ta müzik yapmaktı.

Görüşmeler sırasında insanlara, "Bu köylerde oturmanızın özel bir sebebi var mı?" diye sorduğumuzda, pek çoğu, sınıra yakın olmaktan bahsediyor ve böylece bir gün kendi topraklarına geri dönebilme ihtimalleri olduğunu söylüyorlar-

dı. Varuzhan, eşinin bahçeye astığı çamaşırlardan hep rahatsız olmuş, çünkü bunlar yüzünden Ergir (Muş) manzarası kapanırmış. Bize, "Bu şekilde asılmalarını hiç sevmiyorum, çünkü Muş'u hiç göremiyorum" diyordu. Görüşmelerimizde, sınır her zaman konuşmaların merkezindeydi. Dolayısıyla, biz de, Ermenistan-Türkiye arasındaki devlet sınırının kapalı olması, sınır geçişlerine izin verilmemesi, sınırların açılmasının nasıl mümkün olabileceği ve bunun iki tarafa getireceği faydalar üzerine tartışmalar yürüttük.

Oyuncular, duvara yansıtılan Muş resmi ve Ergir (Muş) özlemine ve Muş ile kurulan bağı anlatan bir şarkı söyleyerek, "Güzel Muş"¹ hayali oluştururlar. Teker teker şarkı söylemeyi bırakıp, sahneye gelip, seyirci ve Muş resmi arasında bir "sınır" oluşturarak Muş resminin bir parçasını kapatırlar. Sonunda şarkı söyleyen kimse kalmaz ve oyuncuların bir çamaşır ipi gibi ellerinde tuttıkları beyaz tişörtlere çamaşır ipi, haçkarlar, tren, tel örgü gibi farklı sınır görüntüleri yansıtılır. Varuzhan'ın karısına söylediği cümle ile sahne sonlanır.

Beden/Hareket: Bedenleri çamaşır ipi gibi kullanarak bir sınır oluşturmak

Video: Muş fotoğrafı ve çamaşırlık, haçkar, tren ve tel örgü videoları

Ses: Oyuncuların söylediği "Güzel Muş" anlamına gelen "Mush Mush Qaghtsr Mush" şarkısı

Metin: "Çamaşırların bu şekilde asılmasını hiç sevmiyorum, çünkü Muş'u hiç göremiyorum."

Okula Dönüşen Kilise

Bu bölüm Muş performansı ile aynıydı.

Efsanevi Hamam

Bu bölüm Muş performansı ile aynıydı.

¹ Duyduğumuz hikâyeler temelinde, insanların zihinlerinde "güzel" bir Muş hayali olduğunu düşünmüştük.

Neden Buradasınız?

Ermenistan köylerinde, öncelikle insanlarla aramızda bir güven inşa etmemiz gerekti, çünkü onlardan dinlemek istediğimiz aile hikâyeleri çok hassastı. Hikâyelerini bizimle, özellikle Türk katılımcılarla, paylaşmak için bu projenin değerli olduğuna inanmak zorundaydılar; çünkü onların hikâyelerindeki Türk karakterler, genellikle cani insanlardı. Dashtadem köyü sakinleri, geçmişleri hakkında her zaman duyarlı olmuşlar ve tarihsel adaletin sağlanması ve topraklarına geri dönme umutlarını hiç kaybetmemişlerdi. Köylerine ve evlerine girmemize izin vermeden önce köylüler, projenin amaçlarını ve bizim pozisyonumuzu sorgulamak için muhtarlıkta toplandılar. Bize şöyle sorular sordular: “Soykırım’a karşı tutumunuz nedir?” (Türk katılımcılara yönelik), “Tarihi adaleti sağlamak için kendi ülkenizde neler yapıyorsunuz?” (Türk katılımcılara yönelik), “Hangisi Türk?”, “Üzgün olup olmadıklarını bilmek istiyoruz.”, “Soykırım’ı kabul ediyor musunuz?” ve “Neden buradasınız?”. Esasen çok benzer sorular, birçok farklı şekilde tüm evlerde ve köylerde soruldu bize ve bu sorular, aradaki güveni sağlama sürecinin bir parçasıydı. Biz de, performansı bu zor sorular üzerine düşünmek ve bunları yanıtlamak için bir araç olarak gördük.

Oyuncular gelişigüzel bir biçimde sahnede yürürler. Bazı anlarda hepsi birden oldukları yerde donarlar ve içlerinden biri kendini tanıtır neden burada olduğunu kendi anadilinde söyler ve bir başkası onun söylediğini çevirir. Bu süreç, herkes kendini tanıtanaya kadar devam eder. Bir tedirginlik yaşanmaya başlar ve bir sonraki misafirperverlik sahnesinde bu görülür.

Beden/Hareket: Yürüyüş

Video: Yok

Ses: Yok

Metin:

“Merhaba ben Ada, zihinlerinizde Muş’u yeniden canlandırmak için buradayım”

“Merhaba ben Selin, birbirimizle konuşmak ve bir diğeri-

nin acısını paylaşmak için buradayım.”

“Merhaba ben Gohar, barış çerçevesinde Türk-Ermeni ilişkileri ile yüzleşmek için buradayım.”

“Merhaba ben Mariam, Muş’un sesini dünyaya duyurmak için buradayım.”

“Merhaba ben Merve, Türk-Ermeni ilişkilerinde devletlerin çözümünü beklemek yerine kendim bir adım atmak için buradayım.”

“Merhaba ben Sayat, İstanbullu Ermeni’yim, sınırların açılması için buradayım.”

Misafirperverlik Evi

Misafirperverlik, bizim grup deneyimimizin etkileyici bir parçasıydı. Bizi ağırlayan pek çok evde benzer kültürlere ve geleneklere sahip olmak üzerine hep konuşuldu. Ermenistan’da soykırım ile ilgili de hassas sorularla da karşılaştık. Yani güven inşa etmek samimi ve zor diyaloglar gerektiren bir süreçti. En ilginç anlardan biri, Dashtadem’de Taron’un evinde yaşandı. Büyükbabası ve büyükannesi Muşlu olan Taron, çok misafirperver biriydi. Biz oradayken, Taron’un komşusu geldi. Adam, Taron’un ve onun oğullarının ellerini sıkı ama Türkiyeli katılımcılardan Sayat’ın elini sıkmadı. Taron, Sayat’ın da Ermeni olduğunu söyleyince, onun elini de sıkı. “Peki, nerede şu Türkler?” diye sordu ve tüm grubun oturduğu bahçeye gitti. Taron, ondan tatsız bir olaya sebep olmasını istedi. Bahçedeki katılımcıların hepsinin kadın olduğunu görünce, “Bunların hepsi kız, erkekler nerede?” deyip bahçeden çıktı. Buradan hareketle grup, her katılımcıya bu tarz durumlarda yaşadığı duyguları ve ziyaretler esnasında karşılaştıkları soruları kullanarak, onlara ifade etme şansı vermeye karar verdi.

Bu sahne, Muş senaryosundaki gibi başlar. Lavaş açar gibi dans etme ve birlikte şarkı söyleme süreci, oyuncuların zaman zaman sorular sorarak, serbestçe konuştukları anlarla kesilir. Aniden tüm hareketler ve sesler kesilir. Oyunculardan biri sorusunu sorar. Sonra herkes kendi sorusunu sorana kadar şarkı ve dans devam eder. Sahnenin sonunda, izleyenlere gerçek lavaş ikram edilirken, yavaşça seyirciyi de oyuna

Questions (Use translator)

Mirkat Drum

Shedak on dancers are becoming Red-
on the screen → suddenly everyone
people leave the stage!

katarak, yeni sahneye geçilir.

Beden/Hareket: Lavaş açma dansı

Video: Yok

Ses: Mirkut'un² canlı söylenmesi

Metin:

"Türk müsün? Eğer Türk'sen senin elini sıkmam!"

"Soykırım'la ilgili pozisyonun nedir?"

"Üzgün olup olmadığınızı merak ediyorum."

"Soykırım olduğunu kabul ediyor musunuz?"

"Bu sorunu çözmek için kendi ülkenizde nasıl inisiyatif alıyorsunuz?"

Düğün ve Msho Khr Dansını Öğrenmek

Daşdatem köyündeyken, Taron'un oğlu Tigran bize bir grup dansı olan ve genelde düğünlerde oynanan "Msho Khr" dansını öğretti. Aynı zamanda Dashtadem, Tsamakasar, Taronik ve Suser köylerinde karşılaştığımız insanlardan da, düğünlerle ilgili pek çok anekdot ve düğün gelenekleri dinledik. Ayrıca bizi, Muş-Sason bölgesindeki ve diğer Ermeni köylerindeki düğünler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar konusunda bilgilendirdiler.

Hemen hemen her köyde Ermenistan ve Türkiye'nin kültürel benzerlikleri hakkında konuşuldu: Aynı danslar, farklı dillerde söylenen aynı şarkılar, farklı isimleri olan aynı yemekler gibi... Bu yüzden, biz de ortak danslar ve şarkıları hep beraber sahnelemek istedik. Ortak kültürel mirasımızın önemini vurgulamak için performansımıza böyle bir sahne koymak istedik, fakat aynı zamanda, dinlediğimiz hikâyeler, her zaman "beraber şarkı söylemekten daha öte"ydi. Bu sebeple, bu

² Mirkut, Kurmanci lehçesinde bir işçi türküsüdür ve genellikle buğday yarılırken söylenir.

bölümü soykırım tanıklıkları bölümü ile kesintiye uğratmaya karar verdik.

Buna ek olarak, bu bölümü sahnelememizin bir önemli nedeni daha var: Ermenistan'da bir köyde müzisyen bir aileyi ziyaret ettik. Ailenin büyükbabası Meruzh, köyde davul çalan en yaşlı kişiydi, torunu ise zurna ve klarnet çalan çok yetenekli bir müzisyendi. Onları ziyaret ettiğimizde, bize klarnet eşliğinde Kars'ın gelin dansını ve zurna eşliğinde Msho Gövende ve Koçari danslarını gösterdiler. Bu zurna, onlara babalarının büyükbabasından kalmıştı ve Muş'tan alınmadı. Bu zurna, geleneksel olarak babadan oğula geçiyor ve kültürel mirasın aktarımı olarak görülüyordu. Bu eğlenceli öğrenme sürecimizin sonunda, onları, beraber sahneye çıkmak için Oshakan'da yapacağımız final performansına davet ettik. Performansın bu kısmında enstrümanlarını çaldılar ve beraber dans ettik.

Lavaşlar dağıtıldıktan sonra, gelini ve damadı temsil etmek üzere izleyiciler arasından bir kadın ve bir erkek seçilir. Omuzlarına birer lavaş serilir ve birlikte Msho Khr oynanır. Daşdatem köyünde çekilmiş kayısı ağacı çiçeklerinin fotoğraf ve videoları gelin sembolü olarak ekrana yansıtılır. Davul ve zurna eşliğinde halay çekilmeye başlanır ve halay, kilise çanı duyulana kadar devam eder. Bu çan sesleri, bundan sonraki soykırım tanıklıkları bölümünün başlangıcını belirtir. Ekran kan kırmızısına döner.

Hareket: Msho Khr halayı

Video: Kayısı ağaçları videosu ve kırmızı ekran görüntüsü

Ses: Zurna ve davulun icra ettiği Msho Khr

Metin: Yok

24 Nisan – Soykırım Tanıklıkları

Her ilkbaharın 24 Nisan'ında yüz binlerce insan, Osmanlı döneminde gerçekleşen Ermeni Soykırımı'ndaki 1,5 milyon masum insanın anısına Erivan'daki Ermeni Soykırım Anıtı'nı ziyaret

eder. Tsitsernakaberd tepesine toplu bir yürüyüş gerçekleşir. Tsamakashar köyüne yaptığımız ziyarette öğrendik ki, Aragatsotn'un köylerinde yaşayan Mshetsiler (Muşlu insanlar), genellikle Erivan'a gitmezler. Bunun yerine sınırın yanındaki dağların tepelerinde lastikler yakarak bu tarihi anılar, böylece Türkiye'ye geçmiş hatırladıklarını gösterirler.

Performans grubu olarak, Ermenistan köylerine yaptığımız ziyaretlerin tümünde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçışın korkunç hikâyeleri dinledik. Her ailenin hafızasında, Türkler tarafından gerçekleştirilen vahşet, şiddet, katliam ve zulüm hikâyeleri vardı. Hikâyemiz çoktu ama hangisini final performansında kullanacağımıza karar vermek zor oldu. Bu yüzden, bir bağlam oluşturmaya karar verdik, böylece hikâyeler kendi içlerinde konuşacaktı: Tüm hikâyeler sahneye dağıtılacak, oyuncular bunlardan birini alacak, birinci tekil şahıs ağzından hikâyeyi okuyacak ve böylece hikâye sahiplerinin acıları aktarılmış olacaktır.

Hikâyelerden biri, Dashtadem köyünde öğretmen olan Gayane'nin babasından duyduğu bir hikâyeyi, bir Ermeni kilisesinde yapılan zulmü anlatıyordu: Türkler, Ermenileri kiliselere kilitleyip canlı canlı yakmış, yanmış bedenleri sivri eleklerden geçirmiş ve üç Ermeni kadını öldürmeyip bu iş için ayırmışlardı.

Bir diğer hikâye, Katnahnürlü Pulos tarafından anlatıldı. Pulos'un babasının Muş'un Aros köyünde bir başka ailesi daha varmış, fakat o, ailesini - annesi, karısı ve üç çocuğu- katliam zamanında terk etmeye zorlanmış. Annesine ve karısına Türkler onları kaçırmamasın diye bir miktar altın vermiş ama ailesini görmesi mümkün olmamış. Pulos, babası, kardeşi ve kayınbiraderiyle beraber hayatta kalmayı başarmış; çünkü Osman adlı bir Türk, birkaç gün onları samanların arasında gizleyerek yardım etmiş.

Hikâyelerden biri de altı erkek kardeşi olan Saro'nun babası ile ilgiliydi. Saro'nun babasının adı Grigor'muş ve Avetis adında Aziz Arakelots Kilisesi'nde papaz olan bir de amcası varmış. Katliamlar başladığında, insanlar köyden ormana taşınmışlar ama Grigor, karısına eve geri dönmesini ve yol için ekmek hazırlamasını söylemiş. O gece, kadın, üç erkek kardeşiyle ve üç oğluyla evde kalmış ve Türkler gelip onları öldürmüş. Sonra biri, ormana gelip Grigor'a ailesinin öldürüldüğünü söylemiş. Saro,

bu olayı amcası Kerob'dan dinlemiş. Amcası ona, geçmişte Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkileri anlatmış, ayrıca devletin Kürtlere Ermenileri öldürmelerini ve mallarına mülklerine el koymalarını emrettiğini, bu yüzden insanların komşularını öldürmeye başladığını söylemiş.

Performansta okunan başka bir hikâye ise Suser köyünün muhtarının anlattıklarıydı. Hikâye, hâlâ günlüklerini sakladığı büyükbabasının hikâyesi... Muhtarın 1880'lerde Andranik'in birliklerinde hizmet vermiş büyük büyük dedesi Petros, Muş'taki hayatına dair bir günlük tutmuş. Günlük, Türklerin yaptığı vahşeti anlatan, yürek parçalayan bir dille Ermenice ve Kürtçe olarak yazılmış şiirleri içeriyor. Şiirlerden biri olan "Süt veren Anne", "iki milyon Ermeni'nin göremediği" Ermeni özgürlüğü ve bağımsızlığıyla ilgili.

Ah, gönlümde umutsuz bir acı geçmek bilmez,
Siz, hepiniz katliamları ve fazlasını yaşadınız,
Kader sizin, iki milyon insanın,
Özgür ve bağımsız Ermenistan'ı görmesine izin vermedi.
15/12/80 Tsamakasar, 'Süt veren Anne' şiirinden alınmıştır.

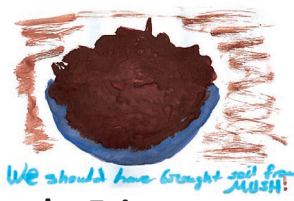
Performansın "24 Nisan" olarak isimlendirilen bu bölümü, sahne dışından duyulan Chinar Es şarkısı ile başlar. Oyuncular sahneye geldikçe şarkı susar. Oyuncular ellerinde taşıdıkları kandillerle birer birer sahneye gelirler. Hikâyelerini dinlediğimiz köylülerin yüzleri önce oyuncuların üzerine sonra da duvara yansıtılır. Yukarıda aktarılan aile hikâyeleri kâğıtlara yazılmış ve sahne üzerine dağıtılmıştır. Oyuncular kandili bırakır ve bir hikâye okur. Hikâyeler İngilizce, Ermenice ve Türkçe olarak okunur. Bu kısım, derin bir acının sembolü olarak karanlıkla sonlanır.

Beden/Hareket: Yok

Video: Hikâyeleri okunan kişilerin fotoğrafları

Ses: Gomidas'ın "Çınarsın" anlamına gelen Chinar Es şarkısı

Metin: Köylülerden dinlenen hikâyeler

Opera Sanatçısı

Armenak Şahmuradyan'ın Evi

Bu bölüm Muş performansı ile aynıydı.

Hazine Avı: Sizin için Muş nedir?

Projenin birinci aşamasının gerçekleştiği Muş'ta, herkes bize "Ermenilerden kalan hazineleri mi arıyorsunuz?" diye soruyordu. Muş'taki insanlar, bazı komşularının soykırımdan sonra Ermenilerden kalma hazineleri bulup zengin olduklarını anlattılar. Fakat bazı hazine bulma hikâyeleri gizliydi ya da insanların tahminlerine dayanıyordu.

Ermenistan'da, Muşlu insanların kafalarındaki Muş tahayyülünü çokça duyma fırsatı bulduk. Çoğu aile, Muş'tan Ermenistan'a güç bela kaçarak gelmişti. Karşılaştığımız insanlar, Ermenistan'da doğup büyümüş olsalar da, zihinlerinde ideal bir Muş resmi vardı. Muş'u merak ediyorlardı ve sadece atalarının nerde yaşadığını görmek için bile olsa oraya gitmek istiyorlardı. Muş, bu anlatılarda bir cennet ya da kutsal ve bereketli topraklar olarak tanımlanıyordu. Gittiğimiz bir evde, minnettarlığımızın göstergesi olarak ev sahibine çikolata hediye ettik. Adam bize, "Çikolata yerine Muş'tan bir avuç toprak yok mu yanınızda?" diye sordu. Başka bir köylü ise dedesinin ölmeden evvel son isteğinin mezarına Muş'tan toprak getirilip serpilmesi olduğunu söyledi. Muş ve Ermenistan'da yaşadığımız bu deneyimleri düşününce ve anlatılan hikâyelerin ışığında kendimizi şu soruyu sorarken bulduk: "Bizim için gerçek hazine neydi ve Muş bizim için ne ifade ediyor?" Performans boyunca, Muş ve Ermenistan'ı bağlamsal bir düzlemde bir araya getirmeyi hedefledik. Bu bölümde, bununla ilgili konuşma fırsatımız oldu ve Muş hakkında düşünürken interaktif bir ortam kurmayı hedefledik. Bu yüzden, gazeteci rolüne girerek seyirciye soru sorduk.

Oyuncular, bir adım öne çıkarak, Muş'un kendileri için ne demek olduğunu ve onlar için gerçek hazinenin ne olduğunu söylediler. Bazıları için Muş, Ermeni ve Türk tarafını bir proje vesilesiyle bir araya getirmek için bir araçken, bazıları için her daim bir şekilde hatırlanacak olan memleketleriydi. Oyunculardan biri, BBC muhabiri gibi eline bir mikrofon alıp, bir de kamera ile seyirci-

ciler arasında dolaşarak onlara Muş'un anlamını sordu.

Hareket: Yürüyüş

Video: Seyircilerin video yansımaları

Ses: Yok

Metin: Muş benim için bu projenin ilk ayağı. Muş bizim için geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek.

Muş benim için Koçari. Son cümle diğer bölümün başlangıcı olur ve müzikli bir sahne açılışı yapılır.

Muş'un ve Ermenistan'ın Çocuklarını Buluşturmak, Beraber Dans Etmek

Senaryonun bu bölümünün esin kaynağı, Dashtadem'de Taron'un kardeşinin evinde geçen bir diyalogdur. Taron'un kardeşi, bizi çok sıcak karşılamıştı ve "Eğer beraber müzik yaparsak, hemen şimdi arkadaş olabiliriz" demişti. Bir yandan çalarken, bir yandan da enstrümanlarıyla ilgili bize bilgi verdi. Hangisi "Türk zurnası", hangisi "Ermeni zurnası" ve ona göre hangisi hangi müziğe uyar, bunları anlattı. "Türk zurnası", büyükbabası tarafından Muş'tan alınmıştı. Onun müziği eşliğinde beraber dans ettik. Beraber dans etmek hiç zor değildi, çünkü dans stillerimiz çok benziyordu. Danstan sonra Taron'un kardeşi, Alman organizatör Ulrike'ye, "Danslarımız arasında herhangi bir fark gördünüz mü?" diye sordu. Ulrike, bir fark görmediğini söyledi. Müziğin gücüyle karşılaşıncı, performansımız aracılığıyla Muş'tan insanlar ve Ermenistan'daki Muşlu insanlar arasında müzik yoluyla bir bağ kurabiliriz diye düşündük.

Hazine Avı olarak adlandırılan bölüm boyunca, muhabir, "Muş sizin için ne anlama geliyor?" gibi sorular sorar. Taronik köyünden yaşlı müzisyen Meruzh onu "Muş benim için Koçari" diye yanıtlar ve davulunu çalmaya başlar, diğer müzisyenler de ona eşlik eder. Sonra Oshakan köyünden³ bir grup çocuk dansçı sahneye çıkar ve geleneksel Ermeni dansları icra eder. Bu çocukların arkasına ise Muş'ta sokakta dans eden çocukların

³ Son performansımız Ermenistan'daki Oshakan köyünün Kültür Evi'nde gerçekleşti. Böylece orada kültürel aktivitelerle ilgilenen insanlarla iletişim kurduk. Bir çocuk dans grubunu bizimle sahneye çıkarmaları için davet ettik ve sağ olsunlar, bizi kırmadılar.

videoları yansıtılır. Video, dans ve müzik ile Muş'un ve Ermenistan'ın çocukları bir araya gelir. Müzik devam ederken izleyiciler de dans etmeye başlar ve oyuncular da onlara katılır. İzleyicinin de katılımı ile performans herkes için oldukça heyecanlı bir hal alır. Sonunda oyuncular sahneye döner ve seyircileri selamlayarak performansını sonlandırırlar.

Beden/Hareket: Geleneksel müzik eşliğinde dans

Video: Muş sokaklarında dans eden çocukların videosu

Ses: Geleneksel enstrümanlar dhol ve dudukun canlı performansı

Metin: Yok

Çocuklarla Yaşanan Diyalog

Dashtadem köyünün yakınındaki bir kiliseye giderken, yolda birkaç çocukla ilginç sohbetler ettik. Çocuklar, bize terk edilmiş kiliseyi bulmamızda yardımcı oldular. Yolculuğumuz çocuklarla bir karşılaşma yaşamamızı ve onlarla Ermenistan-Türkiye ilişkileri, etnik kimlik algısı gibi konular üzerine tartışmamızı sağladı. Bu sohbetler, etnik kimlikleri, kimliklere atfedilen klişeleri ve "ötekiler" ile ilgili önyargıları tartışmak açısından çok önemliydi.

Kısıtlı zaman nedeniyle, bu bölüm senaryo oluşturma zamanlarında üzerine konuşulmasına rağmen, final performansında sergilenememiştir.

Metin1

Çocuk: Ermeni misiniz?

X: Evet, görmüyor musun akıcı bir şekilde konuşuyorum Ermeniceyi?

Çocuk: Fransız gibi duruyorsunuz. Peki, bu nereli? Türk mü?

Y: Ben, hem Türk, hem Ermeni, hem Kürt, hem Fransız, hem de İngiliz'im.

Çocuk: (Şaşırdı) Ooo!! Ermeni ya da Türk gibi gözüküyorsun.

Metin 2

Çocuk 1: 12 yaşlarında

Çocuk 2: 7 yaşlarında

Sayat: Katılımcı

Ç1: Merhaba.

Ç2: Merhaba.

S: Merhaba. Nasılsın?

Ç1: İyiyim, sen?

Ç2: Ermenice biliyor musun?

S: Elbette, ben Türkiyeli bir Ermeni'yim.

Ç2: Gruptaki diğer kişiler de mi Ermeni?

S: Hayır.

Ç1: Kırmızı saçlı kız Türk gibi gözüküyor.

Ç2: Kızlardan biri bana Türk olmadığını, karışık bir kökeni olduğunu söyledi.

S: Hepsi Türk.

Ç2: Bunlar suçlu olamaz, olabilir mi?

S: Tabii ki.

Ç1: Nerede yaşıyorsun?

S: İstanbul.

Ç1: Yakın mı?

S: Uçakla 2, otobüsle 36 saat.

Ç2: 36 saat mi! (Ç1 ve Ç2 şaşırıp gülmeye başlar)

Ç2: Türkiye çok büyük, değil mi?

S: Evet, öyle.

Ç2: Tabii ki büyük, 36 saat dedi!

Ç1: Türkiye ile karşılaştırınca Ermenistan çok küçük değil mi? Ama Rusya bizden yana.

S: (Güler)

Ç1: Türkiye'nin ordusu güçlü mü?

S: Evet, güçlü.

Ç1: Ama dünyanın en büyük ordusu Çin'de.

S: Evet, sanırım. Kiliseye gitmek için kısa bir yol biliyor musunuz?

Ç2: Evet, biliyoruz. Benim babamın mezarı da orada.

TERİMLER

Aleksey Nikolayevich Kosygin

Aleksey Kosygin (1904 – 1980) Sovyet devlet adamı. 1966'da, Türkiye'yi ziyaret eden ilk Sovyetler Birliği Başbakanı oldu. İkinci ziyareti, Soğuk Savaş'ın düşmanca geçen on yıllar sonrası, 1975'te, kötü ilişkileri normalleştirme amacıyla gerçekleşti.

Andranik

Andranik Toros Ozanyan (1865 - 1927) Rus Kafkas Ordusu Tümgeneralı. I. Dünya Savaşı süresince, Rus Kafkas Ordusu İlk Ermeni Gönüllü Birliği kumandanı olarak atanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan Van, Bitlis ve Muş savaşlarında yer almıştır.

24 Nisan

24 Nisan 1915, birkaç yüz Ermeni aydın ve toplum liderinin İstanbul'da tutuklanması günü olarak bilinir. Bu tarih, geniş ölçüde Ermeni Soykırımı'nın başlangıcı olarak kabul edilir ve Ermenilerce dünya çapında anılır.

Aragats

Aragats, Ermeni Platosu'nun en yüksek zirvelerinden biri ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin en yüksek zirvesidir.

Araks nehri

(Araz, Aras, Yeraskh ve Erez olarak da bilinir)

Araks nehri (Türkçede Aras), kaynak sularını Türkiye Cumhuriyeti'nde Erzurum ili civarından alır. Araks nehri, günümüz Ermenistan-Türkiye sınırı boyunca aktığı gibi, aynı zamanda İran-Azerbaycan sınırından da akarak, Hazar Denizi'ne dökülür.

Arinj (Türkçede Çoğurlu)

Arinj, en çok karşılaşılan yer isimlerinden biridir. Muş bölgesi de dâhil olmak üzere Ermenistan Platosu'nda birçok Arinj mevcuttu. 19. yüzyıl sonlarında, Muş'un Arinj köyünde 120 Ermeni ailesi yaşamaktaydı.

Armenak Şahmuradyan

Armenak Şahmuradyan (1878-1939), Muşlu bir Ermeni tenor ve Gomidan'ın öğrencisi.

Ashtarak

Ashtarak, Ermenistan Cumhuriyeti'nde, başkent Erivan'ın 20 kilometre kuzeybatısında yer alan bir kasaba.

Ashtishat

Ashtishat, Muş Vadisi'nde Aratsani/Murat nehrinin doğu yakasında yer alan en eski Ermeni yerleşimlerinden biri. Bir pagan merkezi ve Ermeni pagan tanrıalarının ana tapınağıydı. Aynı zamanda pagan Ermenilerin dini liderinin ikamet yeri. MS 301 yılında, Hıristiyanlığın devlet dini olarak ilan edilmesinden son-

ra Ashtishat'taki pagan tapınakları yıkıldı ve yerlerine ilk Hıristiyan kilisesi inşa edildi. Bu kilisenin 15. yüzyılda yıkıldığı bilinmektedir.

Aziz Arakelots Manastırı (Aziz Havariler Manastırı)

Aziz Arakelots Manastırı, Muş şehrinin yaklaşık on kilometre güneydoğusunda, MS 4. yüzyılda Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Krikor Lusaroviç tarafından kurulmuş bir Ermeni manastır topluluğu. Aziz Havariler Manastırı ismini almıştır, çünkü bazı havariilere ait kutsal parçaların manastırın zeminine gömülü olduğu biliniyordu. Diğer bazı önemli figürlerle birlikte, önde gelen Ermeni tarih yazarı Movses Khorenatsi (MS 5. yy.) de manastırın mezarlığında gömülmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler için en önemli dini eğitim merkezlerinden biriydi. 1915'te Osmanlı ordusunca yıkıldı ve bugün dahi yıkıntılar halindedir.

Aziz Garabed Manastırı

(Glakavank, Glak Manastırı, Aziz Vaftizci Yahya Manastırı olarak da bilinir)

Aziz Garabed Manastırı, Muş'un yaklaşık 35 km kuzeydoğusunda, 4. yüzyılda Surp Krikor Lusaroviç tarafından inşa edilen bir manastırlar topluluğu. En eski Ermeni manastırlarından biriydi ve Hıristiyan Ermeniler için üç kutsal hac güzergâhından biriydi. Aziz Garabed Manastırı ayrıca, 1915'te Osmanlı ordusunca yıkılıp yerine Zaza köyü Çengilli inşa edilinceye kadar, Osmanlı Ermenistanı'nın en zengin, en eski ve faal dini eğitim kurumlarından biriydi.

Aziz Marine (Anna Mariam olarak da bilinir)

Aziz Marine, Muş'ta bulunan yedi kilise arasından en güzeli olarak kabul edilir. Diğer kiliseler, Aziz Evangelistler, Aziz Harutyun, Aziz Kirakos, Aziz Marine, Aziz Sargis, Aziz Kurtarıcı ve Aziz Stepanos idi.

Batı Ermenistan

"Batı Ermenistan" terimi, tarihi Ermenistan'ın batı parçalarına işaret eder. Terim, Ermenistan Krallığı'nın (MS 387) Sasani İran'ı ve Roma İmparatorluğu arasında ilk bölünmesinden bu yana kullanımdadır. Bu bölüşümde, batı parçası Roma kontrolüne düşmüştür. Bizans İmparatorluğu'nun Osmanlılar tarafından fethiyle, Batı Ermenistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Bu andan itibaren, Osmanlı haritaları bölgeye "Ermenistan" olarak işaret eder. 1880 yılında, Osmanlı İmparatorluğu, resmi belgelerde Ermenistan isminin kullanımını yasaklar ve Ermenistan terimi, Kürdistan ve Anadolu ile değiştirilir. 19. yüzyıl sonundaki Osmanlı İmparatorluğu idaresine göre bölge Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Sivas, Trabzon ve Van vilayet bölgeleri arasında bölünmüştü. Muş şehri ve ovası, Bitlis Vilayeti'ne dâhildi. 1923'te, bölge resmi olarak "Doğu Anadolu" olarak isimlendirildi. Ermeniler, Doğu Anadolu'dan Batı Ermenistan diye bahsetmeye devam ettiler.

Bingöl (Ermenicede Byurakn)

Bingöl, Türkiye'nin doğusunda bir il. Dersim (günümüzde Tunceli) ilinin doğusundaki dağlar da Bingöl olarak adlandırılır ve Aras ile Fırat nehirlerinin kaynak suları buradan doğar. Bingöl'ün Ermenicedeki ismi Byurakn'dır. Hem Ermenice hem de Türkçede kelimenin anlamı aynıdır. Pagan Ermeniler, Munzur çayının süt rengi akan pınarlarını, Ermeni tanrıça Anahit'in memesinden akan süt olduğuna inanırlardı ve 1915'e kadar, Vardavar kutlamaları (suya tapınma)

bu bölgede son derece popülerdi.

Bodil Biorn

Bodil Katharine Biorn, Kadınların Misyoner Cemiyeti'nce 1905 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen misyoner hemşire. 1915'te Muş'taki katliamlara şahit oldu. Yüzlerce Ermeni çocuk ve kadının hayatını kurtarması ve olayları günlüğünde-ki şahitlikler ve fotoğraflar aracılığıyla belgelendirmesi ile tanınır.

Çerkes

Çerkesler, Kafkas kökenli bir halk. Dilleri Kuzeybatı Kafkas dillerine dâhildir. Yüz binlerce Çerkes, 1864'ten itibaren Rusya İmparatorluğu tarafından tehcir edilerek memleketlerini terk etmeye zorlandılar ve büyük oranda Osmanlı İmparatorluğu'na mülteci olarak kabul edildiler. Çerkesler, Kafkas halkları içinde ayrı bir grup olsa da, Türkiye'de Kafkasya kökenli halkların çoğu "Çerkes" olarak adlandırılır.

"Çocuk başına bir altın para"

1918-1919 yılları arasında ve bu dönem sonrasında, 1925'e kadar dağınık bir şekilde, yerel cemaatleri iyi tanıyan Ermeniler, Kürtler tarafından kaçırılmış ya da korunmak için saklanmış Ermeni yetimleri aramak için giderlerdi. "Çocuk başına bir altın para" ödedikleri biliniyordu.

Haç Taşı (Ermenicede haçkar)

Ermeni haç taşları ya da haçkarlar (Ermenice haç anlamına gelen khach ve taş anlamına gelen qar kelimelerinin birleşimi) taştan oyulmuş anı taşları. Haç ve çoğunlukla da buna ek motifler taşılır. Bu haç taşları, Ermenistan'a özgüdür ve mezar taşı veya anıt olarak kullanılmaya devam etmektedirler.

Der-El-Zor (Der Zor olarak da bilinir)

Der-El-Zor, günümüzde Suriye sınırları içinde bir çöl. Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türk hükümetince uygulanan Ermeni tehcirlerinin ana istikamet noktalarından biriydi. Tehcir sırasında birçok insan öldü. İstikamet noktasına varanlar da özette ortadan kaldırıldılar.

Dhol

Dhol, iki başı da deriyle kaplı davula benzer bir Ermeni müzik aleti. Genellikle başlardan biri daha ince bir deriyle kaplıdır. Enstrüman, tahta tokmak ya da ellerle çalınır.

Dram

Dram, Ermenistan para birimi.

Ergir (Yerkir olarak da bilinir)

Ergir, Ermenice "bütün dünya" ve "zemin veya toprak" anlamına gelen yer- kir kelimesinin Muş ve Sason için kullanılan versiyonudur. Muş ve Sason bölgesinden gelenlerce kullanılan bu diyalekte, kelime Ergir olarak telaffuz edilir ve "memleket" anlamına gelir. Kelime, yerkirin standart tanımlarına ek olarak, Ermenilerce genellikle "memleket" olarak anlaşılır.

Erişter (bugün Eşmepınar)

Erişter, Muş'ta şehir merkezinden 30 kilometre uzaklıkta bir Ermeni köyü. Köyün ismi 1957 yılında Yabancı Adları Değiştirme Komisyonu'na Eşmepınar olarak değiştirildi.

Fedai

Fedai, kendini kutsal veya yüce bir amaç uğruna feda eden anlamına gelen Arapça bir kelime. 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'da, terim genellikle Abdülhamit rejiminin baskılarına karşı yerel koruma sağlayan silahlı paramiliter gruplara işaret eder.

Gaspe

Muş, Sason ve Bitlisli Ermeniler, yaz aylarında gökyüzünden düşüp çiğ gibi ağaç ve çimenlerin üzerine kaplayan bir tozdan bahsederek. Bu tozu, üzerinde bulunan ağaç yapraklarını yıkayıp kaynatarak toplarlar. Bu işlemlerin sonunda, bal-pekmez benzeri bir ürün ortaya çıkar. Bu toz ve ondan elde edilen tatlı, gaspe olarak bilinir ve bazılarında İncil'de açıklanan manna ile karşılaştırılabilir olduğu düşünülür.

Gevorg Çavuş

Gevorg Çavuş (1865 - 1907), Gevorg Ghazaryan olarak da bilinir, efsanevi Ermeni fedai ve Muş ile Sason bölgelerindeki Ermeni direniş gruplarının liderlerinden biri. Sulukh Köprüsü'ndeki (aşağıdaki maddeye bakınız) savaşta öldürülmüştür.

Gomidas

Soghomon Gevorgi Soghomyan (1869 - 1935), popüler olarak Gomidas diye bilinir, Ermeni din adamı, başarılı bir müzisyen, etnomüzikolog ve müzik pedagoğu. Modern klasik Ermeni müziğinin kurucusu olarak kabul edilir. Gomidas, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı ve diğer birçok Ermeni entelektüel ile birlikte tehcir edildi. Bir dizi olay sonrası tehcir grubundan, Gomidas'ın iyi arkadaşı şair Mehmet Emin Yurdakul ve ABD'nin Osmanlı Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun araya girmesiyle, Talat Paşa'dan özel emirle ayrılarak, İstanbul'a geri yollandı. Öte yandan, bu tecrübenin hatıraları solmadı ve Paris'te psikiyatri kliniğindeki ölümüne kadar onunla kalmaya devam etti.

Goms

Goms, Muş bölgesinde 20. yüzyıl başlarında 115 haneli bir Ermeni köyü.

Gümrü depremi

7 Aralık 1988'de, Ermenistan'ın kuzey bölgesindeki Gümrü, Spitak ve Vanadzor şehirlerini vuran yıkıcı deprem. Deprem bölgeyi yıkarak, 25.000'den fazla insanın ölümüne sebep oldu. Yüz binlerce kişi yaralandı ve evsiz kaldı.

Harisa

Harisa, et ve buğdayla hazırlanan bir yemek.

Hoca

Hoca kelimesi, köken olarak Farsçaya dayanır ve bir kişinin bilgisine ya da deneyimine olan saygıyı ifade eder. Osmanlıcada ve modern Türkçede, kelime cami imamları ve bazen de, daha az resmi olmak üzere, okul öğretmenleri ve üniversite okutmanları için kullanılır.

Hrant Dink

Hrant Dink (1954 - 2007) Türkiyeli Ermeni editör, gazeteci ve köşe yazarı. Türkçe-Ermenice olarak iki dilli yayımlanan Agos gazetesinin genel yayın yönetmeni olan Dink, Türkiye'deki Ermeni azınlığın önemli bir üyesiydi. En çok Türk-Ermeni yakınlaşmasını savunması ve Türkiye'deki insan hakları konularındaki çalışmalarıyla tanındı. Hem Türkiye'nin Ermeni Soykırımı'nı inkârına, hem de Ermeni Diasporası'nın olayın uluslararası tanınırlığı üzerine yürüttüğü kampanyalardaki yaklaşımına karşı eleştirel tavra sahipti. Hrant Dink, 2007 yılının Ocak ayında 17 yaşındaki bir Türk milliyetçisi tarafından öldürüldü.

İğdır

Türkiye'nin Ermenistan sınırında bulunan bir şehir. Ermenistan'ın başkenti Erivan'a 40 kilometre uzaklıktadır. Ortaçağ boyunca, İğdır (Eski Ermenicedeki ismiyle Tsolakert) Büyük Ermenistan'ın Ayrarat vilayetine bağlıydı. Şehir, 16. yüzyıldan 1828'de İran-Rusya Savaşı sona erene dek, Pers idaresindeydi. Rusların hâkimiyetine geçen İğdır, 1917'de Rus İmparatorluğu yıkılınca Osmanlı güçleri tarafından alındı. I. Dünya Savaşı ertesinde, yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ne katıldı ve 1920 yılına dek bu devlete bağlı kaldı. Türkiye ve Rusya arasında imzalanan Moskova Anlaşması ve Kars Anlaşması ile İğdır'ın Türkiye'ye katılması 1921'de onaylandı. Şehir, günümüzde Türkiye sınırları içerisinde.

Katnaghbyur

Katnaghbyur, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Aragatson Vilayeti'nde bir köy. Talin'in 5 km doğusunda yer alır. 20. yüzyılın başında, köyde büyük oranda Türkler yaşamaktaydı ve buraya Mehriban diyorlardı. Kasabanın ismi, 1950'de Katnaghbyur olarak değiştirildi.

Kirve (Qirva ya da kirva)

Kirve, sünnet seremonisi sırasında çocuğu destekleyen kişi anlamına gelir. Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da, bu gelenek Müslüman ve gayrimüslim aileler arasında yaygındı ve her zaman sünnetle ilişkili değildi. Bu durumda, bir çeşit akrabalık olarak görülebilir. Bu gelenekle birbirine bağlanan aileler, uzun süreli arkadaşlıklar kurmuşlardır.

Koçari (Qoçari)

En yaygın ve en iyi korunmuş geleneksel Ermeni dansı. Dansçıların ellerini birbirlerinin omuzlarına koyarak oynadıkları sıra grup dansıdır. Dansın adım sayısı her zaman tek yöne ilerleyen özel bir dizilişle sekizdir.

Lavaş

Lavaş, yufka inceliğinde geleneksel olarak tonirde pişirilen bir ekmek türü. Her parça bir metreye varacak uzunluktadır ve diğer yiyeceklerle dürüm şeklin-

de sarılabilir ve hatta kuru yiyeceklerde tabak olarak kullanılabilir. Yumuşak ya da sert olarak yenir.

Leninakan

Leninakan, Ermenistan'ın başkent Erivan'dan sonra en büyük ikinci şehri olan Gümrü'nün Sovyet dönemindeki ismi.

Manana (manna olarak da bilinir)

Eski Ahi'e göre, manna, Tanrı tarafından Yahudilere çölden vaat edilmiş topraklara olan yürüyüşleri süresince kırk yıl boyunca gönderilen yemeğin adı (Yukarıdaki 'Gasp'e maddesine bakınız)

Marz

Marz, "vilayet" kelimesinin Ermenicesi.

Masis

Masis, Ağrı Dağı'nın Ermenicedeki isimlerinden biri. Bu kitapta Masis, aynı zamanda Ermenistan'ın Ararat bölgesinde, başkent Erivan'ın güneyindeki Masis kasabasına da işaret etmektedir.

Mesrop Maşdotz

Mesrop Maşdotz (362 - 440) Ermeni alfabesinin mucidi olarak bilinir. Alfabeye, MS 405 yılında yaratıldı ve 1600 yıl boyunca çok az değişerek kullanımda kaldı. Mesrop Maşdotz, Ermeni kültürel kimliğinin gelişiminde en etkili figürlerden biri olarak kabul edilir.

Msho Khr (Mshu kh'r olarak da bilinir)

Msho Khr geleneksel bir Ermeni dansıdır. Her dansçı diğerinin omzuna yaslanır ve eller birbirine geçirilerek yere doğru bakacak şekilde kilitlenerek oynanır.

Murat Nehri (Aratsani olarak da bilinir)

Murat, Doğu Fırat nehrinin diğer ismi ve Fırat nehrine katılan ana ırmak. Hem pagan hem de Hıristiyan Ermenilerce kutsal kabul edilmiştir. Bu nehir, Ermeni Kralı III. Tiridates'in Hıristiyanlığı kabul edip devlet dini olarak ilan ettiğinde vafiz olduğu yerdir.

Sevan

Sevan gölü ve kasabası, Ermenistan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır.

Soghomon Tehlirian (Tehlerian olarak da bilinir)

Soghomon Tehlirian (1897-1960), eski Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa'yı 15 Mart 1921'de, Berlin'de birçok görgü tanığının önünde, Talat Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin amansız kıyımı ve nihai ortadan kaldırılışıyla sonuçlanan 1915 Tehcir Kanunu'ndaki rolü nedeniyle, bir intikam eylemi olarak suikast düzenleyerek öldürmesiyle bilinir. Tehlirian, Almanya'da yargılandı ve hakkındaki tüm suçlamalardan beraat etti. Tehlirian davası, Polonyalı hukukçu Rafael Lemkin'i etkilemişti, bunu daha sonra şöyle aktardı: "Milyonların öldürülüşü neden bir bireyi öldürmekten daha az suç olsun ki?"

Lemkin, "soykırım" kavramını literatüre dahil etti ve Birleşmiş Milletler Genel Meclisi'nde 1948 yılında kabul edilen "Soykırım suçunu önleme ve cezalandırma anlaşması" haline dönüşen belgeyi tasarladı.

Sovyetler'in Türkiye'den toprak talepleri (Stalin'in Planı)

Jozef Stalin'in liderliğindeki Sovyetler Birliği, Türkiye'den toprak talebinde bulundu. 1945'ten 1953'e kadar SSCB tarafından, Türkiye'yle toprak konusundaki anlaşmazlıkları çözmek adına belli planlar gündeme alındı. En geniş bölgeyi içeren toprak talebi planı, Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Kars, Sürmeli ve Eleşkirt şehirlerini içermekteydi. Sovyet Hükümeti, bölgeye diasporadan gelen Ermenileri yerleştirmeyi planlıyordu. 1946'dan 1948'e, Suriye, Lübnan, İran, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs, Filistin, Irak, Mısır ve Fransa gibi ülkelerden gelen yaklaşık 100.000 Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na yerleştirildi. Türkiye, Marshall Planı'nı kabul ederek, NATO'ya katıldığında, NATO tarafından korunma sağlandı. Plan, hiçbir zaman uygulanmadı. Stalin'in 1953'teki ölümünden sonra, Sovyet hükümeti bundan böyle Türkiye'den herhangi bir toprak talebi olmadığını açıkladı.

Sulukh Köprüsü (Türkçede Murat Köprüsü olarak da bilinir)

Sulukh Köprüsü, Aratsani/Murat nehri üzerinde, Muş'tan Khnus (Türkçede Hınıs) yolu üzerinde yer alır ve Sulukh köyünün yakınlarında yapılmıştır. Köprü, 13. yüzyılda inşa edilmişti.

Suser

Suser, Ermenistan'ın Aragatsotn vilayetinde bir köy. Bu köy öncesinde, Kachyatagh ve Ghlikyatagh (Kılıçyatağı) gibi birkaç farklı isimle anılıyordu. Köy, 1946'da Suser olarak yeniden adlandırıldı.

Talin

Talin, Ermenistan'ın Aragatsotn vilayetinde bir kasaba. Sovyetler Birliği döneminde bölgesel merkezdi.

Tonir

Tonir, genellikle zemine inşa edilen kilden yapılmış ocak. Tonir, geleneksel olarak ekme yapma, yemek pişirme ve ısınma amaçlı kullanılmaktaydı.

Tsronk (günümüzde Kirkyoy)

Tsronk, Muş'ta bir Ermeni köyü. Köyden ilk kez 5. yüzyılda Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi tarafından bahsedilmiştir. Yerel Kürt nüfus Tsronk ismini kullanmaya devam etse de, köyün şimdiki ismi, Kirkyoy'dur. 20. yüzyılın başında, köyde 224 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Voghakan

Voghakan, tarihi Ermenistan'ın Taron bölgesindeki Turuberan vilayetinde bir kale. Murat nehrinin batı yakasında kolunun Muş Ovası'yla buluştuğu yüksek bir tepede yer alır. Erken Ortaçağ'da kale, bölgenin hükümdarı ve Ermenistan ordusunun o dönemki lideri olan asil Mamikonyan ailesinin ana ikametgâhi olarak işlev gördü.

Voskehask

Voskehask, Gümrü şehrinden 10 kilometre uzaklıkta, Ermenistan'ın Shirak vilayetinde bir köy. 1918 yılına kadar köyde, Türkler ikamet ediyordu ve köyün adı Molla Musa'ydı. Köy, 1946'da Voskehask olarak yeniden adlandırıldı. 1981'de, Türkiye'den iltica eden bir grup Ermeni buraya yerleştirilirken, burada yaşayan Türkçe konuşan nüfus, Molla Musa'dan yine Ermenistan Cumhuriyeti içindeki Amasia bölgesinde iskân edildi.

Yezidi

Yezidiler, İran kökenli etnik-dini bir grup.

Zangezur (Syunik olarak da bilinir)

Zangezur, Ermenistan'ın en güneyindeki bölgedir ve günümüzde Syunik Vilayeti şeklinde bilinmektedir.

Zartonk

Zartonk, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Armavir vilayetinde bir köy. Köy, 1950 yılında Ğamişlu olarak kurulmuş ve ismi, 1978'de Zartonk olarak değiştirilmiştir. Günümüzde köyün nüfusu Ermeniler ve Yezidilerden oluşmaktadır.

Zaza (Dimli, Dimili ya da Daylami olarak da bilinir)

Zaza halkı, İran dil ailesine dahil olan Zazaki dilini konuşur. Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda yaşarlar.

Zurna

Zurna, genellikle kayısı, dut ya da ceviz ağacından imal edilen üfleme bir çalgı.